مهراڻ

جلد ٣٥] ١٩٨٦ع [نمبر ٤

عالمي امن سال — ١٩٨٦ع

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

P-1045
24.2.87

LIBRARY,
Institute of Sindology
University of Sind Jamshoro Sind

بسم الله الرحمن الرحيم

اديبن ۽ صحافين کي سڏ

از

جناب سيد غوث علي شاهه

وزير اعليٰ سنڌ

حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جا تازا واقعا هر لحاظ کان الم انگيز ۽ افسوسناڪ هئا ۽ اسان مان شايد ئي ڪو اهڙو هجي، جنهن انهن واقعن جو ڏک ۽ تڪليف محسوس نه ڪئي هجي ۽ ان ذهنيت کي ڌڪار جي لائق نه سمجهيو هجي، جا هن قومي الميي جي پس پرده ڪارفرما رهي آهي ۽ جا اسان جي قومي اتحاد کي منتشر ڪرڻ جي پويان رهندي اچي ٿي ۽ پنهنجي ان مذموم مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوبه موقعو هٿان وڃائڻ نٿي ڏئي. انهن اندوهناڪ واقعن جي، قومي سطح تي پڻ مذمت ڪئي ويئي آهي ۽ اعليٰ سطح تي ڳالهين ٻولهين لاءِ متاثرين جي ڏک درد ۾ شريڪ ٿيڻ خاطر وزيراعظم پاڪستان جناب محمد خان جوڻيجي ڪراچيءَ ۽ حيدرآباد جو دورو ڪيو. ان کان سواءِ، هي فيصلو ڪيو ويو ته واقعن جي سنگين نوعيت جي پيش نظر انهن جي تحقيقات ۽ تدارڪ جي قدمن کڻڻ لاءِ هاءِ ڪورٽ جي هڪ جج جي سربراهيءَ ۾ هڪ ٽربيونل قائم ڪيو وڃي. اهو ٽربيونل هاڻي قائم ٿي چڪو آهي ۽ پوري توقع ڪري سگهجي ٿي ته ان جي رپورٽ جي روشنيءَ ۾ موثر قدم کنيا ويندا، جيئن آئنده هميشه لاءِ اهڙن الم انگيز واقعن کي پنجو ڏيئي سگهجي.

ليڪن، هن سلسلي ۾ هڪ ڳالهه اسان کي ياد رکڻ کپي، ته اهڙا افسوسناڪ واقعا اسان جي زندگي ۾ هڪ وڏي خرابي ۽ ڪمزوري جي نشاندهي ڪن ٿا، ۽ ان خرابي کي دور ڪرڻ ۽ ان ڪمزوري کي ختم ڪرڻ جي لاءِ معاشري جي سمورن فردن کي پنهنجي فرض کي سمجهڻ ۽ پنهنجين ذميوارين کي پورو ڪرڻو پوندو ۽ معاشرتي شعور کي مثبت انداز ۾ بيدار ڪرڻ ۽ ان جي تحت قوم کي راهه عمل ڏيکارڻ جي ذميواري، خاص طرح سان اسان جي اهلِ عمل و دانش ۽ اهلِ قلم ۽ صحافين تي عائد ٿئي ٿي. حقيقت اها آهي ته اهڙا اندوهناڪ واقعا

متاثر ته سيني کي ڪن ٿا، ليڪن ان جو سڀ کان وڌيڪ گهڻو اثر اهل علم ۽ اهل قلم تي ٿيو ٿو، ڇاڪاڻ جو انهن جا احساسات وڌيڪ سجاڳ هوندا آهن ۽ انهن جي دلين ۾ انسانيت جو دک درد سمجهي وٺڻ جي وسعت وڌيڪ هوندي آهي.

اگر اسان غور ڪريون ته اندازو ٿيندو ته اهڙن واقعن جو تعلق بنيادي طور تي غلط انداز فڪر ۽ محدود مفادن ۽ تعصب جي جذبن سان آهي ۽ اهي انساني سماج جون اهڙيون بيماريون آهن، جن جو علاج عالمن، دانشورن ۽ صحافين جي قلم جي ذريعي ئي ممڪن آهي. علم و دانش ۽ ان جي موثر اظهار جي صلاحيت دراصل انسان جي لاءِ الله جو سڀ کان وڏو عطيو آهي ۽ الله جن کي به اها دولت عطا فرمائي، انهن تي سماج جي طرفان ڪجهه خصوصي ذميواريون ٿين ٿيون ۽ اسين اڄ جنهن ذهني انتشار جي ڪيفيت سان گذري رهيا آهيون، ان کي دور ڪرڻ جي لاءِ انهن ذميوارين جي ڀرپور انداز ۾ ادائگي ضروري آهي. پنهنجي چوڌاري نگاهه ڪرڻ سان پتو پوي ٿو ته اسان جي اجتماعي زندگيءَ ۾ بعض وڏين برائين پنهنجو گهر ناهي ڇڏيو آهي ۽ هائي اهي اسان جي قومي خوبين کي ختم ڪرڻ جي پويان آهن. اسان ۾ برداشت جي قوت تقريباً ختم ٿي ويئي آهي ۽ علائقائي، خانداني ۽ قبائلي عصبيتون پوريءَ طرح پنهنجا اثر ڏيکاري رهيون آهن. اهي پوليون، جي انسانن جي وچ ۾ رواداري ۽ ميل محبت وڌائڻ جي لاءِ الله جون نشانيون هونديون آهن، انهن کي انسانن جي وچ ۾ نفرتون ڦهلائڻ ۽ انسانن کي انسانن جو دشمن بنائڻ جو ذريعو بڻايو ويو آهي. عدل و احساس، مساوات، اخوت ۽ صداقت و ديانت جهڙن اعليٰ انساني قدرن جي گرفت، اسان جي اعمال ۽ خيالن تي مضبوط نه رهي آهي. اسان جي وچ ۾ عام طور تي هر اختلاف، ڪنهن نه ڪنهن احتجاج جي صورت اختيار ڪري ٿو وڃي ۽ هر احتجاج، بالاخر قانون شڪنيءَ جو ڪونه ڪو رستو ٿو وٺي. اهي حقيقتون وڏي تڪليف جو باعث آهن، ليڪن بهرحال حقيقتون آهن، جن کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

اهڙين حالتن ۾ اصلاح جي سخت ضرورت آهي ۽ سماج جي اصلاح جي لاءِ قانونن جي نفاذ کان وڌيڪ ايماني ۽ اخلاقي قدرن جي احترام جو جذبو پيدا ڪرڻ ضروري آهي ۽ ان جي لاءِ اهل علم و دانش ۽ صحافي حضرات جي قلم جي توانائي وڌيڪ موثر ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي. اسان کي اها حقيقت سامهون رکڻ گهرجي ته اسان جو ملڪ، دشمنن سان پڻ گهيريل آهي ۽ خود اسان جي اندر به ملڪ

دشمن عناصر جون مذموم ڪارروايون جاري آهن. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته تحريڪ پاڪستان جو زمانو هجي يا قيام ۽ استحڪام پاڪستان جو مرحلو، پاڪستان دشمن قوتون هميشه پنهنجي تخريبي صلاحيتن ۽ ذهنيتن سان سرگرم عمل ٿي رهيون آهن ۽ اسان جي اهلِ علم، اهلِ قلم ۽ صحافين هميشه اهڙن عنصرن جي مذموم ارادن کي پنهنجي قلم جي قوت سان خاڪ ۾ ملايو آهي.

هن وقت اسان هڪ دفعو وري پنهنجي قومي زندگيءَ جي وڏي خطرناڪ دور سان گذري رهيا آهيون. پاڪستان جون مخالف قوتون، پنهنجي پوري قوت سان سرگرم عمل آهن. انهن جي تخريبي مقصدن کي خاڪ ۾ ملائڻ لاءِ اسان کي هڪ دفعو وري پنهنجي دانشورن، اهل قلم ۽ صحافين کان فڪري رهنمائي جي ضرورت آهي. اسان جي قومي زندگي هڪ دفعو وري مطالبو ڪري رهي آهي ته اسان جا اهل قلم ان نازڪ مرحلي تي وري پوري عزم ۽ پوري ديانت سان پنهنجا فرض ادا ڪن.

پاڪستان هڪ نظرياتي مملڪت آهي ۽ نظرياتي مملڪت ۾ اگر فڪر و خيال جي آزادي به حاصل هجي ته اهڙي صورت ۾ اهل قلم ۽ صحافين جون ذميداريون وڌيڪ وڌي وڃن ٿيون. اهل علم ۽ اهل قلم قوم جا دل و دماغ هوندا آهن. قوم جي شعور جي علامت هوندا آهن ۽ هن وقت، جڏهن ته اسين اجتماعي لحاظ کان جذبات ۽ تعصب جي سيلاب ۾ وڪوڙجي ويا آهيون، ان سيلاب کي اسان عقل ۽ شعور جي مضبوط ٺڪرن سان ئي روڪي سگهون ٿا ۽ اهي ٺڪر اهل علم و دانش جا افڪار ئي فراهم ڪري سگهن ٿا. اسان جي عالمن، دانشورن ۽ صحافين کي يقينا هن حقيقت جي پوريءَ ريت پروڙ هوندي ته اسان جي اجتماعي زندگيءَ ۾ انهن جو هڪ خاص مقام آهي، هڪ خاص احترام آهي ۽ اهي هڪ خاص وقار جا مالڪ آهن ۽ ان احترام، وقار ۽ مقام جي هي تقاضا آهي ته اهي ملڪي ماڻهن جي رهنمائي جون ذميداريون کڻن ۽ انهن کي احسن طريقي سان تڪميل تي پهچائين.

ڪراچي ۽ حيدرآباد ۾ پيدا ٿيل واقعا ان ڳالهه جي نشاندهي ڪن ٿا ته اسان جي سماجي جسم ۾ جهالت ۽ تعصب جا ناسور موجود آهن ۽ انهن جو موثر علاج حڪمت ۽ تبليغ حسنه جي ذريعي ئي ممڪن آهي. چنانچه، اسان جي اهل قلم طبقي تي، موجوده حالتن جي پيش نظر هڪ اهم ۽ هڪ خاص ذميداري عائد ٿئي ٿي ۽ مون کي پوري اميد آهي ته اسان جا دانشور ۽ صحافي حضرات هن ذميداريءَ کي حسن و خوبيءَ سان تڪميل تي پهچائيندا.

دل مان نڪتل آواز اثر رکندو آهي. بالغ نظر مفڪر، دانشور، استاد ۽ تعليم جا ماهر جڏهن به لکن ٿا، ته دل سان لکن ٿا. ضمير جي آزادي ۽ افڪار جي حريت جو مظاهرو انهن جي قلم مان، انهن جي هرهڪ لفظ مان ظاهر هوندو آهي؛ هو پنهنجي قومي احساس، ملي شعور ۽ دهني قدرن کي ڪڏهن به نظرانداز نه ڪندا آهن. هو جڏهن سوچيندا آهن، ته قومي انداز ۾ سوچيندا آهن. هو جڏهن ڪجهه لکندا آهن، ته ملت مسلمه جي غيرت ۽ حميت کي جنجهوڙڻ جي لاءِ قلم کڻن ٿا. هو آواز اٿارين ٿا، ته غربت و جهالت ۽ پسماندگي جي ازالي ۽ خاتمي جي لاءِ هڪ همه گير، قابل عمل ۽ ٺوس لائحه عمل جي طرف عوام ۽ حڪومت جو توجهه ڇڪائڻ لاءِ. هو طبقاتي، لساني ۽ فرقيوارانه ڪشمڪش کي نه اڀاريندا آهن ۽ نه ئي ان کي وڌائي چڙهائي پيش ڪندا آهن، بلڪ ٻالهائيندا آهن، ته قومي ۽ ملي مسئلن ۽ ملڪي سالميت ۽ بقا و استحڪام جي خاطر، امنگن سان ڀريل نوجوانن کي سرگرم عمل رکڻ جي لاءِ. انهن کي هن ڳالهه جو احساس آهي ۽ ڏک به آهي ته پاڪستان جي قائم ٿيڻ کان پوءِ هيل تائين تقريبا چاليهن سالن جي عرصي ۾ منفي، پراگنده ۽ ابتر افڪار ۽ خيالن جي ذريعي، اسان جي محب وطن نوجوانن کي مايوسي ۽ محرومين جو شڪار ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. علائقائي، نسلي، لساني ۽ طبقاتي تفريق ۽ امتياز کي هوا ڏيڻ لاءِ ڪجهه ماڻهن پنهنجي زندگي جو مقصد بنائي ڇڏيو آهي. مگر اسان کي اهڙين حالتون ڏسي گهبرائڻ نه گهرجي. غيور ۽ باشعور اهل قلم، دانشور، صحافي، مفڪر، مدبر ۽ سياستدان، ملي ۽ دهني قدرن جي خلاف ڪم ڪرڻ وارن جي مذموم ارادن کي خاڪ ۾ ملائڻ لاءِ پنهنجون ڪوششون جاري رکن ته تشدد ۽ فتني ۽ فساد ڦهلائڻ وارن جي چيلهه خودبخود ڀڄي ٽٽي ويندي. عوام کي امن امان گهرجي. هو سُک جي ننڊ سمهڻ چاهين ٿا. چادر ۽ چار ديواري جي احترام جي آرزو رکن ٿا، محنت ۽ مشقت سان حلال جي روزي ڪمائڻ جا شائق آهن. ته پوءِ اچو اسان سڀ پنهنجي قلم سان، پنهنجي تحرير سان، پنهنجي خطابت سان، پنهنجي تقرير سان ۽ پنهنجي عمل سان، انهن جي رهنمائي ڪري ثابت ڪري ڏيکاريون ته اسان سڀ پوري طرح دل و زبان سان انهن سان گڏ آهيون.

[۱۴- ڊسمبر ۱۹۸٦ع تي ڪراچيءَ ۾ اديبن ۽ صحافين سان تبادلهٔ خيالات دوران، وزير اعليٰ سنڌ جي گفتگو جا چند مکيه نقطا.]

ائٽمي هٿيار
۽
عالمي شعور

١٦- سيپٽمبر ١٩٨٦ع تي سڄي دنيا ۾ امن جو عالمي ڏينهن ملهايو ويو. گڏيل قومن جي سيڪريٽري جنرل پيريز ڊي ڪوئيار ان موقعي تي پنهنجي پيغام ۾ چيو ته انسان ذات کي تباهيءَ کان بچائڻ لاءِ ضرورت ان ڳالهه جي آهي ته ائٽمي تجربن تي بندش وجهڻ سان گڏ ائٽمي هٿيارن جي خاتمي جو معاهدو ڪيو وڃي. هن اجتماعي سلامتي جي طريقه ڪار جو نئين سر جائزو وٺڻ ۽ اعتماد پيدا ڪرڻ لاءِ لين ڪوششن جي ضرورت تي زور ڏيندي چيو ته ان کانسواءِ پائيدار امن مستحڪم بنيادن تي قائم ٿي نٿو سگهي. اها حقيقت پسندي نه ٿيندي ته انسان ذات کي جيڪي سنگين مسئلا آڏو آهن، تن جي تڪڙي حل لاءِ ڪنهن معجزي جي توقع رکي وڃي. دنيا جي مختلف حصن ۾ اڄ به ڇڪتاڻ وارو ماحول آهي ۽ هٿيارن جي ڊوڙ ختم ڪرڻ جي سلسلي ۾ ڪا به نمايان پيش رفت نه ٿي سگهي آهي. اڄ به انسان ذات لاءِ ائٽمي تباهڪاري جو خطرو موجود آهي ۽ نت نون هٿيارن جي تياري جو جنون امن ۽ سلامتي لاءِ خطري کي اڃا به وڌائي رهيو آهي. جيڪڏهن محض ڪنهن حادثي يا ٽيڪنالاجيءَ جي غلطي سان اهو تباهيءَ وارو عمل شروع ٿي ويو ته پوءِ دنيا جا سڀ کان ڏاها قومي اڳواڻ به ان کي روڪي نه سگهندا.

گذريل سال، گڏيل قومن جي اداري طرفان ١٩٨٦ع کي امن جي عالمي سال

" INTERNATIONAL YEAR OF WORLD PEACE "

طور ملهائڻ جو اعلان ڪيو ويو هو. انهيءَ مناسبت سان سال جي شروعات ۾ ٢٠ کان ٢٤ جنوري ١٩٨٦ع تائين جنيوا ۾ هڪ ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن ۾ ١١٥ غير

سرڪاري بين الاقوامي تنظيمن جي ٤٠٠ نمائندن ۽ ٣٦ ملڪن جي ١٧ سرڪاري تنظيمن شرڪت ڪئي هئي. ڪانفرنس ۾ جيڪي موضوع بحث هيٺ آيا، سي هي آهن: هٿيارن جي خاتمي جو مسئلو، ترقياتي ڪم، سماجي ترقي، انصاف، انساني حق، زندگيءَ جي بنيادي ضرورتن جي فراهمي ۽ امن لاءِ معاشرن جي تياري. ڪانفرنس جي پڄاڻي تي هيٺينءَ اپيل جاري ڪئي وئي:-

"اسين دنيا جي سڀني ماڻهن کي اپيل ٿا ڪريون ته اهي امن جي مقصدن لاءِ متحد ٿي وڃن. هن صديءَ جي ختم ٿيڻ ۾ اڃا پندرهن سال باقي آهن. اسان کي يقين آهي ته ماڻهو پنهنجي گڏيل ڪوشش سان ٽئين صديءَ کي جنگ جي خطري کان محفوظ رکندا. اسان کي پوري طرح يقين آهي ۽ اهو بلڪل ممڪن آهي ته عالمي معاملن ۾ موجوده خطرناڪ لاڙن کي روڪي سگهجي ٿو. امن قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ عوام جي ارادن ۽ قومن جي اڳواڻن جي وچ ۾ ڳالهين جي لئين جذبي ۽ سندن کُلي دل سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جي انداز ۾ اسان کي اميد جا ڪرڻا نظر اچن ٿا.

اسان کي امن جي رستي ۾ خطرن جو تفصيل بيان ڪرڻ جي ضرورت ناهي. ائٽمي تباهي جي ڊوڙ پنهنجي رفتار وڌائي رهي آهي: جڏهن ته زمين ۽ سمنڊ هٿيارن جو بوجهه وڌيڪ برداشت نٿا ڪري سگهن، انڪري انهن کي خلائن ۾ رکڻ جا انتظام ڪيا پيا وڃن. غير ائٽمي هٿيارن جي استعمال سان روزانو سوين ماڻهو مري وڃن ٿا، هزارين ماڻهو بک جو شڪار ٿين ٿا، لکين ماڻهو بنيادي ضرورتن ۽ انساني حقن کان محروم آهن، لکين اڃا تائين تسلط ۽ استحصال جو شڪار آهن. نسلي متڀيد جاري آهي، جيڪو انصاف جي نفي ڪري ٿو ۽ قومن کي تباهيءَ ڏانهن وٺي وڃي ٿو.

اسين اپيل ٿا ڪريون ته دنيا کي پر امن بنائڻ لاءِ گڏجي ڪم ڪيو وڃي. پر امن دنيا مان مراد فقط اهڙي دنيا ناهي، جتي جنگ نه هجي ۽ جتي انسان جو فقط زنده رهڻ ئي ممڪن هجي، پر انساني وقار برقرار رهي.

اسين تاڪيد سان چئون ٿا ته ائٽمي هٿيار امن جي راهه ۾ سڀ کان وڏو خطرو آهن، ان ڪري ان سلسلي ۾ اسان جي هيءَ اپيل خصوصي ۽ فوري اهميت رکي ٿي... جڏهن اسين اهو عهد ڪري چڪا آهيون ته هٿيارن جي خاتمي لاءِ ڪم

ڪنداسين ته هائي اسين اپيل ڪريون ٿا ته اچو ته ائٽمي تجربن کي ختم ڪرڻ، ائٽمي تجربن تي بندش جو معاهدو ڪرڻ، خلا ۾ هٿيارن جي ڊوڙ کي بند ڪرڻ، ڪيميائي هٿيارن ۽ تباهي وارن سڀني هٿيارن جي خاتمي ۽ عام روايتي هٿيارن ۾ گهٽتائي ڪرڻ لاءِ گڏيل جدوجهد ڪريون. اسان کي يقين آهي ته ڪو اهڙو باضابطه ۽ معتبر پروگرام جوڙي سگهجي ٿو، جنهن هيٺ هن صديءَ جي پڇاڙيءَ تائين ائٽمي هٿيارن جو خاتمو ٿي سگهي.

اسين هن ڳالهه تي زور ڏيون ٿا ته امن جو سڀ کان ضروري عنصر انساني حقن جي بحالي ۽ آزادي آهي، جن جي پيڪڙين تي تشدد ابري ٿو، جيڪو ٽڪراءُ جو هڪ تمام وڏو سبب آهي. اسين اها ڳالهه تسليم ڪريون ٿا ته بنيادي انساني ضرورتن جي فراهمي جهڙوڪ کاڌو، گهر، صحت، تعليم، محنت ۽ سٺي ماحول لاءِ امن هڪ لازمي ضرورت آهي. اسين اپيل ڪريون ٿا ته هائي اهڙين منظم ۽ گڏيل ڪوششن کان ڪم ورتو وڃي، جيڪي ماڻهن کي بک وگهي مرڻ کان بچائي سگهن. اسين وڌيڪ اپيل ٿا ڪريون ته اهڙيون ڊگهي مدي واريون قومي ۽ بين الاقوامي پاليسيون اختيار ڪيون وڃن، جن سان سڀني ماڻهن لاءِ غذا جي فراهمي يقيني ٿئي.

وسيلن جي موجوده غلط استعمال کي درست ڪرڻ جي خيال سان اسين قومي خرچن ۾ گهٽتائي آڻڻ لاءِ گڏجي ڪم ڪرڻ جي اپيل ڪريون ٿا. اسان جو ان ڳالهه تي اتفاق آهي ته هر بندوق جيڪا ناهي وڃي ٿي، هر جنگي جهاز جيڪو پاڻيءَ ۾ لاٿو وڃي ٿو، هر راڪيٽ جيڪو ڇوڙيو وڃي ٿو، پنهنجي آخري تجزئي ۾ انهن ماڻهن جي حق تلفي ڪري ٿو، جن کي کاڌو ميسر ڪونهي يا جن کي ڪپڙا ميسر ناهن.

معاشرن کي پرامن بڻائڻ جي تيارين جي اهميت کي تسليم ڪندي اسين درخواست ڪريون ٿا ته تعليم، سائنس، ڪلچر، مذهب ۽ ابلاغ جي ذريعن کي نون بنيادن تي اهڙيءَ ريت قائم ڪيو وڃي، جيئن اهي امن حاصل ڪرڻ جو وسيلو بڻجي سگهن. انهن شعبن لاءِ جيڪي وسيلا موجود آهن، تن کي امن جي مقصدن لاءِ وڌيڪ تعميري انداز ۾ استعمال ڪيو وڃي.

سڀني قومن کي متحد ٿي امن لاءِ ڪوششون ڪرڻ گهرجن. اسين هڪ گڏيل روشن مستقبل انهيءَ صورت ۾ حاصل ڪري سگهون ٿا، جڏهن اسين موجوده گڏيل بحران جو مقابلو متحد ٿي ڪريون ۽ امن جي عمارت جو بنياد گڏيل تحفظ تي رکون. اسين بين الاقوامي سهڪار جي وسيع تر معاهدي جي اپيل ڪريون ٿا. گڏيل قومن جو ادارو انهيءَ سهڪار جو عالمي وسيلو آهي، تنهن ڪري اسين انهي اداري ۽ ان جي ماتحت ادارن جي حمايت جو عهد ڪريون ٿا.

اسان کي ان ڳالهه جو احساس آهي ته اسان جي رستي ۾ زبردست مشڪلاتون آهن، اسان کي پروسو آهي ته امن حاصل ڪرڻ لاءِ عوام جا عزم ۽ ارادا ضرور ڪامياب ٿيندا.

صدر مملڪت، جنرل محمد ضياءالحق، قومي سيرت ڪانفرنس (۲۴- نومبر ۱۹۸۶ع، اسلام آباد) جي موقعي تي، سنڌ جي مشهور اديب ۽ شاعر الحاج رحيم بخش "قمر" کي، سنڌي زبان ۾ حيات طيبه جي موضوع تي سنڌس لکيل ڪتاب "سيرت خاتم الانبياء" تي پنج هزار رپيا انعام ۽ سَنَد ڏيئي رهيو آهي.

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۵] [نمبر ۴

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

۱۹۸۶ع

•

نگران

علامه غلام مصطفيٰ قاسمي

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

معمور يوسفاڻي

•

ايڊيٽر

نفيس احمد شيخ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد سنڌ

مـهـراڻ

سنڌي ادبي بورڊ

اسٽيشن روڊ، ڄامشورو، سنڌ

The "MEHRAN", Quarterly
Vol: 35, No: 4, 1986.
[Established in 1955]

- An age old leading journal of scholarship in Sindhi language, acknowledged in all literary circles of Pakistan.
- Published by SINDHI ADABI BOARD for the development and promotion of Sindhi language and literature.
- Contemporary Creative literature, History, Civilization, Lexicography, Education, Music, Folklore, Archaeology and General Culture of Sind are the main topics of material usually published in this periodical.
- Besides translations of world literature are also presented.
- All correspondence about publication be addressed to:
  Nafees Ahmad Shaikh
  Editor 'Mehran', Quarterly,
  Sindhi Adabi Board,
  @ Jamshoro, Via: Hyderabad, Sind, Pakistan.
  Tel: (0221) 71176
- Can be had from:
  Manager Book stall
  Sindhi Adabi Board, Tilak Incline, Hyderabad, Sind.
  Tel: (0221) 24264

خريداريءَ لاءِ خط و ڪتابت

مئنيجر بوڪ اسٽال

سنڌي ادبي بورڊ، تلڪ چاڙهي، حيدرآباد (فون: ۲۴۲٦۴)

ساليانو چندو: ۷۵-۰۰ رپيا   في ڪاپي: ۲۰-۰۰ رپيا

Printed & Published by Mr. Ghulam Rabbani A. Agro
at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Hyderabad Sind.

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.

Digitized By M. H. Panhwar Institute Of Sindh Studies, Jamshoro.

فهرست

شاعريءَ جو ڀاڱو

مخدوم طالب المولیٰ	٣	ولي محمد وفا	٢٢
تنوير عباسي	۴	مرير مجيدي	٢٢
امداد حسيني	″	هدايت بلوچ	″
مظفر حسين جوش	٦	بشير سيتائي	″
سليم ڳاڙهوي	٧	ميرل جويو	٢٣
عبدالقيوم صائب	٨	منير سولنگي	″
شبير هاتف	٩	اسحاق راهي	٢۴
عنايت بلوچ	″	مقصود گل	٢٥
تاج بلوچ	١٠	سرڪش سنڌي	٢٦
آغا سليم	″	بخشل مهر	″
استاد بخاري	″	گل پرڙو	٢٧
آصف مصرائي	١١	مختيار گهمرو	″
تاج جويو	″	حليم سنڌي	٢٨
محسن ڪڪڙائي	١٢	جوهر بروهي	″
سروپچندر شاد	″	رڪيل مورائي	٢٩
نثار بزمي	١٣	اشرف زمان پيرچنڊامي	″
رحيم بخش قمر	١۴	اميد خيرپوري	٣٠
انيس انصاري	١٥	تبسم زهره	″
مددعلي سنڌي	″	خليل عارف سومرو	٣١
اياز گل	″	مرتضيٰ سياڻوي	″
ذوالفقار سيال	١٦	سيد علي احمد شاهه ساقي	٣٢
ادل سومرو	″	محمد شريف طالب	″
مير محمد پيرزادو	١٧	راشد مورائي	٣٣
واجد	١٨	ناظم منگي	٣۴
مختيار ملڪ	″	پريتم داس پياسي	٣٥
مهر پروين	١٩	حسن درس	″
ج. ع. منگهاڻي	″	محمد هنگورجو (مٺي)	٣٦
پشپا ولڀ	٢٠	قاضي منظر حيات	٣٧
بشير احمد شاد	٢١	زلفي	″
نظام زائر	″	عزيز ڪنگراڻي	٣٨

مقالا

١- رسالي جي جامع مستند متن لاءِ صورتخطي	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	٤١
٢- سنگيت، ساز سرود ۽ سنڌي ثقافت	ڊاڪٽر غلام علي الانا	٥٢
٣- قلمي نسخا	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	٦٤
٤- چشتي سلسلو	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	٧٥
٥- "سنڌي رسالي" جي ترتيب ۽ ان جو پس منظر	الياس عشقي	٩٣
٦- ڪردار ۽ سيرت سازي جي تعليم و تربيت	ڊاڪٽر گل حسن لغاري	١٠٧
٦- ادب ۾ ترجمن جي اهميت	ولي رام ولڀ	١١٣
٨- سنڌي ۽ براهوئي زبانن جو تقابلي جائزو	عزيزالله عزيز بروهي	١٢٠

ڪهاڻيون

١- مريم	قاضي خادم	١٢٩
٢- ڇوڪرن واريون ڪيون ۽ مڙسڪن وارا چهرا	ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ	١٣٥
٣- اڌوري تصوير	انيس انصاري	١٤٠
٤- اندر جا اڌما	افروز شورو	١٤٣
- تبصرا		١٤٩
- خبرنامو (ڊاڪٽر شمل جي ڪتاب جي تقريب رونمائي)		١٦٠
- ٢٤٢ عرس، حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح (خصوصي رپورٽ)	نفيس احمد شيخ	١٦٢

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

بسم الله الرحمٰن الرحيم

گذارش

(ايڊيٽوريل)

ٿر ٿوهر، گهر جهوپڙا...!

سنڌ جي جڳ مقبول ثقافت جو مرڪز ٿر، مارئيءَ جي حوالي سان وطن جي حُب جي بي نظير علامت ٿر، سنڌي زبان جي سدا حيات باڪمال صوفي شاعرن مِين شاهه عنات، حضرت شاهه عبداللطيف، سچل سرمست ۽ ٻين عارفن جو محبوب ڏڦن جو ديس ٿر، ٿهري قحط سبب هن سال انتهائي ڀيڙا سان دوچار آهي. ڏڪار ته هن صحرا جو صدين ڪان وٺي مقدر بنيل آهي، پر گذريل ٻن ٽن سالن ڪان وٺي لاڳيتو وس نه ٿيڻ ڪري، هيل ٻنهه ويران ۽ پڙ ڀانگ ٻنجي چڪو آهي. برساتن ڪان پوءِ ملير جو هي ماڳ، جيڪو قدرت جي هڪ انوکي دلپذير مورت ٻنجي ويندو آهي، تنهن ۾ ڏڪار جي راڱن سبب هيل انساني زندگي وڏي ڏوجهري ۽ ڏکن ۾ وڪوڙيل آهي. مارُن جي واحد ميڙي چوندي چوپايو مال وڏي تعداد ۾ ٻُڪ جو ٻَڪ ٻنجي چڪو آهي ۽ ماروئڙا پاڻ ان ڪٽي لاءِ سرگردان آهن. سوڪهڙي سبب ڪارا ڪوهه ٻـ سُڪي ويا آهن، انسان اشرف المخلوق پاڻي پوند لاءِ پريشان آهي! زندگيءَ جي اهڙي انتهائي ڪٺن ۽ ڪرب ناڪ ڪيفيت ۾ مارو پنهنجا ماڳ ڇڏي، نقل مڪاني تي مجبور ٿي ويا آهن ۽ وڏي تعداد ۾ ناري ۽ ٻين ميداني علائقن ڏانهن پُڄڻ لاءِ راهن ۾ رُلي رهيا آهن! سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي انتهائي عروج واري هن ترقي يافته زماني ۾، مارئيءَ جا هي هموطن، جنهن ڀيانڪ حالت سان دوچار آهن، ان جا تفصيل ٻڌي لڱ ڪانڊارجيو وڃن. ٿر جا جهونا چون ٿا ته هن صديءَ جو هي بدترين ڏڪار آهي، جو رڻ سان جنسي رت جي بوءِ اچي رهي آهي.

ٿر ۾ ڏڪار جي اهڙي دردناڪ حالت جي پيش نظر، وزير اعظم پاڪستان جناب محمد خان جوڻيجي، وزير اعليٰ سنڌ جناب سيد غوث علي شاهه ۽ ٻن اعليٰ عملدارن ٿر جو دورو ڪري حالتن جو تفصيلي مشاهدو ڪيو ۽ اتي جي تباهه حال رهاڪن لاءِ ٻين اپائن سان گڏ زڪوات فنڊ مان هڪ ڪروڙ وپهه لک رپين جي امداد جو بندوبست ڪيو. ان طرح اقلبتن لاءِ الڳ پنجاهه لکن رپين جو اعلان ٿيو. هي ڀرپور ڀيرو آهي، جو ڏڪارين جي سهايتا لاءِ ايڏي وڏي پيماني تي مالي مدد جو انتظام ٿيو آهي، پر اهو مسئلي جو مستقل حل ناهي. ٿر جي رهواسين کي دائمي خوشحالي ميسر ڪري ڏيڻ لاءِ ٺوس بنيادن تي، متعدد اپائن جي

ضرورت آهي، جن ۾ پاڻيءَ جي فراهمي بنيادي حيثيت رکي ٿي. ان طرح مختلف ترقياتي اسڪيمن وسيلي ٿر جي مسئلي جو دائمي حل پيدا ڪري سگهجي ٿو. سنڌ سرڪار، خشڪ علائقن جي ترقيءَ واسطي "ايرڊ زون ڊيولپمينٽ اٿارٽي" قائم ڪئي آهي، جنهن ۾ ٿر به شامل آهي. اٿارٽي ان ڏس ۾ گهڻو ڪجهه ڪري سگهي ٿي، جيئن ٿر جي سهنج لاءِ دائمي صورت پيدا ٿئي. اسان اٿارٽي کي فعال بنائڻ جي ضرورت تي زور ڏيون ٿا، جيئن هي ادارو، رسمي قيام کان پوءِ عملي اپاءَ هٿ ۾ کڻي ۽ ساڳئي وقت هڪ خاص نقطي طرف ڌيان ڇڪائڻ مناسب ٿا سمجهون، اهو هي آهي ته ٿر جي جڳ مقبول ثقافت کي زنده رکڻ ۽ فروغ ڏيڻ لاءِ، ٿر جي هنرمندن جي آسائشي رهائش واسطي مختلف هنڌن تي هنرمندن جون ڪالونيون (Artisan Colonies) به قائم ڪيون وڃن، جيئن ٿر جي ثقافت جا نگهبان ۽ امين افراد سهنج ۽ سولائي حاصل ڪري سگهن.

عرساڻي صاحب جي رحلت

"عرساڻي صاحب گذاري ويو.....!" ڪيڏي نه پيڙا آهي هنن لفظن ۾. سنڌي ادب جي خدمت جي حوالي سان عرساڻي صاحب فقط هڪ فرد جو نالو نه هو، پر هڪ دؤر هو ۽ هڪ انجمن هئي. ١- نومبر ١٩٨٦ع تي، سنڌ وارن مشهور زمانه اديب، جناب محمد اسماعيل عرساڻي جي رحلت جي خبر ڏاڍي ڏک ۽ ملال سان ٻڌي.

عرساڻي صاحب انهن يگانه روزگار اديبن مان هو، جن جي جاءِ پرجڻ محال هوندي آهي. ائين چوڻ بيجا نه ٿيندو ته سنڌ وري بيو عرساڻي صاحب پيدا ڪري نه سگهندي. سندس ادبي خدمتون هونءَ ته نهايت وسيع آهن، پر سندس ٻه ڪتاب "بدنصيب ٿري" ۽ "سير ريگستان" سنڌي ادب ۾ ڪلاسڪ جو درجو حاصل ڪري چڪا آهن.

عرساڻي صاحب سنڌي ادب، زبان، شعر، نثر، تنقيد، ڊرامي، ناول ۽ تعليم جي مثالي خدمت ڪندي اڻمٽ نشان پيدا ڪيا آهن ۽ سنڌي ادب جي تاريخ ۾ سندس نالو سدائين جرڪندو رهندو. ٻاجهاري ٻولي لکڻ جو ڏانءُ سندس ئي خاصو هو ۽ مختلف صنفن ۾، مختلف موضوعن سان پورو نباهه پيدا ڪيائين. ذاتي طرح سان سباجهو، مرلجان سرنج، هردلعزيز ۽ اعليٰ انساني خوبين جو مالڪ هو. هرڪنهن سان نيڪي ڪرڻ، يار ويسي، تقويٰ ۽ پرهيزگاري سندس خاص خوبيون هيون. سنڌ جي روايتي شرافت ۽ فضيلت جو مجسمو هو.

عرساڻي صاحب ٧- سيپٽمبر ١٩٠٦ع تي هالا نوان ۾ ڄائو. بي. اي، بي. ٽي. جي اعليٰ تعليم حاصل ڪرڻ کان پوءِ ١٩٣٥ع ۾ ايجوڪيشنل سپروائيزر جي حيثيت ۾ تعليم کاتي ۾ ملازمت جو آغاز ڪيائين ۽ سڄي زندگي سنڌ ۾ تعليم جي مثالي خدمت ڪيائين. ١٩٦٦ع ۾ اسسٽنٽ ڊئريڪٽر ايجوڪيشن جي عهدي تان رٽائر ڪيائين. سنڌ جي تعليمي تاريخ ۾ سندس نالو نهايت ڀاڪارو آهي.

سنڌي ادب ۽ تعليم جي خدمت جي سلسلي ۾ عرساڻي صاحب، لاتعداد علمي مضمونن سان گڏ ۴۲ ڪتابن جو مصنف هو، جن سان بدنصيب ٿري، سير ريگستان، نقش عمل، خيال خاطر، ڊزن ڊائلاگ، سنڌي سهاجهڙا، چار مقالا، وتايو فقير، نياريون وئون، سنڌي ڊراما ۽ ناول، دلڪشا، تعليم جي تاريخ، سنڌ جو شڪار مشهور ڪتاب آهن. وفات کان اڳ سندس سوانح عمري "سڪر سي ٿي ڏينهن" به شايع ٿي. سندس ڪتابن جي مقبوليت جو اهو عالم آهي، جو "بدنصيب ٿري" ڪتاب جا هيل تائين ويهه ڇاپا شايع ٿي چڪا آهن.

عرساڻي صاحب کي ٿر سان خاص انس هو. ورهين جا ورهيه ٿر ۾ تعليم جي بي نظير خدمت ڪندي گذاريائين، جا ڳالهه هڪ مثالي حيثيت رکي ٿي. ٿر جي ماڻهن کي به سائس اجهل پيار هو ۽ سندس نيڪ نالي کي گهڻو ياد ڪندا آهن.

عرساڻي صاحب گذريل ويهارو سالن کان وڏي اکين جي عارضي ۾ مبتلا رهيو ۽ آخري دور ۾ بينائي کان محرومي سندس صحت کي ٻنهه جهوري رکيو هو. ۸۰ سال سنڌ جي مايه ناز اديب، شاعر ۽ تعليمي ماهر سائين عرساڻي صاحب ۱- نومبر ۱۹۸۶ع تي رحلت ڪئي. الله پاڪ سندس روح کي مغفرت سان نوازي. هن ڏکوئيندڙ موقعي تي اداره مهراڻ، عرساڻي صاحب جي فرزندن ۽ سندس ڀائيجي ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻي سان همدرديءَ جو اظهار ڪري ٿو.

محمد سومار شيخ جي جدائي

سنڌي ادب ۽ ثقافت جي اورچ ۽ بي لوث خدمتگذار محمد سومار شيخ ۲۴- آڪٽوبر ۱۹۸۶ع تي رحلت ڪئي!

مرحوم استاد محمد سومار شيخ کي سنڌي ادب سان عموما ۽ پنهنجي جنم ڀومي "لاڙ" سان خصوصا، عشق جي حد تائين پيار هو ۽ سڄي ڄمار لاڙ جي ادب ۽ ثقافت جي بي مثال خدمت ڪندي بسر ڪئي. هو لاڙ جي تاريخ جو صحيح معنيٰ ۾ ديوانو هو، جنهن جو ثبوت لاڙ ادبي سوسائٽي، لاڙ ميوزيم ۽ لاڙ بابت متعدد تحقيقي ڪتاب آهن.

استاد محمد سومار ۱- جنوري ۱۹۳۵ع تي بدين جي پرسان پنهنجي ڳوٺ پير ڪرهيل ڀانڊاري ۾ جنم ورتو. سندس والد بزرگوار شيخ الهڏنو سٺو شاعر هو، جنهن جي ڪليات کي پاڻ ۱۹۷۰ع ۾ شايع ڪيائين. سندس والد جي علمي صحبت استاد محمد سومار ۾ شاعري جو ملڪو پيدا ڪيو. عربي ۽ فارسي تعليم سان گڏ ۱۹۵۲ع ۾ سنڌي فائينل پاس ڪري پرائمري استاد مقرر ٿيو.

استاد محمد سومار ۱۹۵۲ع ۾ ڊاڪٽر نذير حسين خواجه ۽ شمشيرالحيدري جي صحبت ۾ لکڻ جي شروعات ڪئي. اڳتي هلي محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پير عالي شاهه جيلاني، ڊاڪٽر غلام علي الانا ۽ محمد عثمان ڏيپلائي سندس ادبي ذوق جي همت افزائي ڪئي. ادبي خدمت دوران پاڻ اوڻ واري جذبي سان آغاز ڪيائين ۽ آخر دم تائين اورچائي سان ڪم

ڪندو رهيو. وڏيءَ محنت ۽ مشقت سان ١٧٠ ڪتاب لکيائين، جن مان ٥٠ ڪن شايع ٿي چڪا آهن. پاڻ بدين ۾ هڪ پريس بہ قائم ڪيائين، ان ۾ سڄو ڪم مرحوم پاڻ پنهنجي هٿن سان ڪندو هو. سندس هڪ ڪتاب "ڪچين جا قول" سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيو آهي. سنڌي لوڪ ادب اسڪيم ۾ مرحوم ورهين جا ورهيہ مخلصانہ حصو ورتو ۽ خاص ڪري لاڙ جو لوڪ ادب هٿ ڪيائين.

هڪ پرائمري استاد ۽ مالي لحاظ کان مسڪين ماڻهو هوندي بہ استاد شيخ محمد سومار، مقدار جي لحاظ کان جيڪو ڪم ڪيو آهي، اهو يقينا مثالي آهي. سندس چونڊ ڪتابن ۾ بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ، بدين ثقافتي ميلو ١٩٧٦ع، بدين، بدين ضلعي جو تعارف، بدين ضلعي جو مطالعو، لطيف سائينءَ جا لاڙ تان پيرا مکيہ آهن.

مرحوم لاڙ جي وسريل ورقن کي روشناس ڪرائڻ لاءِ لاڙ ادبي سوسائٽيءَ جو قيام عمل ۾ آندو ۽ عمر جي آخري حصي ۾ لاڙ ميوزيم قائم ڪرائڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪئي. سنڌ جي علمي ادارن ـ سنڌي ادبي بورڊ، سنڌالاجي، سنڌ ميوزيم وغيره سان مرحوم کي خاص دلچسپي ۽ انس هو ۽ انهن ادارن سان مخلصانہ تعاون ڪندو هو.

ذاتي طرح سان شيخ محمدسومار نهايت پاجهارو، مخلص، محنتي ۽ مرنجان مرنج انسان هو. نهٺائي ۽ نماڻائي سندس خاص گڻ هئا ۽ هرڪنهن سان رس رهاڻ سندس شيوو رهيو.

لاڙ جي ادب، ثقافت، تهذيب، تاريخ، لوڪ ادب ۽ آثار قديمہ جي يڪاني عاشق صادق استاد محمدسومار شيخ جي جاءِ پرجڻ ڏاڍي مشڪل ٿي نظر اچي. رب ڪريم سندس روح کي مغفرت سان نوازي ۽ سندس پوين کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي.

ڏيتي صاحب جو انتقال پر ملال

٦- ڊسمبر ١٩٨٦ع تي سنڌ جي تعليمي ۽ علمي حلقن ۾ پروفيسر عبدالرحيم ڏيتي جي انتقال پُر ملال جي خبر ڏاڍي ڏک سان رنج ۽ غم جي لهر ڊوڙي وئي. مرحوم جو شمار سنڌ جي ناميارن تعليمي ماهرن ۾ هو، جن پنهنجي سڄي زندگي پاڻ اربع واري جذبي سان تعليم جي خدمت ڪندي گذاري. بلاشبہ، پروفيسر عبدالرحيم ڏيتي جو نالو سنڌ جي تعليمي تاريخ ۾ هڪ مخلص ۽ بي لوث خدمتگذار جي حيثيت ۾ سدائين مانوارو رهندو. تعليم سان گڏ مرحوم جون علمي ۽ ادبي خدمتون پڻ قدر جي لائق آهن، خاص ڪري حضرت شاهہ عبداللطيف جي پيغام ۽ ڪلام تي مرحوم کي سٺي ڄاڻ حاصل هئي.

سٽي ڪاليج حيدرآباد جو ناميارو سابق پرنسپال پروفيسر عبدالرحيم ڏيتو ذاتي طرح انساني وصفن جو هڪ وڻندڙ مجموعو هو. سادگي ۽ شرافت سندس خاص گڻ هئا. انتهائي مخلص، جفاڪش، نهٺو، نماڻو ۽ متقي بزرگ هو. سڄي ڄمار سٽي ڪاليج ۾ هڪ شفيق ۽ ڪريم بزرگ جي حيثيت ۾ خدمت ڪيائين ۽ هزارن شاگردن جي دلين تي سندس نيڪ نالو سدائين

نقش رهندو. ڪاليج ۾ علمي ۽ ثقافتي سرگرمين کي زور وٺائڻ لاءِ مرحوم گهڻي جاکوڙ ڪئي. سنڌي ادبي مجلس جو قيام ۽ ان تحت علمي ڪتابن جي اشاعت سندس خصوصي ادبي ذوق جي غمازي ڪري ٿي. ڪن زماني ۾، ساڳي ڪاليج ۾ "ملوڪن جي مجلس" نالي مشهور علمي ڪانفرنسون ٿي گذريون، جي مرحوم پروفيسر عبدالرحيم ڏيتي جي سرپرستيءَ ۾ ٿينديون هيون. انهن موقعن تي، سندس لائق رفيقن ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ ۽ ٻين استادن، سندس محبوب شخصيت جي پيش نظر مثالي ڪم ڪيو.

مرحوم ڏيتو صاحب ڪم ڪار، محنتي ۽ اورچ انسان هو ۽ شهرت ۽ نام و نمود کان ڪوهين ڏور رهندو هو. سندس شرافت ۽ تهذيب، فضيلت ۽ پرهيزگاري کيس هڪ مثالي استاد ۽ بزرگ جي حيثيت ۾ کيس مانائتو بنايو.

ڏيتو صاحب ١٤- فيبروري ١٩١٩ع تي ٺٽي ضلعي ۾ پيدا ٿيو. حيدرآباد ۾ ابتدائي تعليم دوران مرحوم نورمحمد وڪيل، سندس ذهانت جي پيش نظر، سندس خاص پرورش ڪئي ۽ کيس همتايائين، ۽ اڳتي هلي ڏيتو صاحب نورمحمد هاءِ اسڪول ۾ استاد مقرر ٿيو. ان بعد ٽيچرس ٽريننگ ڪاليج حيدرآباد ۾ ملازمت ڪيائين. ١- جولاءِ ١٩٥١ع تي ساڳي ڪاليج ۾ سنڌي زبان جي ليڪچرار جي حيثيت ۾ ملازمت شروع ڪيائين، جتي ترقي ڪندي ڪاليج جو پرنسپال ٿيو ۽ سالن جا سال ان عهدي تي فائز رهيو. ١٤- فيبروري ١٩٧٩ع تي پاڻ رٽائر ڪيائون.

ڏيتي صاحب کي سنڌي زبان ۽ ادب سان بيحد محبت هوندي هئي ۽ علمي سرگرمين ۾ هميشه اڳرا رهندا هئا.

پروفيسر عبدالرحيم ڏيتي جي ڏکدائڪ وفات تي اسان جي دعا آهي ته رب ڪريم کين مرهي ۽ سندس پوين کي صبر جميل جي توفيق عطا فرمائي. اداره مهراڻ، مرحوم جي وڏي فرزند پروفيسر منظور احمد ڏيتي ۽ ٻين پسماندگان سان تعزيت جو اظهار ڪري ٿو.

— نفيس احمد شيخ

لافاني ڪلام

حڪيم فتح محمد سيوهاڻي رحه

(وفات: ۱۹۴۲ع)

شل اڄ عالم ۾ موٽي، ايڪي الفت جو بهار،
شل ٿين سرسبز ايڪي جا شجر ۽ شاخسار.

شل دليون ٿين صاف ۽ ٿين شامتون شل سڀ معاف،
شل وڃي غصو دلين تان، شل وڃي غم ۽ غبار.
شل محبت جي عمارت اڄ وري ڀرپا ٿئي،
شل منجهس موٽي ڀتّون اڄ نت لوان نقش و نگار.
شل وري وڇڙيا ملن ۽ پاڻ ۾ پرچن وري،
شل وري مي دوست جاني ٿين، ٿين سي يار غار.
شل مبارڪباد جا نعرا لڳن، چارون طرف،
شل ملن چوڌاري واڌايون اسان کي لک هزار.
شل ٻڪيا ٻڪ کان ڇٽن ۽ شل ڏکيا سکڙا ٿين،
اڄ پيادا جي گهمن، شل سي سڀائي ٿين سوار.
شل سڀني هڪ گهر جا ياتي ٿي گذارن هيج سان،
شل ڌريون سڀ ڪٺ ٿين، جي اڄ ڏسون ٿا ڌار ڌار.
ياد ٿا مي ڏينهڙا جڏهين هون قرهن پريا،
اڄ لنگهي دل مان وڃي ٿو تير حسرت آرپار.
ياد پونم ٿا اڳيان سي ڪل خوشيءَ جا ڏينهڙا،
ڇا ٿيو، جو اڄ رئن پاڻ ٿا هرجا زار زار.
ياد پونم ڏينهڙا، جن ۾ رهياسين موج سان،
هاسين همدم، همقدم، غمخوار ۽ ٻئي غمگسار.
ويا سي گذري ڏينهڙا، ڏينهن هي گذري ڏينهن پيو،
عمر ساري آهي ڇا، بس ڏينهن آهن ٻي يا چار.
ڇو ٿيو مايوس آهين، ڇو ٿو غمگين ٿين 'حڪيم'،
موٽي ايندا ڏينهن ڦرهن جا، نه غم ۾ دل کي ڳار.

ماڪ م ڀانئيو ماڻهئا، پيئي جا پرڀات،
روئي، رڙي رات، ڏسي ڏکوين کي.

— مخدوم نوح رح

شاعريءَ جو ڀاڱو

جڏهن سنڌ ۾ شاعريءَ جي شروعات ٿي، تڏهن اهو اعتقاد عام ٿي چڪو هو ته حقيقي محبوب اهو خدا آهي، جنهن انسان کي حسين بنائي خلقيو ۽ انسانن ۾ انسان ڪامل ۽ مولا جو سڀني ۾ سهڻو محبوب نبي صلعم آهي، جنهن جي نُور ۽ جمال جي ورڇ ڪائنات جي هر شيءِ کي ملي. سنڌ جي سليم الطبع شاعرن نبي صلعم جي معياري حُسن واري عقيدي ۽ تخيل کان متاثر ٿي، سنڌي سينگار شاعريءَ ۾ مجازي حُسن جي تعريف جو رخ انهيءَ حقيقي ۽ معياري حُسن ڏانهن موڙيو. هندي سينگار رس شاعري محض مجازي دائري ۾ محدود هئي، مگر 'سنڌي سينگار شاعري' مجازي منزل طئه ڪري حقيقت ڏانهن مائل ٿي. 'سنڌي سينگار' جي اڪثر شاعرن، بطور آخري مقصد جي، نبي صلعم کي پنهنجو حقيقي محبوب ڪري ڄاتو، ۽ نبي صلعم جي سونهن کي ئي معياري حُسن ڪري ڄاتائون. انهيءَ نظريي ۽ خيال جي زير اثر 'فن سينگار' کي عام طور 'نبي صلعم جو سينگار' ڪري تسليم ڪيو ويو. اڄ تائين سنڌ جي ماڻهن وٽ 'سينگار' جي تعريف 'نبي صلعم جو سينگار' آهي، يعني اهي بيت، جن ۾ نبي صلعم جي معياري حُسن کي مجازي رنگ ۾ ڳائجي.

--ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

("سنڌي سينگار شاعري": ص ٧٥-٧٦)

مخدوم محمد زمان "طالب المولیٰ"

●

وعدو ڪجي تہ پوءِ اهو خوب پارجي،
هر ڪار خير ۾ ڪڏهن همت نہ هارجي.

اي رشڪِ خوبرويان صنم چشمِ شرمگين،
هڪ پيروني سهي ڪٿي هيڏهن نهارجي.

هن نامِ نامي جون ڏئي لوليون هزار بار،
هن بيقرار قلب کي هر هر قرارجي.

اي شيخِ شهر صاحبِ زهدِ ريا کي خوب،
اي ساقي رشڪِ ماه هتڻ سان پيارجي.

جنهن کي تو ساري عمر رکيو دور پاڻ کان،
ڪنهن وقت بار تنهن کي بہ ويجهو وهارجي.

عشوه گري سان روز ٿو محبوب مارين تون،
ڪرڪو قياس هاڻ تہ ساري جيارجي.

هجر و فراق واري ڇو هر هر ڳالهہ ڪجي،
وصلِ صنم جو وقت نہ ڪڏهين وسارجي.

البيلايون ۽ عشوه گريون ڪر سدا صنم،
ڪڏهن نہ ڪڏهين مون کي بہ سهڻا سنڀارجي،

وڃي عمر بار گذري پري کان ڏسي ڏسي،
هاڻي تہ منهنجا جاني ڪو ڏينهن گذارجي.

موچارا محب "طالب المولیٰ" تان هٿ نہ کڻ،
هر روز پاڻ ويجهي کان ويجهو وهارجي.

تنوير عباسي

●

لڳائي اٿئين تون پرفيوم قيمتي ليڪن،
جي گل تو آندا انهن جي سڳنڌ وٺي ڏڪجي.

مون پنهنجو درد نه چرچي ۾ ٿي لڪائي ڇڏيو،
مگر تون مون کي ڏسي ڇو ڀلا پئين رُنئي.

اچڻ ٿي چاهين تڏهن ٻي سگهين ٿي ڪين اچي،
پڌام پيار کان وڌ آهي ڪهڙي مجبوري.

زماني شور ڪيو ٿي مگر مون ڪجهه نه ٻڌو،
ٻڌي ٿي تنهنجي اکين جي خموش ڳالهه ٻڌي.

مون تنهنجي پير تري ٿي ڪئي هئي ڪنڊائي،
۽ ڪن ۾ تنهنجي وڏائي سچي وٺي وڪري.

ٻڌا يان جڳ کي ته بدنام ٿي وڃين شايد،
جا ڳالهه مون سان ڪندي آهي تنهنجي خاموشي.

امداد حسيني

نظم

اسان جي عشق تي ٿوائون روز روز نيون،
اسان جو سر نه ڪڏهن رهندو تهمتن کان جدا.
قدم قدم هئي سوري مگر ڪڏهن به نه ٿيو،
اصيل عشق جو احساس الفتن کان جدا.
سڄن کي قتل ڪيائون مگر ڪري نه سگهيا،
خلوص سند طبيعت صداقتن کان جدا.

اوهان جي هٿ ڪان جڏهن ڪان ويو ڇڏائجي هٿ،
تہ زندگيءَ کي ملي ٿو قدم قدم تي ماتم.
نہ ڪوبہ گيت ٿو ڳائي نہ ڪوبہ مُرڪي ٿو،
حيات آهي سترنئي ستم ۽ غمرنئي غم.
نہ ڪٽي رات ڪٽي ۽ نہ ڪو ٿو ڏينهن اچي،
اچيا اچيا ٿا رهن گُل، وسي نٿي شبنم.

گلن جي مُرڪ بهارن ۾ قتل ٿيندي رهي،
ڪري سگهيا نہ ڪڏهن گل کي نڪهتن ڪان جدا.
قدم قدم تي کڙيون ٿيون هزار ديوارون،
ڪري سگهيو نہ ڪڏهن ڪو محبتن کي جدا
اسان جي هٿ جون لڪيرون بہ ساڳيون آهن،
هي فاصلا نہ ڪندا پنهنجي قسمتن کي جدا.

اسين تہ پاڻ نئي سج آهيون ۽ پاڻ نئي چنڊ،
اندهيرا پل تہ رکن روشنيءَ کي قيد ڪري.
هلي سگهيو نہ جهان جو جڏهن بہ حسن تي وس،
لڏيءَ جي پار رکيون عاشقيءَ کي قيد ڪري.
ڪٽي ٿا لوهہ جا در سڀ سنگهنڌ کي روڪين،
رکي سگهن تہ رکن زندگيءَ کي قيد ڪري.

اسين تہ آهيون هڪ ساهہ جا ٻہ جاڙا پٽ،
اسان جو ساهہ بہ هڪ ۽ اسان جو چاهہ بہ هڪ.
ڏايون ٻہ ساڳي انداز ۾ پيون ڌڙڪن،
اسان جا گيت بہ ساڳا اسان جي آهہ بہ هڪ
اسان جو ماڳ بہ ساڳو اسان جي راهہ بہ هڪ،
اسان جو ساڳيو مقصد، اسان جو ”شاهہ“ بہ هڪ.

مظفر حسين جوش

شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح

اي سخن جا تاجدار، اي شاعرِ شيرين بيان،
تنهنجي دم سان ئي تہ قائم آهي هي سنڌي زبان.

تنهنجي دم سان آهي گلزارِ سخن ۾ رنگ و بو،
تنهنجي آهي عندليبانِ ادب کي جستجو.

تو پياريو آهي اهلِ سنڌ کي عرفان جو جام،
۽ خدا سان تو ڪيو سنڌي زبان ۾ ئي ڪلام.

اڄ بہ آهي تنهنجي دم سان سنڌ ۾ شانِ ادب،
ڇا چون تنهنجي رسالي کي جو قرآنِ ادب.

تو رموزِ حسن کي ڪيو بي نقاب آهہ سربسر،
۽ ڪيو آهي جهانِ عشق کي زير و زبر.

تنهنجو هي فيض آهي ۽ پڻ تنهنجو آهي هي ڪمال،
تہ زبانِ سنڌ کي آهي بقاءِ لازوال.

مارئي سان تون ڪڏهن ڪوٽن ۾ آهين اشڪبار،
۽ ڪڏهن مومل سان آهين مينڌري لئہ بيقرار.

تون ڪڏهن سهڻيءَ سان ميهر ڪاڻ آهين نوحہ خوان،
۽ ڪڏهن سسئي سان آهين دربدر بي خانمان.

نياز مان نوريءَ جي هي نڪتو پرايو نڪتہ دان،
پنهنجن عيبن تي نظر رکجي هميشہ بيگمان.

تنهنجي سُر سورٺ مان سيکنهن کي نصيحت ٿي ملي،
راءِ وانگر وعدو هر صورت ۾ پنهنجو پاڙجي.

۽ چنيسر آڏو ليلا جيان ويهي ليلائجي،
عجز مان خالق اڳيان روئي خطا بخشائجي.

تو ڏنو درسِ تصوف شعر جي عنوان سان،
تو ميٽايو امتيازِ "ما و تو" انسان مان.

السلام اي سالڪن جا رهنما عبداللطيف،
السلام اي مردِ مومن باخدا عبداللطيف.

سليمؔ ڳاڙهوي

دروازو ته کول!

[١]

آهه اَنڌي چُست چوڪداري رهي،
عام اونده ملڪ ۾ ڪاري رهي،
تنهنجي گهر وٽ تنهنجي دروازي اڳيان،
هڪ سوالي جي صدا جاري رهي،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٢]

رات جو وڳوڙو ۽ ڏڌ جو ترڙاو،
تيز بارش آهه جڻ ڪو زلزلو،
وات ويندڙ ٿو ڀسي ڏاڍو ڏکي،
تنهنجي پر ۾ هاءِ هيڏو هيڪلو،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٣]

هن ڪُنيءَ ۾ بي نه ڪائي اوٽ آهه،
۽ نه راهيءَ وٽ ڇٽي يا ڪوٽ آهه،
تن بدن ڪپڙا ڀُسي پاڻي ٿيا،
سر تي سردي ۽ هوا جي چوٽ آهه.
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٤]

رات راهيءَ کي رهڻ ڏي اي امير،
ڪَسُ لڳي ويندو نه ڪونيءَ کي ڪسير،
ڪُنڊ ۾ ويهي ڪريان سير جو بچاءُ،
صبح سان ويندو سفر تي هي سفير،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٥]

دوست بڻجي دوستيءَ جو ڏي ثبوت،
ڀاءُ بڻجي ڀائپيءَ جو ڏي ثبوت،
خاص حق انسان جو انسان تي،
صدق ۽ الفت سچيءَ جو ڏي ثبوت،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٦]

ٿي مسلي احساس وارن وٽ پناهه،
ننگدارن قرب وارن وٽ پناهه،
سار سوره ٿا جهلن سر ساهه سان،
بيکس خاطر پلارن وٽ پناهه،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٧]

تو جيان سان پڻ ته آهيان آدمي،
تو جيان هي جسم پڻ ۽ جان پڻ.
پاڻ پنهنجي لاءِ ٿو چاهين پناهه،
ڇو ڀلا مون کي ٿو سمجهين اجنبي،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

[٨]

خير ۽ برڪت جا در کولڻ ڪهن،
رحم ۽ رحمت جا در کولڻ ڪهن،
بند در سچ جا نه ٿا سونهن "سليمؔ"،
امن ۽ عظمت جا در کولڻ ڪهن،
اي سُکيا انسان، دروازو ته کول!

عبدالقيوم "صائب"

غزل

هن جو ٻيڙو ڇڏ اڪاري، ڪجهه نه ڪج،
پنهنجو ماضي ڇڏ وساري، ڪجهه نه ڪج.

زندگيءَ جي لهر تي اکري ته ڏس،
پنهنجي هستي پاڻ ساري، ڪجهه نه ڪج.

ڪو گذشته واقعو اڀري ڪري،
ياد توکي ڪا ڏياري، ڪجهه نه ڪج.

ڪنهن جي ڏسندي، دل مان اڌمان ٿا اٿن،
ناز مان جي گل نهاري، ڪجهه نه ڪج.

ڪنهن طرح سان حسن جو شعلو ڏکي،
دل جي مشعل کي جي ٻاري، ڪجهه نه ڪج.

پاڻ کي ڏس، هن جي فطرت کي نه ڏس،
قول پنهنجو وي نه پاري، ڪجهه نه ڪج.

تنهنجي حق ۾ فيصلو ڪهڙو ڪندا،
دل ۾ قاضي خود وهاري، ڪجهه نه ڪج.

تنهنجي دلبر کي اچا تنهنجي خلاف،
جڳ سڄو پل پيو اپاري، ڪجهه نه ڪج.

تنهنجي شيءِ تنهنجي ئي آهي، ڊپ نه ڪر،
ربّ توکي ٿو ڏياري، ڪجهه نه ڪج.

تنهنجي مالڪ جو ڪرم ڇٻو اهو،
خود ٿو طوفان کي وهاري، ڪجهه نه ڪج.

دل نه لاهڻ ڪنهن طرح "صائب" ڪمي،
توکي تنهنجو ڪين وساري، ڪجهه نه ڪج.

شبير "هاتف"

●

مصحفِ رخ جون آيتون ساڳيون،
عاشقن جون تلاوتون ساڳيون.

نازڪن جون نزاڪتون ساڳيون، ۽ اسان جون به ليتون ساڳيون.
آهه ساڳي فصاحتون ساڳيون، هر ڪٿي تنهنجون شفقتون ساڳيون.
دشمنن تي عنايتون ساڳيون، دوستن جون شڪايتون ساڳيون.
رند ساڳيا ازل کان ساڳي اڄ، دستِ ساقي ۾ برڪتون ساڳيون.
ڪئين پياسا سڪن ٿا سرڪي لئي، هر اسان سان رعايتون ساڳيون.
اڄ به مرڪي نهاري هليو وئين، مون تان گذريون قيامتون ساڳيون.
هُت بدستور مشقِ جور و ستم، هِت بدستور فرحتون ساڳيون.
منهنجا چپ برف کان ٿڌا ساڳيا، تنهنجي ڳل جون تمازتون ساڳيون.

عنايت بلوچ

●

او
محب مٺا منٺار،
مٺا يار!
ڇو اڪيلي ٻر وچ باندي، دور نه ٿي دلدار!

روز تڪيسان تيڏيان راهين، ياد ڪريسان ڪيئي ڪيئي آهين،
جان جگر وچ پڙڪن باهين، اُٺ سڙے سڄ سنسار.
من پرماوين، تن تڙپاوين، هيچ هيارا ها، ول آوين،
ياري لاڪر توڙ نڀاوين، سونهن پريا سردار.
سڪندي رهسان مونجهي ماندي، روز ڳڄيسان تيڏي باندي،
ڏيسين شالا بانهن سيراندي، جاني جلوي دار.
رنج هجر دا، سُور ستاوي، بن دلبر آرام نه آوي،
درشن تيڏا مونجھ مٽاوي، درمل هي ديدار.

محب مٺا منٺار،
مٺا يار!

تاج بلوچ

●

پيار تنهنجي جا سامرا آهن،
مون اڪيلي ٿي ڏک ڏنا آهن.

ساهه کان جن وڌيڪ سمجهيو ٿي، سي مون کي تنها ڇڏي ويا آهن.
ياد آيا جو سانورا ساٿي، چاڪ دل جا ڇڪي پيا آهن.
خوشبو ماحول ۾ پکڙي پئي، تنهنجي ساهن جا سلسلا آهن.

آغا سليم

●

چنڊ! چنڊ، منهنجو ڪو ساجن تو ڏٺو،
نيڻ جنهن جا سيڻ ۽ تن موتيو.

توڏي تڪندڙ نيڻ چنڊ تو ڪي ڏٺا، جن ۾ اوجاڳا، ننڊاکو خواب ڪو.
ناڻ جنهن جو هانوَ جي هيڪار هو، ڌرتتيءَ ۾ جڻ ته ڪوئي چانورو.
اڄ ۾ نڙڪيل هيو منهنجو بدن، هو ته بادل بڻجي هو مون تي ونو.
ڪيڏا ڳاڙها هِن شفق جا رنگ اڄ، اڄ وري ڪو کوٽ شايد آ ڪٽيو.
شهر هيسيل، منکهه چُپ، سڏڪي ٿي سانت، اڄ شهر ۾ واءُ هي ڪهڙو گهليو.
حدَ کان لاحدَ سڀ اونداهيون، پوءِ به جرڪي تو پيو ڪو ترورو.
پرهَ پاندپنڙا اڪيلا رڻ ۾، ڌرتتي ۽ سج چوٽيءَ تي چڙهيو.
اگربون پوڙي چنڊا آپ ڏي هنيم، رت جا ڪي داغ، رنگ ڳاڙهو ڪڙيو.

استاد بخاري

●

ڇا ته تشبيه هئي جلوو، جذبو!
رنگ گلشن جو ٿي آس سان ڪيڏيو.

کهُورَ سان کهُور آفق جو گهيرو، ڪو ته ميلاپ ٿيو تنهنجو منهنجو.
ڏيان جي پٿونه ڏکن سان ترٿو، آسَ جو آپ وڌو پر ڪوڪو.
تنگ دل عمر ڪيو تي ڪک نه تہ، ڪيترو وقت هئو منهنجي آڏو.
پٿونه جي برف پوي تي پکهري، جي ڇهي سج جو ڪوسو بوسو.
اڄ ته "استاد" سان آجو اورچ، ڏسُ ته آزاد آ ڦاڙيو ڪيڏو.

احمد خان آصف مصراڻي

●

اچانڪ ڪنهن جي ڪَنَ جي ڳالهه جيئن دل تي تَري آئي،
قريب المرگ کي موٽي نئين سر زندگي آئي.
لڏو ماتم جو جيتر هو اُت سرت جي مَڏي آئي،
عزيز و اقربا احباب ۾ کِيل ۽ خوشي آئي.
جڏهن ڪن ٻن جي وچ ۾ بدگماني بدظني آئي،
ائين سمجهو ته ويئي دوستي ۽ دشمني آئي.
ٻُرن وٽ جي بُرائي آهه وارد تي ڀلي آئي،
مگر ڏک ڳالهه هن جو آ چڱن وٽ ڇو ٻڌي آئي.
نه جي اسلام ۽ اسلاف جي هٿ پيروي آئي،
حياتي جي سفر ۾ هر هميشه گمرهي آئي.
بشر تي فرض ٿي بيشڪ خدا جي بندگي آئي،
نه جي بندو ٿيو بندو، سزا ان کي وڏي آئي.
ائين هرڪو چوي ٿو اڄ، نه مک جي ڪا گهڙي آئي،
اي "آصف"! غم ۽ ڳوندر جي ۽ سورن جي صدي آئي.

تاج جويو

وائي

ساڻيائون سُڏڪن،
جيئون ۽ جوڀن؛ رسمن جي زنجير ۾!
لاشن سان لائون لهي،
آشائون ڦٿڪن: رسمن جي زنجير ۾!
نينهن ڪري ڪنهن نينگري،
سينگون ٿيون سڄڻ؟ رسمن جي زنجير ۾!
چنڊ ڳچيءَ ۾ ڪٽ آ،
سنهن ڪارا سرڪن! رسمن جي زنجير ۾!
مريادا ۽ مانهون،
لائي تي وڪڻن! رسمن جي زنجير ۾!

"محسن" ڪڪڙائي

●

سوڙ تان، سُرڪندي ڪِنڏي وِيئي،
ڄڻ ته ڌرتيءَ هيٺ ڏُڏي ويئي.

ٽرب سان، ٽرب پِڪ وجهي ويٺو، هوڏ سان، هوڏ جي هُنڌي ويئي.
سپ ڪبوتر پلو ڪري ويو ڇٽي، ڪنب ني ڪنب تي ڪُنڍي ويئي.
ڪهر ڇڏي، هُڙ ڪٽي، ٻني نڪري، پل منجهان، پل ڪري پُنڌي ويئي.
واهيءَ ۾ رڳو هيو پڇتاءُ، ٻَر، وڃي ويل تي ڪُنڍي ويئي.
شرم-ٻوٽيءَ مثال شرميلي، ڦِلم تي، شرم ۾ ٻُڌي ويئي.
ٻاد جا ڪنڊرات، ڇا ڪوايون، گل جي خوشبو هئي، آڏي ويئي!
عيد تي، ٻي حساب ڪوس ڪري، تيز ڪاتي ٻه تي مُڏي ويئي!
"پنڊ" وارن" جي ذڪر تي "محسن"، ٻين، هر هر ٻيٺي لُڏي ويئي!

سروپچندر "شاد"

گيت

ٽيڪو ٻلي لڳاءِ،
پيشانيءَ تي گوري!

سج جون شاخون شرمائن، چنڊ ڀڻ شرماءِ؛
ٽيڪو ٻلي لڳاءِ.

هيءَ سهاڳ نشاني آهي، هن کي ڪين لڪاءِ؛
ٽيڪو ٻلي لڳاءِ.

پنهنجي همت، غيرت جو، جلوو ڪو ٻتساءِ؛
ٽيڪو ٻلي لڳاءِ.

ٻُڌي جنهن کي چيرڪي، ڇَمَ ڇَمَ ڇير وڄاءِ؛
ٽيڪو ٻلي لڳاءِ.

آهي جو ڪُجهه، سچ آهي، سچ جو ساز وڄاءِ،
ٽيڪو ٻلي لڳاءِ.

نغار "بزمي"

انشاءالله

سنڌ جي ڌرتيءَ سُڪي نہ ٿيندي، انشاءالله،
جامن جا ٻُٽي جامَ جهٽيندي، انشاءالله.

هن ڌرتيءَ تي دولهہ ڄمندا، دودا ڄمندا،
جذبن جا واپاري ڄمندا، جوڌا ڄمندا،
جن کي ڏسندي راحت ايندي، انشاءالله.

ديس ڇڏي پرديس نہ وڃبو، هت ئي رهبو،
هت ئي رهبو، پوڻه پليءَ کان پاڻ نہ ٽلبو،
ماءُ ٻہ ٻچڙا ڪونہ ڇڏيندي، انشاءالله.

لينهن نغارا وڄندا رهندا هن ڌرتيءَ تي،
نازڪ ماڻهو نچندا رهندا هن ڌرتيءَ تي،
هڪ دل ٻيءَ سان حال ونڊيندي، انشاءالله.

مارونئڙن جا مال ٻنارا ڍاوا هوندا،
ڌرتي ساڻي هوندي وڻ ٽڻ ساوا هوندا،
ٿاري ٿاري ٻُورُ جهليندي، انشاءالله.

قسمت ٻنهنجي چمڪي پوندي جرڪي پوندي،
سالڪيڙن جي مونهن ڏسي ٻو مرڪي پوندي،
سنڌڙيءَ جي هر ڳالهہ سڄيندي، انشاءالله.

سنڌ ٻيانيءَ جي ٻني وسندي، هاها وسندي،
ڏينهن قيامت تائين رهندي، هاها رهندي،
ترب جا ڪاتا ڪونہ ڪٽيندي، انشاءالله.

مينهن مُندن تي وَسندا رهندا ميلا مچندا،
هاري ناري سرها ٿيندا کيلندا ڪُڏندا،
ٿاڌل ٿر ڏي ٻوڙ پريندي، انشاءالله.

لُنگي هوندي اجرڪ هوندي چاٽڙا هوندا،
پاڪ پرين جا پاڪ منڊائين پلڙا هوندا،
ڏک جا ڏاڻ نہ جيجل ڏيندي، انشاءالله.

ٻيٽَ تي "بزمي" پيرا هوندا ماڻهو مڙندا،
راهَ راهَ تي رابيلن جا گلڙا ٽڙندا،
پيار کي هر ڪا دل پاليندي، انشاءالله.

رحيم بخش "قمر"

نعتيہ ڪلام

گناهن جو چڙهيو دل تي زنگينو، يا رَسُولَ الله،
اڪارج سير مان منهنجو سفينو، يا رَسُولَ الله.

شَفِيۡعُ المُذۡنِبِيۡنۡ تون رَحۡمَةً لِلۡعَالَمِيۡنۡ آهين،
سندءِ رحمت جو ڪرڪنهن لئي خزينو، يا رَسُولَ الله.

گلن، غنچن ۽ ٻوٽن کي ۽ وڻن، ٽڻن کي ٻه واسيو تو،
ڪٿوريءَ کان تنهنجي پڪو پسينو، يا رَسُولَ الله.

ڪهرانئج کهوٽ تون مون کي، اچي چانئٺ چُمان تنهنجي،
ڏسان تنهنجا مُنارا سبز مدينو، يا رَسُولَ الله!

ٻرين تنهنجي ٿي ٻاڙي ٻه، ڪري شل موت منهنجو رب،
پيرانديءَ کان ٽٽي منهنجو دفينو، يا رَسُولَ الله!

ٿيو تشريف فرما جنهن مهيني ۾ مٺا آهين،
مُبارڪ آهي بيشڪ سو مهينو، يا رَسُولَ الله!

ڪيو تو ماڻهو ماڻهن کي مُهيا مصطفيٰ مدني،
ڪيو ڪافور قَلۡبَن مان تو ڪينو، يا رَسُولَ الله!

مٺو نالو مُحمّدُ تنهنجو، دل ۾ روح ۾ آهي،
مدينو ٿي ويو سارو ٿي سينو، يا رَسُولَ الله!

مُحَمّدَ مصطفيٰ صَلِّ عَلِيٰ، نورِ خُدا آهين،
"قمر" ۽ سج، ستارن ۾ قَرِيۡنُوۡ، يا رَسُولَ الله!

انيس انصاري

(۱)

تنهنجي خاطر خاڪ اڏايم
تنهنجي خاطر چاڪ چڪايم
تنهنجي خاطر يار پيارا
تنهنجي خاطر ڪاڪ لٽايم

(۲)

تنهنجي خاطر فال وجهايم
تنهنجي خاطر چال چلايم
تنهنجي خاطر يار پيارا
تنهنجي خاطر حال وڃايم

(۳)

تنهنجي خاطر تير سهايم
تنهنجي خاطر نير وهايم
تنهنجي خاطر يار پيارا
تنهنجي خاطر پير پڄايم

(۴)

تنهنجي خاطر ننڊ ڦٽايم
تنهنجي خاطر جند جلايم
تنهنجي خاطر يار پيارا
تنهنجي خاطر ڪنڊ ڪپايم

مدد علي سنڌي

تيز جهونا سوچ جا،
هلندا ٿا وڃن،
يادن جي گهاٽن جهنگل ڏانهن
يادن جا گهاٽا جهنگل،
جن ۾ بيٺل،
يادن جي سدا ساون وڻن جا ڇانءِ.
جن ۾ تون ۽ مان،
بيٺا آهيون هٿ ـ هٿ ۾ ڏئي،
اهي سدا ساوا وڻ،
سدائين ساڳيا نه هوندا،
ڪڏهن نه تون ۽ مان،
انهن وڻن جيان هٺاسين،
۽ هاڻ جڏهن،
مان، مان نه آهيان
۽ تون، تون نه آهين،
تڏهن مان آهيان،
ٻڙ جو ڪوئي سڪل وڻ
اداس ويران ۽ سنسان وڻ،
ساون ساون گهاٽن وڻن ۾ گهيريل!

اياز گل

●

عيد ڏينهن به دوري آهي،
ڪيڏي نه مجبوري آهي.

ڪهڙي نئين تمنا ڪرڻي؟ — پهرين ئي اڌوري آهي.
آدم جو اولاد نه آهيان، — سيد ڪوءِ ضروري آهي؟
جذبا پنهنجا راج ـ دروهي، — پل پل ڪائي سوري آهي.
دوست! اڌوري جيون وانگر، — هرڪا آس اڌوري آهي.
ڇا جي ڪهڙا ڳڻيا آهن!؟ — دل جو شهر ڪتوري آهي.

ذوالفقار سيال

●

سرها سرها ساهه کڻن ٿا،
توهر جهڙا لفظ لکن ٿا.

ڇا ٿيو آهي هي ماڻهن کي، ڪنڪر کي هيرو سمجهن ٿا.
ڪاريءَ هيڻان سچ لڪائي، طوفانن ۾ ڄار وجهن ٿا.
پاڻ کان هٿ دوکو کائي، پوءِ ڀي سپنا نيڻ ڏسن ٿا.
روز ڪهڻن ٿا جذبا دل جا، پنهنجو جيون ڪي وڪڻن ٿا.
قدمن جا نيشان اسان کي، تنهنجي در جي راهه ڏسن ٿا.
پيار جي جهوليءَ ۾ اي ساڄن، ڪيڏا ڳاڙها ڪنڊ ڪرن ٿا.
زلف تڪي راهون منزل جون، ڪيڏا چنڊ لهن، ابهرن ٿا.

ادل سومرو

گيت

خواب ملن خيرات
تہ منهنجي رات سجائي ويندي.
جي مان ڳايان گيت
۽ موٽي سيت،
تہ منهنجي لات سجائي ويندي.
جي مان ٻوليان سچ
سڄي ڪو سچ،
تہ منهنجي ٻات سجائي ويندي.
هر سٽ ٻڄي سگهہ
ڪين وڪامي اگهہ
تہ منهنجي ذات سجائي ويندي.
ٽنڊڙو ٿي ڀشي لٽ
ٻرهہ جو ٻرُ
آها برسات سجائي ويندي.

مير محمد پيرزادو

گيت

بين وڄي ٿي ٻن ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

سون لئه مينگهه - ملهارون آهن، تنهنجون نينهن - نهارون ٻار،
سڪندن جي لئه ڄڻ ڪي ساٿي، تنهنجون سهڻيون ساروڻ يار،
موج ٿئي ٿي من ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

مينهن ڪڻن جي پائل ڇمڪي، سارنگ ڪيئي رنگ رچايا،
لڇندي نچندي، ڪڏندي ڪڏندي، ڪنوڻ ڪڪر مان ڪجڪا لايا،
ڪلندي آئي ڪن ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

طوطا جهومي جهومي ڳائن، ٽاريءَ ٽاريءَ ناچ نچن،
هيڙها 'هُوهُو'، ڪوئل 'ڪُوڪُو'، ڳيرا 'ڳُٽڪُٽ' ڪن،
پرت پکيارون ٻن ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

هير اُلي جي هنج ۾ لوڏي، ياد ڏياري پارن جي،
چين ڦٽائي، خوب وڃائي، مٺڙي ننڊ مون ٻارن جي،
ڳالهه ڪري ڪا ڪن ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

تو ريءَ مينهن ميارون ڏئي ٿو، آڄيان ڪيان ڪيئن آءٌ اڪيلي،
جوڀن مون سين جاڙ ڪري ٿو، وينر ساري جڏهين ٻيلي،
چاٽ پوي ٿي چِن ۾،
تانگهه وڌي ٿي تن ۾!

واجد

•

نفرتون ڇا لئہ پلا،
ڪلفتون ڇا لئہ پلا.

سونهن ۽ سچ واسطي، تهمتون ڇا لئہ پلا.
ڏاڍ ۽ ڏهڪاءَ سان، سهمتون ڇا لئہ پلا.
واڪ ڏي واڄهائيندڙ، عظمتون ڇا لئہ پلا.
فاصلن جا فلسفي! قربتون ڇا لئہ پلا.
ڇوَر جيئن رت پيئندڙ! محسنتون ڇا لئہ پلا؟
قوم جون ڳالهيون ڪندڙ، اجرتون ڇا لئہ پلا؟
ويرَ ۾ وٽ ڪائيندڙ، محبتون ڇا لئہ پلا؟
ڪوڙ ڪي ٿي ٿيون رَسَن، نعمتون ڇا لئہ پلا.
ظلمتن سان جهيڙيندڙ، شهرتون ڇا لئہ پلا.
مور جهڙي مَن اندر، وحشتون ڇا لئہ پلا.
جنتن ۾ ڇابندڙ! غربتون ڇا لئہ پلا؟
جيئري مُردي پڇيو، تربتون ڇا لئہ پلا؟

مختيار ملڪ

•

ڏور جو جتي پيو ڏس آهي،
اوڏانهن ئي اسان جو ڏس آهي.
ساڀيا ۾ ملڻ جي مشڪل آ،
سپنن تي تہ پنهنجو وس آهي.
جيون جي ڪهاڻي ڪيئن لکان،
هن قلم ۾ ٿوري مس آهي.
مرڪن ۾ اسان جي منزل آ،
ڪولڊر ۾ اسان جو ڪس آهي.
ڪنهن ساڻ نہ اوري حال سگهان،
هن نيڻهن ڪيو نروس آهي.

مهر پروين

●

نيڻون نپٽو آهه نانگو، نينهن لائڻ جي نه ڪر،
جان جوکي ۾ جنجهوڙي، جيءَ جلائڻ جي نه ڪر!
ڏس زمانو ٿو ڏئي، دودن کي دوکا دلربا،
ڀروسو ڪنهن تي ڪري، تون نيچ نائڻ جي نه ڪر.
تون ٿو پائين پاڳ پنهنجو، محب مڙني ڪان مٿي،
پاڳ ڀڳويو پيو هوي ٿو، ابئن پائڻ جي نه ڪر!
پيني پڌان جا تنهنجي دل مان ڏ'ن' اٿي ٿي 'عشق عشق'،
عشق اوکو ۽ اڙانگو، تنهن کي ڳائڻ جي نه ڪر!
لوڪ آمنون موڪ، آهي لوڪ جو ايءَ فيصلو،
آزمايل کي وري تون آزمائڻ جي نه ڪر!
عشق ناهي 'راند- رائن'، آهه اوکو ۽ اڙانگ،
ور ڏيئي واسينگ ڏي، تون وک وڌائڻ جي نه ڪر!
ڪين ڪر دنيا تي ڀانور، ڪين رک تنهن سان پيار،
'مهر' ڪهر محشر جي ڏينهن لئي، هٿ هلائڻ جي نه ڪر!

ج. ع. منگهاڻي

گيت

ڪيترا آسرا،
هيترا ڀيچرا،
پنڌ هيڏو اجان، آئون ڪيڏالهن وڃان!
سڀڪو آسانتو،
جيڏانهن تيڏانهن جهتو،
هٿ ڪنهن کي سڄان، آئون ڪيڏانهن وڃان!
خيال چئي مان اڏان،
حال چئي مان لڏان،
ڳالهه ڪنهن جي مڃان، آئون ڪيڏانهن وڃان!
سج وانگر جلان؟
چنڊ وانگر لڪان؟
ماڳهين من کي ڀڃان، آئون ڪيڏانهن وڃان!
لوڪ جون لالچون،
پيار جون پارتون،
ڇا 'منگهاڻي' ڀڃان، آئون ڪيڏانهن وڃان!

پشپا ولڀ

ماڻهو

ريل ۾ ويٺل هر ڪو ماڻهو
دور ديس کان آيل، آسمان جو ماڻهو
ريل کان ٻاهر بيٺل ماڻهو
ٽئين دنيا جو پيڙيل، وچارو ماڻهو.

مون ته هميشه انهن ئي ڏٺو آهي
ريل ۾ ويهي ڏٺو آهي
نيڻ نهار تائين ڦهليل زمين کي ڏٺو آهي
پنهنجي ڇوڏاري ساون وڻن کي
ڦيرا کائيندي ڏٺو آهي
۽ ٻنيءَ جي وچ ۾ بيٺل ڪولهياڻيءَ کي
پنهنجو منهن ڍڪيندي
حسرت سان ڏسندي ڏٺو آهي
ها، هوءَ جنهن جي مٿي تي گاهه جي ڀري آهي
جنهن جو ٻار رُڳي هڪ ميري قميص پاتل آهي
مُڙي مُڙي ڏسندي پيئي وڃي
سندس ڪجهه رهجي ويو آهي شايد.

۽ هيءُ انن ڏهن ورهين جي نينگري
جا ڪنڌن سان واڙيل ڪُهرن جي پاسي ۾ بيٺي آهي
جنهن جي هنج ۾ ننڍڙو ڀاءُ يا ڀيڻ آهي
ٽا... ٽا ڪرڻ سيکاري رهي آهي.

رستي جا گهر آهن جن جو ڍڪ صرف
ڪنڊا آهن ۽ شايد زندگي ۾!
ڪنهن بي ٻاڙي ول جيان
جتي ۽ جيڻن جاه ملي
مٿي چڙهي هلي
گهر آهن صرف ٽين جي پترن جا
گهر آهن ڪوڪن جي پيڻن مان جُڙيل
۽ پاسي ۾ سيمنٽ جو ڪارخانو
جو سندن ڦِڦِڙن کي چارٽي بنائڻ ۾ رڌل آهي
۽ ڪارخاني جا مزدور
Industrial waste جا انبار هُنن جي
گهرن اڳيان لڳائي
سندن ساهه پوسائڻ لاءِ تيار بيٺا آهن.

بشير احمد شاد

●

ڪو اسانجي ڏسي سادگي سادگي،
موت کي ٿا سڏيون زندگي زندگي.

ڪالهه توکي ڏسي هو خدا ياد پيو، دل چيو ڪا ڪجي ٻندگي بندگي.
چنڊ کي منڊ پيو تارا تائب ٿيا، يار تنهنجي ڏسي روشني روشني.
پُر پيالا اکين جا پيارڻ جڏهن، مون وساري ڇڏي ميڪشي ميڪشي.
جنهن هنڌان تون مٽين جنهن طرف تون وڃين، چوطرف ٿي وڃي چاندني چاندني.
ساهه جو آ سڄو تو حوالي پرين، موت ڏين يا ڏئين زندگي زندگي.
مرڪ تنهنجي مٺا مونکي موهي رکيو، روح ۾ وئي رچي دلڪشي دلڪشي.
شاد جي جيءَ ۾ جاءِ جوڙي ڇڏي، يار بخشي خوشي دائمي دائمي.

نظام "زائر"

●

چاهه جي چوٽ جنهن کي تڙپائي،
ڪيت غم جا نه چو آهو ڪپائي.

منهنجي دل کي الائي ڇا ٿيو آ، جو ٿي تنهنجي اچڻ سان ڪهرائي.
سچ جي ساٿ سان ٿي سُوريءَ تي، زندگي موت کي ٿي هارائي.
شام ٿيندي ٿي چنڊ ٿيو روشن، من ۾ اوندهه ٿي چوليٺا پائي.
ڪوئي ڪونهي جو دل کي ڏئي آٿت، جو اچي تو، وڃي ٿو تڙپائي.
منهنجي دل جو اداس ويرانو، ڪوئي "زائر" اچي ته ورسائي.

ولي محمد وفا

●

ڇا غضب، موسم شباب آهي،
خار پڻ مانندِ گلاب آهي.

سانئي تصوير من نظر ۾ رهي، جاڳ ۾ مون ڏٺو جو خواب آهي.
هي تصور جو ڪرشمو آهي، ورنه عالم تمام حباب آهي.
سو فريب نظر جناب آهي، جيڪو صحرا ۾ تيز تاب آهي.
شرم کان آب ماهتاب آهي، جلوو جانانه بلا نقاب آهي.
شوخيءَ قلم لاجواب آهي، خوذ وفا جو وفا جواب آهي.

مريم مجيدي

●

حياتي ۾ هاڃا مڃون ڀل سهون،
وَلير زندگي تي ڪِلي ٿا وهون.

ڏلي خوب جذبن اسان کي سزا، ڀِنا ڀي خطا پيڙجون ۽ ڳهون.
ڪبا نينهن سان نت نيرا نوان، ڏبو ڪند ڪوري نه ڪنهن ۾ تهون.
ڀنا هيار سنسار جهڙن چيار آ، ملا ڀاڻ ڀنجي ملڻ سان رهون.
ڏُتاري ڇڏي دل اسان آس تي، اسين رڃ راهي نه منزل لهون.
عذابن ۾ آڙجن اڪر ٿا جڏهن، غزل گيت سينگارجن ٿا ڀهون.
ڀڃي ڀور ڀنجي وڀاسون ڏهي، ڏِتل ڪاڪ آهيون، ڀيا ٿا ڏهون.

هدايت بلوچ

●

تون چوين ٿي دوري آهي،
منهنجي ڪا مجبوري آهي.

مون کي خود احساس آ ڀاري، تنهنجو ساٿ ضروري آهي.
تو بن منهنجو ڏينهن اجايو، تو ٻن رات اڌوري آهي.
تنهنجا چپڙا چقمق آهن، تنهنجي اک البوري آهي.
تنهنجي ترڙڻ ۽ جاڳڻ جي، مون کي سُڌ سموري آهي.
منهنجي غربت جي او وهنگس، توکي جاڻ نه پوري آهي.
مان مفلس ڪيئن جام سڏايان، تنهنجو لانئو نه نوري آهي.

بشير سيتائي

ترائيل

ها! اهو ساٿ جو شيشو ڀڳو ڪٿي نوڙ سڄڻ!
ڪوئي ورلاپ، نه واڪو، نه ورائي آهي،
منهن تان مايوسي سڄي روڙ سڄڻ!
ها! اهو ساٿ جو شيشو ڀڳو ڪٿي نوڙ سڄڻ!
زندگي آهي ٿڪل، جوڙ سڄڻ!
تنهنجي ليڪن ۾ اها ڪهڙي ڪهاڻي آهي،
ها! اهو ساٿ جو شيشو ڀڳو ڪٿي نوڙ سڄڻ!
ڪوئي ورلاپ، نه واڪو، نه ورائي آهي!

ميرل جويو

●

رحم جنهن ۾ نا رتي، تنهن بي رحم روئي ڏنو،
بي مروت کي ويو، پنجي مرم، روئي ڏنو.

سخت دل مان ڪينءَ تي ويٺي، موم دل محبوب جي، شوخ رُو پر صفا تي، دل نرم روئي ڏنو.
خون وهندو ابن آدم جو ڏسي اُف الامان! مسجد رُني، مندر رُنو، ديرو حرم روئي ڏنو.
هينءَ ڪيم ابراد و سهڻل ڏي شڪايت ڪا لکان، جيئن ڪنير هٿ ۾ ته ڪاغذ ۽ قلم روئي ڏنو.
انتها تي زندگيءَ جي، موت جي سامهون اچي، منهنجي ننڍپڻ، نوجواني ۽ جنم روئي ڏنو.
جنهن نه ڪئي ڪا دلبري آ زندگي ۾ تنهن صنم، لڙڪ هاري لاش تي، ڪرما ڪرم روئي ڏنو.
لاش منهنجي کي لتاڙي، دلربا گهرندي دعا، قبر منهنجي جي مٿان رکندي قدم روئي ڏنو.
ٿيا ڪٿا دفتر گناهن جا جڏهن قادر اڳيان، بخش ٿيون بديون ته قادر جي قلم روئي ڏنو.
باغِ ارم بدڪار کي، جايون ڏنيون جيئن جيءَ ۾، آتَ عدو ابليس شيطان، بي شرم روئي ڏنو.
روح منهنجي تي ڏسي رحمت، مسرت مان "ميرل" ارض و سما روئي ڏنو، لوح و قلم روئي ڏنو.

منير سولنگي

سچ

جوئي آهي سوئي آهي،
سچ هميشه سچ ئي آهي.
سچ حلاج ۽ شاهه بلاول سچ جي آخر سوري منزل
سچ چڙهيو آ هر هر ڦاهي،
سچ هميشه سچ ئي آهي.
سچ آ سرمد، نانڪ، سامي سچ لطيف، حسين ۽ جامي
سچ پليت جو پڪو لاهي،
سچ هميشه سچ ئي آهي.
سچ خليل ۽ سچ ڪليم آ سچ جي منزل عرش عظيم آ
سچ خدا جو مهمان آهي،
سچ هميشه سچ ئي آهي.
سچ جو آهي لينهن لڙالو سچ پئي ٿو زهر جو پيالو
سچ ئي ڪوڙ سان سينو ساهي
سچ هميشه سچ ئي آهي.

"اسحاق راهي"

•

محسنن کي هر قدم تي محسنن ڏوکو ڏنو،
راهه ۾ محبوب کي آ عاشقن ڏوکو ڏنو.

رند جي نظرن کي ساقي جي اکين ڏوکو ڏنو،
ميڪشن کي بزم ۾ آ ميڪشن ڏوکو ڏنو.
اختلافن جي به ڪا حد هوندي آهي دوستو،
لب تلاش لب رهيا، ليڪن لبن ڏوکو ڏنو.
سادگي چئجي، يا چئجي سمجهه جو ڪوئي خلل،
رهبرن جو ويس پائي رهزنن ڏوکو ڏنو.
مون سان پنهنجن ڪئي دغا اي دوستو اهڙيءَ طرح،
جيئن مسئي ويچارڙي کي هو جتن ڏوکو ڏنو.
ڪاروان منهنجي جي قسمت تي اهي حملا ڏسو،
راهه بخشيا حوصلا، پر رهزنن ڏوکو ڏنو.
غرق ٿي اميد جي ڪشتي، سهارا ويا ٽٽي،
رازدان طوفان ٿيا، پر ساحلن ڏوکو ڏنو.
باغ ۾ گلڙن کان اڳ خارن ڪيو خوش آمديد،
دشمنن ڪئي آجيان ۽ دوستن ڏوکو ڏنو.
جن کي گل سمجهيم آهي خارن کان وڌ تي خار پيا،
ڪيترو دستِ طلب کي آ گلن ڏوکو ڏنو.
باغ ۾ آيس ته گلزاري کي سون نالان ڏٺو،
ڪيترو شاخ و شجر کي آ چمن ڏوکو ڏنو.
جيئن پيا دستِ طلب دامن ۾، دامن پيو ڏنگي،
هي غضب آهي، جو آخر پيرهن ڏوکو ڏنو.
ٿي پيو آهي نظار بزم سان ڪو اختلاف،
سادگي منهنجي کي آخر انجمن ڏوکو ڏنو.
ٿي نظار ڪاروان ويو منتشر منزل کان اڳ،
راهه ۾ "راهي" کي آهي قافلن ڏوکو ڏنو.

مقصود گل

گيت

ٻن ٻن مان ٻولاءَ اچي ٿو، وڻ وڻ مان واڪاڻ،
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
هرهڪ اڪ ٿو عنبر اوتي، سٽ سٽ ۾ سرهاڻ،
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
ڪينجهر ۾ ٿو ڪنڊ نوائي، جهومي پاڻي جهاتيون،
پاڻ ڏسڻ لئه چنڊ جون آهن اکيون جڻ ٿيون آتيون،
وستيءَ وستيءَ ورهائي ٿو، چمڪي سو چانڊاڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
ٻادل برسائي ٿو سارنگ ڌرتيءَ جي دل ٺاري،
مينهن پوڻ سان پونءِ پلاري، خوشبو ڪوڙ اٿاري،
هرهڪ من کي ٻهلائي ٿي، امبرت جي آلاڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
منجهر تي ٿو مينهن ڪري اڄ موتين جون ورڪائون،
بوند ٻڙ جي اڻن تي هيرا، برسن ٿيون ٻرڪائون،
ڳاڙهن گلڙن تي آهي ڇڻ، سوهڻن جي داڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
ڪاڇي تاڻ اڄ پاڻي آيو، آهه ٻلر جو پاڻي،
ڳاڄ، سڏي ڏس ٻوٽ جواني سرجي ۽ ساماڻي،
جوڀن ان جو ٻرڪي پيو ۽ ٿي پئي جوان جماڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
موسم پنهنجي ڇوڙن تي آ سک مان سرخي لاتي،
سالگرهه جو ڪيڪ ڪٽڻ لئه، انڊلٺ اپ تي آتي،
موسم جي ڳنڙن تي آئي، لاک مٽکي لالاڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.
ساهه سرهءَ جو مٽ ۾ آهي، مرڪي مست بهاري،
ڌرتيءَ جي آڳر تي ڏي ٿي، ٻهڪي واهه بهاري،
گيت گلابي "گل" تا ڳائن، ٻار ڪڍيا پيلاڻ.
ساري سنڌ ڪتوريءَ ڪاڻ.

سرڪش سنڌي

چنڊ سان گفتگو

زخم دل جا ڏسي چنڊ ٿيو تو ڪلين،
جي هيارن ڏنا سي هيارا گهڻا.
زندگي جو نڪر ڪيئن تنها نڪيان،
سور ڏيندا رهن ٿا سهارا گهڻا.
هر صبح شام جو اپ نيري مٿان.
هڪ ويڇڙيل ڪڪر مون جيان دربدر،
خوب رئندو رهيو لوڪ ڏسندو رهيو،
ٿا رهن دبس ۾ درد وارا گهڻا.
تو ته ڪيئي نديون پيٽ سڪندي ڏٺيون،
منهنجي ٻنڌوءَ ڪڏهن لاٿ آندي نه آ،
ٿي چلي ۽ چلي ڪير ٿو ڇوليون جهلي،
ٻوٽي سميا ته ڪن ٿا ڪنارا گهڻا.
رات جيئن جيئن لڙي پرهه جي آسري،
تون وڏا ٿهڪ ڏين ۽ نوان ڇهڪ ڏين،
ڏي پهلي ڏي مڪر، هي هجيئي خبر،
ساڻ تنهنجو لڏ ڏيندا ستارا گهڻا.
چنڊ! تنهنجو ۽ سرڪش جو هڪ حال آ،
تنهنجي سيني جو ڦٽ پي ٿي دنيا ڏسي،
او ڇريا! پاڻ جهڙن تي ڪلبو نه آ.
مون تہ توکي ڏنيا هن اشارا گهڻا.

●

بخشڻ مهر

وقت جي ترين اڏو،
حياتيءَ جا سمورا سگنلز،
پنهنجا ڪنڌ،
اُتي موالي جان،
لاڙيو ويٺا آهن.
اها ترين،
ڏاڍو تيزيءَ سان گذري ويندي آهي،
دلين جي پليٽ فارمس تي،
يادن جا پنا اڏائيندي.

گل پرڙو

غزل

ڏنا مون آهن طبيب ڪوڙا، ڏين ٿا جيڪي دوا نه ڪوڙي،
ڏنا تـو هـونـدا فقير نقلي، ملي ٿي جن کان دعا نه ڪوڙي.

حسين دليا حسين ڏوڪا، هـتي ملن ٿـا قـدم قـدم تـي،
ڏنا مـون آهن حسين ڪوڙا، ٿئي ٿي جن جي ادا نه ڪوڙي.

اسان کي ماڻهو ملن گهڻا ٿـا، نظر کي جيڪي لڳن چڱا ٿا،
رکن ٿا ليڪن مـزاج اهڙو، وفـا بـه ڪوڙي جفا نه ڪوڙي.

گناهه جـن کو گناهه ناهي، ثـواب جـن کو ثـواب ناهي،
وٺي لڳي آ هـوا بـه اهڙي، سزا بـه ڪوڙي جـزا نه ڪوڙي.

معاشري ۾ سخي ٿـا سڏجن، مگر انهن ۾ خـلـوص ڪونهي،
سخا ڪري هو بدل گهرن ٿا، سخا به ڪوڙي عطا نه ڪوڙي.

چمن ۾ ڪوئي به ”گل“ نه ٽڙيو، خزان جي رُت آ بهار ناهي،
بهار کان اڳ بهار چـاجـي، چـمـن ۾ آهي فضا نه ڪوڙي.

مختيار گهمرو

●

غـربت گـهاٽـي ۾ جيون،
هـر هـڪ چـهرو پيلو پـن.

سـيءَ ستايـو ڪـيڏو آهـي،
هـاريـاڻيءَ جـو بـرف بـدن.

مسڪين کان رئيس ٻڌي ڏس،
چـاهـي ٻيـڪ ۽ چـاهـي اڻ.

آهه امـيـر جـي آڏو هـاري،
ڪاسـائـي هـٿ ٻڪري ڪن.

ظالـم خون پـرائـو چـوسي،
دوڏر مـيـڙ نـه ايـڏو ڏن.

سانگيڙن جي ڪاڻ ڪڙهي جو،
سـوئـي مـاڻهو آهـي سن.

ليـنهن نوابـو ڏرتي آڏو،
پـير اڳيـان جن ڏيندڙ ڏن.

ٽاري ٽڪرا ٽڪرا ٿي ٿي،
وکـري ويـو آهي هرهڪ پن.

ڪونج ڪبوتر واپس آيو،
اڻ لـپ لـيـو ”مختيار“ اسن.

"حليم" سنڌي

●

زندگانيءَ ۾ سوين سور سهي ويا آهيون،
دوستو! هاڻ ڏکن سان ٺهي ويا آهيون.

اي فلڪ! تنهنجو ستم تنهنجي جفا اکين تي،
تون متان پاڻئين تہ ٺاهڙ ٿي ٺهي ويا آهيون.

وقت ڪنهن جي بہ چڱائي نہ مڃيندو آهي،
هن سان حالانڪ چڱي ويل وهي ويا آهيون.

هاڻ ڪوئي نہ رهائي تہ انهيءَ جي مرضي،
زلف جي ڇانو ۾ ڪجهہ روز رهي ويا آهيون.

ڪنهن جي قسمت جي ٺهي ٿي تہ ٺهن ٿي گهرجي،
ڪوهہ غم ناهہ، اگر پاڻ ڍهي ويا آهيون.

دل جي داغن سان رهون ٿا اسين هردم روشن،
چنڊ ۽ سج تہ نہ آهيون جو لهي ويا آهيون.

چند قدمن تي رهي منزلِ مقصود "حليم"،
ميل پنڌي چڙي، ٿڪجي ۾ ڪهي ويا آهيون.

جوهر بروهي

وائي

سارو سنڌ سهان، ميان!
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا،

رولو، ٻنڪيل، لاک لٽا ڪي تاتاري ترخان، ميان!
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا.

پنهنجا سينا پٿر جهڙا، ٽڪرن ٿا طوفان، ميان!
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا.

اوڳا سوڳا ڏينهن گذاري، ماڻينداسون مان، ميان!
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا.

پيشانين تي چلڪن چمڪن، ڪوتر وارا ڳان، ميان!
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا،

مرڪون اوتي جڳ جيئندا، "جوهر" تنهنجا جوان، ميان؟
ٻوڏ ٻوڙ ٻندي ڪانہ ڪا.

رکيل مورائي

وائي

هيڪل هيڪل مَن،
مون تاسارو تن، آءُ ته اڳئي اڃرو ٿئي.

او پار پهر پيار جا،
ڪوهي ٻر ڪو ڪن، آءُ ته اڳئي اڃرو ٿئي.

اوسيڙي جي آڪ ٻر،
جهلي پڙ جهوڙن، آءُ ته اڳئي اڃرو ٿئي.

هُڏ هُڏ رت بسنت جي،
هُڏ هُڏ منهنجو مَن، آءُ ته اڳئي اڃرو ٿئي.

تنهنجو لاڻ زبان تي،
جيڏن لاءِ جتن، آءُ ته اڳئي اڃرو ٿئي.

اشرف زمان پيرچنڊاسي

•

بيوفا سان وفا پيو ڪير ڪندو،
سوچ اهڙي خطا پيو ڪير ڪندو.

ڇڙهون ڏڙڪا ملن ٿا جنهن جي ڪري، روز اهڙي صدا پيو ڪير ڪندو.
صبح جو وعدو ۽ شام جو ڦيري، دوستا اهڙي دغا پيو ڪير ڪندو.
لڙڪ وينو ڏيان مان ناڻ تنهنجي تي، ڏس ته اهڙي سخا پيو ڪير ڪندو.
موت جي وقت ٻي "اشرف" تي هڪي، بار ٻوڪي دعا پيو ڪير ڪندو.

آسِيد خيرپوري

●

هر قول سان آ فعل ڇڏي انتها ڪري،
مجبور ڪو هجي تہ آهو ڇا ڀلا ڪري؟

رهزن جو ڪم ٿو ويٺو هتي رهنما ڪري، جنهن کان ٻہ ڪوني ڪين ٿو ڪائي ڀچا ڪري.
خالق جو خير ڪير ٿو اڄڪلهہ ادا ڪري، ماڻهن جي ڏيک لاءِ ٿو هرڪو خفا ڪري.
حقدار کي نہ جيڪو سڏي حق عطا ڪري، آڻ تي خدا جي مار ڀوي شل خدا ڪري.
ڇا ٿي پيو جي يار ڇڏيو آ جدا ڪري، ڏم ڀاڻ ٺان جڏهن جو نٿو ڪا وفا ڪري.
جنهن کي وٺي سو منهنجي ڀلا ٿيڪ ڳيلا ڪري، هن ڪان متي هو ڪهڙي اڄان ٻي خطا ڪري.
غم جو ڪيان ڀلي ڪو جفا تي جفا ڪري، مشڪل سدائين دور ٿو مشڪلڪشا ڪري.
"اميد" روز روز اها ٿو صدا ڪري، اُو ڪو اچي نہ وقت وطن تي خدا ڪري.

تبسم زهره

اهانڪيل من —
هيءُ مانتيڪي،
جيڪا منهنجي آ، ٿنهنجي آ،
من جو ٿنهنجو حُسن آ،
من جو ٿنهنجو آواز آ،
منهنجو من نياس تي ٽنڪيل،
منهنجو من نوبڪلاين جي صليب تي ٽنڪيل،
من مانتيڪي کان ڀڄي ٿو،
تون انسان جي من مندر ۾ ڇو ٿي وسين،
من ورائيو!
مان نوبڪلي من جي ماتي آهيان،
مان من جي صحرا جي ڇالو آهيان،
مان ويران وڻ جو اڪيلو ٻن آهيان.

خليل عارف سومرو

●

جهڙو تنهنجو چهرو آ،
منهنجا اهڙا گيت ڪٿي؟

پنهنجو پيار امر ٻڌجي، تنهنجي اهڙي پريت ڪٿي؟
هرڪو پنهنجا حق پسي، جڳ جي اهڙي ريت ڪٿي.
پنهنجي پنهنجي قسمت آ، هار ڪٿي ۽ جيت ڪٿي.
ڪٿ جيون ماڪيون مصريون، ۽ وهه جي آ کيت ڪٿي!
اي هوائو ڪجهه ته ٻڌايو، من جو آهي ميت ڪٿي؟

مرتضيٰ ملياڻوي

●

اڄ محب مرڪي ڪر سخا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي،
ڪر پوري سائل جي صدا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

تون دور دلبر ٿو رهين، پو ٻي مٺارُون ٿو مڃين،
مان محب آهيان باوفا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

مُنهنڙي مثل مهتاب تان، پردو هٽائج پيار سان،
زيارت ڪرڻ جي آس آ، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

سَوَ سج پل اڀرن پيا، ڪئين چنڊ پل چمڪن پيا،
تن کان گهٽ تنهنجي ضيا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

پيڪان پنبڻين جا هڻي، زوريءَ وٺين تون دل ڪٿي،
وَهه واهه نيڻن جي ڏيا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

لبان تن جو سوال آ، ڪجهه آس ڪجهه احوال آ،
پورن جا پنجو پر جهلا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي.

تنهنجي ڪمي ٿي دلبري، ڪر مرتضيٰ جي رهبري،
او! منهن جي دل جا دلربا، اڄ ڏي ڇڏي ناراضگي،

سيد علي احمد شاھ ساقي

•

تنھنجي طفيل صاحبِ ڪردار ٿي ويس،
اڄ پنھنجو ڀال صورتِ انوار ٿي ويس.

اڄ قسمتن جو مالڪ و مختيار ٿي ويس، بنده نواز تنھنجو طلبگار ٿي ويس.
ايس الائجي ڇا جي ڪري ڪا خبر نہ پئي، بازار رنگ و بو جو خريدار ٿي ويس.
ڪهڙا عجيب وقت اچن ٿا نصيب تي، افسوس پنھنجي يار تي اڄ بار ٿي ويس.
روئي ڏلسر ڇو نيٺ ٿہ انسان آھيان، بيزار ٿي ويس ۽ لاچار ٿي ويس.
زاهد بہ تنھنجي حسن کي ڏسندي ھيئن چيو، واللہ بي گناھہ گنھگار ٿي ويس.
ٻاراتو ڪنھن جو خوب لڳو تو سان پيار ٿيو، بدنام ٿي ويس ۽ بيزار ٿي ويس.
ساقي پيالہ پيار تہ ڪجھہ وقت لاءِ جيان، مصنوعيت جي مُلڪ مان بيزار ٿي ويس.
بدليل هزارين رنگ زماني جا مون ڏٺا، آخر خدا خدا ڪري ھُن پار ٿي ويس.
ساقي گناھگار ھو پر بخشجي ويو، حامي اُٿي جنو حيدرِ ڪرار ٿي ويس.

محمد شريف طالب

•

تکا تير تنھنجا لڳا دل ۾ دلبر،
اکين آب اُٿي رنو آھي ھر ھر.

ٿو ڀھرين نظر سان ڇڏيو محب موهي، ڏٺم ڪين ڪڏھين ڪو اھڙو ستمگر.
ڏيئي درد مون کي تو ڇڙيو بنايو، سٺم سور صدما سڄڻ تنھنجي خاطر.
تصور ۾ تون ٿي رھين ٿو ھميشہ، ڏٺم توکي خوابن خيالن ۾ اڪثر.
سدا تانگھہ تنھنجي رھي آھي "طالب"، سڄڻ درد دل جا ڪريان ڪيئن ظاھر.

راشد موراڻي

●

هيل ٻه ٻوڙ نه ٿي، اڀل هاڻ آٿي،
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

جهنگ نه رهيو ننگ اُ، جُوکي جُوءِ ٻُکي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ڪاٻا، ڪايون ڪاهه لٿه، رنيون روز رُلي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ڏرتي سُڪي ٽوٽ ٿي، ٻتر ڪاڻ ڦٿي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ڪُونج ۽ ٻومل، مينهن جو، ويو آ کير سُڪي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ڪِيو ڪِسي ڪونه ٿو، ماني آهه رُڪي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ڪاٿان ايندا آن ڪٺا، ٻٺي ڪاڻ ٻُڌي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

شال وسي ڪو مينهڙو، ٻنجي پُونه سُکي،
اڀل هاڻ اٿي.
لڏيون ڪنهن ٻي لوءِ ڏي!

ناظر منگي

●

يار پنهنجي ياد هيڪر جيڪڏهن دل سان ڪري،
سڀ ڇڏيندو خود خدا دشواريون آسان ڪري.

جوتشي هٿ جي لڪيرن کي ڏسي دلجا ڏني،
ڏينهن اڄ ۾ وصل شايد يار ٿو توسان ڪري.

خواب ۾ هن کي ڏهاڙي ٿو ڏسان ويٺل ڪلي،
ظاهري ليڪن اچڻ جو ڪين ٿو احسان ڪري.

نينهن جا ناسور ڏينهون ڏينهن ٿا وڌندا وڃن،
ڪو طبيبُ جراح جيڪو درد جو درمان ڪري.

پيار جي ساگر ۾ مدت کان آ منزل جي تلاش،
ناخدا جو ڏوهه ناهي جيڪو ڪري يزدان ڪري.

واهر ڪي ڪير ٿو پنهنجو ڪري اڄڪلهه مگر،
غريب هن جا ڇا چوان جو قيد ٿو مهمان ڪري.

ٿي ويون خالي دليون آهن پري هڪ ٻئي کان پر،
ڪو هجي اهلِ نظر جو پاڻ کي پهچان ڪري.

سچ ته روزاني ڪسڻ کان ڏينهن هڪ وڃجي ڪسي،
عشق ۾ مرجي آئين جنو غير ئي ارمان ڪري.

پل زمانو پيو ڪري مون تي ستم سهندس مگر،
يار "ناظر" کي فقط سوري ڪٿي پرسان ڪري.

پريتم داس پياسي

●

عجيب آهه ورتو آت، نه آهو خط اجان تائين،
ڪي سڏڪي سڪي ويو ست، نه آهو خط اجان تائين.

لکين خطوا لکيا مون لڙڪ لاڙي روح کي روئاڙي،
ويو نڪري رڳن مان رت، نه آهو خط اجا تائين.

لکڻ کان اڄ جواب آهي، اچڻ کان ٿيو حجاب آهي،
مگر من منهنجو آ موهت، نه آهو خط اجان تائين.

ڪٿي ڪاوڙ قربن آ، ڪٿي محبت مُجبن آ،
رُسي ويو هاه جاني جت، نه آهو خط اجان تائين.

ڏسان مان روز ٿو راهون، ڪريان پيو ترپ مان ڪاهون،
”پريتم“ ڪيئن ڪجي پربت، نه آهو خط اجان تائين.

حسن درس

وائي

منزل لاهي ڏور، هل ڪن باقي پنڌ آ.

پريان هن تي پار آ پوکيو نمن پور، هل ڪن باقي پنڌ آ،
چو هن تنهنجا چپ سڪاڻا، چو ٿيو چهرو چور، هل ڪن باقي پنڌ آ.
پنڌ ڪندي ا پهچڻ جو، ڪيڏو پيارو پور، هل ڪن باقي پنڌ آ.
سوپ سنڌوءَ جي سوچي سائين سپ وڃاءِ سور، هل ڪن باقي پنڌ آ.
ڦٽ پراڻا ويهي نه ڏس کهاءُ نه ويهي کور، هل ڪن باقي پنڌ آ.
واٽن تي ويهي نه روئي نين نچوءِ نور، هل ڪن باقي پنڌ آ.

محمد هگورجو (سنڌي)

ڪافي

اڄ ٻـ تنهنجي يـاد تازي تـڙ ترايان مارئي،
ماڪ هرڙيءَ نهن منڊ ۾ منجهه مرڌ مايان مارئي.

اڄ ٻـ ٻانـڀر ۾ ٻچارڙن ٻـرت ۽ ٻاپوهه سان،
تانـگهه توڙي تـات تنهنجي توڙ تايان مارئي.

ڪن مقالون، محفلون هر مهل ماڙو منجهه ملير،
زيـت ۽ ريـلـن تي ڙِهلا روح رايان مارئي.

پـِٽن پانـڀر اڄ پٽن تي اي پلاري پيڻ تـو،
جهنگ ۾ جهوـڪار تنهنجي جال جايان مارئي.

وَرَ ڏيئي وريـا ولـڙ ۽ وارڙين واڇا وڻـن،
ڪونج هر ڪس ۾ لـڪي منجهه ڪهنڊ ڪايان مارئي.

ٻُوهه ٻهڪيا، ٻير ٿيا، ٻا ٻانئرين ۾ ٻُور ٿيو،
چيلڙن چانـڪون چرن منجهه چير چايان مارئي.

ٻيا ٻچي ٻيرون، ٻپون پـا تـار ٻونا ڪيا ٻلر،
ٻاٻيهان وڏ ٻيـلـهـڙن سان ٻـول ٻايان مارئي.

ڏٽ ٻڪو ڏونرا ٿيا جي ڏوٽين جي ڏيهه ۾،
ڪارڙيون سر تـي ڪٿيرين لـوڏ لويان مارئي.

ڳول ڳولاڙن ٻڪي يا ڳس چڙيا ڳهن ڏڪي،
ڳنڪٿين ۾ ڳـوـد ڪـارڻ ڳفتگويان مارئي.

ٻوند ٻادل ٻـون ۽ تـي ۽ پاڳين ۾ پيچ پيچ،
وانـڪيانـين وات تنهنجون وِردَ وايان مارئي.

مينهن ماري ملڪ ۾ ۽ موريـو مارئي ٻـنـر،
سرس تي سرهان ساري ۽ سيـر سايان مارئي.

مارئيءَ پيـو ملڪ ۽ مارو ٻـ مرڪاني چڙبئي،
پـرم وري پـاڪيـائـي پـال پـايان مارئي.

ڪين ٿو ڪردار تنهنجي جو ملي ڪوئي نظير،
اڪـب رهي ۽ رهندي دنيا نـت نمايان مارئي.

ڪُرَ لجاٻئي ڪين ڪنهن ۾ ڪنڌ مارن ٿيا مٺي،
سونهن سيرت سيل واري شان شاهيان مارئي.

مرتبو تنهنجو مٿاهون ٿيا ڪري ”محمد“ مقال،
ڳُڻ پريل ڳالهڙيون ٻس ڳوٺ ڳايان مارئي.

قاضي منظر حيات

ماڻهو

آجــرا، انـدر، ڪارا ماڻهو،
وحـشـي صورت وارا ماڻهو.

دور هليا ويا، دور هليا ويا، ڪِيـئـڏا پـيـارا پـيـارا ماڻهو.
هـرهـڪ دل ۾ ٿـوهـر اڀريا، وار ڀـاسـي جـيـان سـارا ماڻهو.
هرڪنهن من مان ميٺ هلي وئي، ڪـوڙا، ڦـڪـٽـا ڪـارا ماڻهو.
ڪوڙ جي ڪوڙه ۾ هرڪو ورتل، ڪـونـهـن سونـهـن سچارا ماڻهو.
هنجـي ڊونـڊ ۾ـئـي آ دنـيـا، تـنـهـن تـي ڌ ڀـن لاسـارا ماڻهو.
پـيـار مان جيڪي هـردل جيتن، ڪـونـهـن سـي سـوڀـارا ماڻهو.
وحـشـي هـنجي مـانـهـو آيـو، ڳـالـهـن ڪـي وڃـارا مانهو.

رلڻي

●

مان
سمورن دشمنن لاءِ
عام معافي جو اعلان ڪيان ٿو
۽ سمورن دوستن لاءِ لڪان پيو
هڪ الوداعي گيت
مان سمورن نفرتن پنهنجين تان
دستبردار ٿيان ٿو
۽
سڀني بدناميون
OWN ڪيان ٿو
مان قبوليان ٿو
سڀني الزام
بدلي ۾ مان پنهنجو پيار
پيار کان محروم ماڻهن ۾
ورهائي ٿو ڇڏيان
محبوب چهري کي چمي
بس آخري نظر ڏسڻ ٿو چاهيان مانَ
مان
ڪارڻ ۽ تهمتن جي بدلي
توهان ڏانهن
دوستيءَ جو هٿ وڌايان
ٿو.

عزيز ڪنڪراڻي

وائي

هيل ٻہ نہ آئين يار، ٻل ٻل تنهنجي ٻچار،
الا اوسيئڙو آزار.

ساوڻ رُت رسيلي آئي، اکڙيون ميگهہ ملهار،
الا اوسيئڙو آزار.

اکڙين مان هين اوتر آئليا، اوندهہ اندوڪار،
الا اوسيئڙو آزار.

ڪوڙ ڪجي تو ڪنوڻ ڪنوي ٿي تنهنجي اچڻ جا پار،
الا اوسيئڙو آزار.

ٻادل ٻڻجي ڪڏهين ايندين ڪنان پورب پار،
الا اوسيئڙو آزار.

لڙڪ لڙي پيا ڳاٽ ڳهڙي پيا وڏڦـڙو وسڪار،
الا اوسيئڙو آزار.

توريءَ جهوري جنڙو جهوري ساجن لهہ ڪا سار،
الا اوسيئڙو آزار.

ياد پون ٿا وار اوهان جا، ڪڪر ڪارونيار،
الا اوسيئڙو آزار.

ليڙين لنب "عزيز" لہ آئي، دل ۾ درد هزار،
الا اوسيئڙو آزار.

"انسان ۾ 'آدميت' پيدا ٿيڻ کان پوءِ، جڏهن منجهن 'اجتماعيت' جو روح جاڳي اٿي ٿو، تڏهن انسانيت جو ضمير زنده ٿيو پوي، جو انهن جي مجموعي مفاد لاءِ هر هميشه بر سر پيڪار رهي ٿو. اهڙيءَ طرح اتحاد سان انتظام ۽ انتظام سان زندگي جا چشما ڦٽي نڪرن ٿا، جي مرده جسمن ۾ به جان وجهيو ڇڏين."

— علامه آءِ. آءِ. قاضي

مقالا

"... پاڻ کي هڪ وڏو اديب سمجهندي، به جيڪڏهن ڪنهن ڪلاسيڪي بلوچي شعر جي دفتر يا بلوچي شاعرن جام درڪ يا مست توڪلي جو نالو به نه ٻڌو هجي، وارث شاهه جي هير، ميان محمد بخش جي سيف الملوڪ يا شاهه حسين ۽ بلهي شاهه جي ڪافين مان اڻڄاڻ هجي، محبت خان ۽ درخانه ئي جي دلڪش افساني مان بي خبر هجي يا پختو جي مشهور معروف شاعرن خوشحال خان خٽڪ ۽ رحمان بابا جي ديوانن کي ڇهيو به نه هجي، لطف عليءَ جي سحر آميز سيفلنامي يا خواجه غلام فريد جي دلپذير ڪافين کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ جي ڪوشش نه ڪئي هجي، يا قاضي قادن جو نالو به نه ٻڌو هجي ۽ حضرت شاهه عبداللطيف جي فڪر انگيز ۽ اثرائتي ڪلام مان واقف نه هجي— ته اهڙي اديب گهڻو ڪجهه وڃايو ۽ تمام گهٽ پرايو! اهڙو اديب ڪهڙيءَ ريت 'پاڪستاني اديب' سڏائڻ جو حقدار ٿي سگهي ٿو؟"

— ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

رسالي جي جامع مستند متن لاءِ صورتخطي

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

[هن موضوع تي هيٺين مختصر وضاحت ان مقدمي جو حصو آهي، جيڪو شاهه جي رسالي جي مستند ۽ معياري متن، جلد-١، لاءِ مسودي جي صورت ۾ لکيل آهي.]

* * *

زير طبع جامع مستند متن ۾ صورتخطي، سنڌي ٻولي جي مزاج مطابق ۽ ڪجهه ڀاڱي هاڻوڪي صورتخطي موافق رکي وئي آهي ته جيئن بيتن ۽ وائين کي پڙهڻ ۽ سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي. اڳين ڪاتبن 'شاهه جي رسالي' جا قلمي نسخا سندن پنهنجي دور واري صورتخطي (جيڪا سندن دور کان اڳ هلندي پئي آئي) ۾ لکيا. انهيءَ صورتخطي جو عڪس ڪنهن حد تائين 'ترمپ' ۽ ٻمبئي وارن ٻن اوائلي ڇاپن ۾ به نظر اچي ٿو، جيڪي سنه ١٢٨٧هه ۽ ١٢٩٢هه ۾ شايع ٿيا.

(الف) ڪاتبن جي اختيار ڪيل صورتخطي

هن سلسلي ۾ هيٺيون وضاحتون غور طلب آهن:

(١) جدا جدا ڪاتبن، جدا جدا وقتن تي جيڪي رسالا اتاريا يا نئين سر لکيا، تن ۾ 'خاص سنڌي اچارن' وارا حرف ڪيئن لکيائون، تنهن تي ڪنهن حد تائين اسان ڪتاب "شاهه جي رسالي جا سرچشما" ۾ روشني وڌي آهي. گهڻو ڪري هر ڪاتب، نج سنڌي اچارن وارا اکر (ٻ، ٽ، ٿ، ڳ، ڱ، ڏ، ڊ، ڍ، ڄ، ڃ، ڻ وغيره) توڙي ٻيا ڪي حرف ۽ لفظ ٿوري گهڻي فرق سان لکيا آهن. ڪاتبن جي اهڙن جزوي اختلافن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ جو سندن پنهنجي انفرادي لکڻي جي باوجود انهن لفظن کي بنا شڪ شبهي جي چڱيءَ طرح سڃاڻي سگهجي ٿو. مثلاً:

جيِ = جِنِ، جيئن — ڪيِ = ڪيئن

تيِ = تِنِ، تيئن — پيرِ ي = پرين

سيِ = سيئن — منتهي = منتهين

(۲) ڪي لفظ جدا جدا ڪاتبن اهڙين صورتن ۾ لکيا آهن، جو انهن کي جدا جدا نموني سان پڙهي سگهجي ٿو. اهڙيءَ حالت ۾ صحيح نتيجي تي پهچڻ لاءِ قلمي نسخن کي پڙهڻ جا جيڪي اصول آهن، تن کي سامهون رکيو ويو آهي. پرک جا مکيه معيار ٻه آهن: هڪ اصل صورتخطي مطابق جدا جدا پڙهڻين کي سمجهڻ ۽ ٻيو انهن پڙهڻين مان وڌيڪ سهڻي معنيٰ واري پڙهڻي کي ترجيح ڏيڻ، يعني ڏسبو ته اصل صورتن مان گهڻين ۾ زير زبر ڪيئن آيل آهي، يا لفظ جي بناء ۾ ڪهڙا اکر ڪيئن بيٺل آهن. ٻيو ته ڏسڻو آهي ته اهڙيءَ بناء مان ڪهڙيون جدا جدا پڙهڻيون نروار ٿي سگهن ٿيون ۽ ڪهڙين مان ڪا معنيٰ نڪري ٿي. ان بعد سوچڻو پوندو ته ڪهڙي معنيٰ وارو لفظ سٽ ۾ ٺهي ٿو. جيڪڏهن اصل صورتخطين مان هڪ کان وڌيڪ لفظ نهن ٿا ۽ انهن مان معنيٰ به نڪري ٿي ته پوءِ بيت ۾ نسبتا وڌيڪ سهڻي معنيٰ وارو لفظ ڪڻڻو پوندو. جدا جدا ڪاتبن (ب، د-ا، ظ، ت، ج ح خ رسالن ۾) ساڳئي لفظ کي ڪيئن جدا جدا صورتن ۾ لکيو آهي، تنهن لاءِ هيٺيون مثال غور طلب آهي:

ڪنٿو (ب)	ڳنيو (ظ)
ڪنيٺو (د-ا)	ڳنيٺو (ح)
ڪنيو (ت، ج)	ڪنيٺو (خ)

مٿين صورتن مان ڪنٿو، ڪنيو، ڳنٿو، ڪنيو، ڳنيو (ڳنهيو) لفظن جو ڪمان نڪري ٿو. انهن مان لفظن مان معنيٰ به نڪري ٿي: پهريان ٻه لفظ ('ڪنڻ' مان) ساڳي معنيٰ وارا، پوءِ ٻه لفظ (ڳنڻ مان) ٻي ساڳي معنيٰ وارا آهن، ۽ آخري لفظ (ڳنهڻ=وٺڻ مان) جدا معنيٰ وارو آهي. بيت جي هيٺ ڏنل سٽ جي لحاظ سان ڏسبو ته 'ڪنٿو، توڙي ڳنيو' ٻئي لفظ معنيٰ وارا آهن، پر جيئن ته لفظ جي اصل صورتخطي ۾ 'ٿ' واريون صورتون گهڻيون آهن، انهيءَ ڪري 'ڪنٿو' واري صورت کي ترجيح ڏني:

"ڪڇو ڪان ڪنيار، او ڳي ڪنٿو اٿين"

ڊاڪٽر گربخشاڻي هيءَ لفظ "ڳنهيو" ڪري پڙهيو آهي، جنهن مان به معنيٰ نڪري ٿي، پر اها پڙهڻي قلمي نسخن وارين 'اصل صورتن' مطابق ناهي، ڇاڪاڻ جو اصل صورتن مان ٽن ۾ پهرئين حرف مٿان 'زبر' ڏنل آهي ۽ ٻين ۾ ٻه پهرئين اکر هيٺان 'زير' ڏنل ناهي، انهيءَ ڪري هيءُ لفظ زير سان نه پڙهبو. باوجود انهيءَ جي جيڪڏهن ڪو پڙهندڙ چاهي ته هو پنهنجي ذوق موجب ڪابه پڙهڻي اختيار ڪري سگهي ٿو. انهيءَ لاءِ اسان متن جي پٺيان هر بيت ۽ وائي جي تفصيلي تشريح ۽ سمجهاڻي ڏني آهي، جنهن ۾ لفظن جون اهي جملي اختلافي صورتون، جن مان ڪا معنيٰ نڪري ٿي، تن کي احتياط سان قلمبند ڪيو آهي.

(۳) ڪن سنڌي لفظن کي، جن ۾ نج سنڌي آچارن وارا حرف اچن ٿا، تن کي ڪاتبن گهڻو ڪري جدا جدا نموني ۾ لکيو آهي. اهڙن لفظن جي اصلي صحيح صورت کي سمجهڻ

البت ڏکيو آهي، ڇاڪاڻ جو ڪن مختلف صورتخطين مان جدا جدا پڙهڻين جو ٻڻ گمان نڪري ٿو. انهيءَ ڪري اسان متن جي آخر ۾ پيٽ ۽ سمجهاڻي هيٺ ڪن لفظن جون اهڙيون اختلافي صورتون، جن مان ڪا معنيٰ نڪري ٿي، سي احتياط سان قلمبند ڪيون آهن، ته جيئن هر پڙهندڙ پنهنجي ذوق ۽ ترجيح موجب مناسب پڙهڻي اختيار ڪري.

(۴) حضرت شاه صاحب پنهنجي ڪلام ۾ گهڻو ڪري "پٽ شاه" جي پيٽي واري عام ٻولي ڪم آندي آهي، ڇاڪاڻ جو اها سندس قريبي مادري زبان هئي. مگر ان سان گڏ ڪيترن ئي ٻين ۽ واين ۾ سنڌ جي جدا جدا ڀاڱن جي ٻولين جا الفاظ ۽ اصطلاح پڻ آندا اٿس، جن مان ڪن جي ته ڇٽي سڃاڻپ ٿي سگهي ٿي، پر ڪن ٻين کي سمجهڻ ايترو سولو ناهي. شروع ۾ جن فقيرن شاه جو ڪلام ياد ڪيو ۽ لکايو، يا جن ڪاتبن لکيو، سي به سڀ ساڳئي پاسي جا رهندڙ ڪين هئا ۽ انهيءَ ڪري هنن ڪي نه ڪي لفظ پنهنجي ڀاڱي واري لب و لهجي موجب لکيا. مثلاً:

- جتهه، جيئه — جيهڙو، جيهڙو، جيهڙو، جتهڙو
- تتهه، تيئه — ڪيترو، ڪيترو
- ڪتهه، ڪيئه — لاتَ، لاتِ
- ٻڻُ، ٻڻُ، ٻڻَ، ٻڻُ — ڪنڌَ هين، ڪنڌِ هين
- ساڻُ، ساڻِ، ساڻُ — سانڍَ ڻَ، سانڍِ ڻُ
- سڀَ، سڀِ، سڀُ — ڏيين، ڏئين
- آڪرو، آڪِرو — سپرين، سپرين

مختلف قلمي رسالن ۾ اهڙن جدا جدا لهجن ۾ لکيل ڪن لفظن متعلق اهو چوڻ مشڪل آهي ته ڪهڙا اصلي شاه صاحب واري ٻوليءَ جا آهن ۽ ڪهڙا ٻيا ڪاتبن پنهنجي پنهنجي ٻوليءَ مطابق لکيا آهن. اهڙي حالت ۾ 'پٽ شاه جي ٺيٺ واري ٻولي' مطابق اچار ڏنا ويا آهن. پر جيڪڏهن هر پڙهندڙ اهڙا الفاظ پنهنجي لهجي موجب پڙهي ته به غلطي ڪانه ٿيندي، ڇاڪاڻ جو معنيٰ هر حالت ۾ ساڳي ئي رهندي. تنهن هوندي به مقامي لهجن ۽ محاورن جي لحاظ سان، يا صورتخطي ۾ ڪمي بيشي جي لحاظ سان، جدا جدا ڪاتبن جيئن ڪنهن لفظ کي لکيو آهي، تيئن ان جون سڀ صورتون اسان جدا هڪ 'الف-بي وار پٽي' ۾ ڏيکاريون آهن، جيڪا رسالي جي معياري متن جي مڪمل ٿيڻ تي آخر ۾ ڏني ويندي ته جيئن سنڌي صورتخطي جي اوسر تي پڻ روشني پوي.

(۵) اڳاڻي 'سنڌي ٻولي' ۾ 'غنهي نون' وارا اچار بالڪل گهٽ هئا؛ اهي پوءِ آهستي آهستي وڌيا، تان جو 'ڪتابي يا درسي زبان' جي گذريل سوا سو ڪن سالن واري دور ۾ اهڙن اچارن جي گهڻائي ٿي. شاه جي رسالي جا ڪي قلمي نسخا به سو ورهيه يا اجان به اڳ

لکيا ويا، جن ۾ گهڻا لفظ 'نون غُني' بنا اُئين لکيل آهن جيئن اهي آڳاٽي ٻوليءَ ۾ ڳالهائبا هئا. مثلاً:

جيِ (جِنِ)، تيِ (تِنِ)، تيہِ (تنه)، ڪه (ڪنه)، سُه (سُنه)، لَٺُ (لَٺنُ، لَٺونُ)، پيري (پرين)، جا (جان)، تا (تان)، وٽا (وٽان)، ڏارا (ڏاران)، منجها (منجهان)، ميرُٺا (ميرُٺان، مروٺان)، ماڙهُو (ماڻهو)

وغيره. پر شاهه صاحب واري دور ۾ 'غني نون' جو آچار البت ڪجهه وڌي چڪو هو ۽ 'شاهه صاحب جي ٻولي' (پٽ شاهه جي تر واري) ۾ ڪن لفظن جو جُز بڻجي چڪو هو. انهيءَ ڪري ان دور ۾ (پين ڪاتبن وانگر) رسالي جي ڪاتبن پڻ لفظن جي آخر ۾ "اُن"، "اِين" يا "اُون" واري غُني آواز کي، موجوده دور واري صورتخطي بدران، حرف 'م' يا 'تنوين' ذريعي نروار ڪيو. 'م' جا مثال جيئن ته: ڪڏهم (=ڪڏهن، ڪڏهين)، جڏهم (جڏهن، جڏهين)، اڳهم (اڳهن، اڳهين)، پرير (پرين)، سانئم، سانئم (سائين)؛ 'تنوين' جا مثال جيئن ته: اڳهِ (اڳهين)، اَنَ (اَنين)، ڏَهِ (ڏنين)، پيڪ (پيڪين)، اوڏاهِ (اوڏاهين) وغيره. وڏايل 'م' وارين صورتن ۾، لفظن جي پوئين پاڱي 'هم' کي 'قديم سنڌي جي نشاني' سمجهڻ صحيح نه ٿيندو، جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻي سمجهيو (۽ انهيءَ ڪري رسالي جي متن ۾ پڻ انهن لفظن کي ائين لکيو). سندس خيال ۾:

"پٽ واري نسخي ۾ ڪيترن لفظن جي پڇاڙيءَ ۾ 'هين' جي بدران 'هم' آيل آهي. هي جهوني سنڌيءَ جو هڪ نشان آهي. شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۽ پڻ ڪن قديم مولودن ۾ به، اها پڇاڙي استعمال ڪيل آهي."

[رسالو، جلد-۱، سر ڪلياڻ جي پنجين بيت جي تشريح، ص ۲۳۰]

جيڪڏهن 'جهوني سنڌي' مان سندس مراد 'جهوني سنڌي صورتخطي' هئي ته پوءِ صحيح آهي؛ مگر 'هم' 'جهوني سنڌي ٻولي' جي نشاني ڪانهي ۽ نڪي ان جو شاهه ڪريم جي ڪلام يا قديم مولودن سان ڪو واسطو آهي. البت هيءَ آڳاٽي ڪتابت يا جهوني صورتخطي جي نشاني آهي، جڏهن 'غنو نون' گهٽ لکبو هو يا ماڳهن ڪونه لکبو هو؛ پوءِ ڪن ڪاتبن لفظن جي آخر ۾ غُناني واري آچار کي 'م' ذريعي نروار ڪيو، ڇاڪاڻ جو 'م' جي آچار ۾ به غناني وارو آواز آهي. قلمي نسخن مان نه فقط پٽ واري نسخي 'گنج' جي ڪاتب پر پين نسخن جهڙوڪ ص ل نص هم پ ظ ح ع ب (۱۲۸۳) د حس ن جي ڪاتبن پڻ اها صورتخطي اُندي آهي. رسالي کان سواءِ پين آڳاٽن سنڌي ڪتابن جي ڪن قلمي نسخن ۾ پڻ اها صورتخطي استعمال ٿيل آهي. سمجهڻ لائق هيءَ ڳالهه آهي ته شاهه صاحب جي ٻولي 'جڏهم، ڪڏهم' ڪانه هئي، پر اها ڪن ڪاتبن جي اڳين دور واري روايتي صورتخطي آهي. مثلاً:

- آڳهيم، اڳهيم، آڳهيم=آڳهين (ص ل هم پ ظ ح ع د حس ن نسخن مطابق)
- آڳته=آڳتهين (ن-۲)
- آڳتهين (ش ب ۽ ٻيا پوئين دور جا نسخا)

اهڙيءَ طرح (ل) جي ڪاتب آخري ’اون‘ ٺورڙي ’آنٛ‘ واري آواز کي ’ھمٛ‘ ۽ ’ھمٛ‘ جي صورتخطي سان، ۽ (ح) جي ڪاتب آخري ’اِين‘ واري آواز کي ’م‘ جي نشانيءَ سان پڌرو ڪيو آهي:

- سامُھمٛ (ل) = ساموهون	- ٿيھمٛ (ع) = ٿئين
- ٿيھمٛ (ل) = ٿيهانٛ	- پانيھمٛ (پ) = پاڻهين
- ھُھمٛ (ح) = هئين	- تونهم، مونهم، توڏاھم (نص‌ھ پ) =
- ٿيھمٛ (ح) = ٿئين	تونهين، مونهين، توڏاهين

البت ڪن ڪاتبن ساڳيا لفظ ’نون غني‘ سان لکيا آهن. جيئن ته: سانمُھمٛ (ٺ) = ساموهون.

(٦) جيئن ته جدا جدا ڪاتبن، سنڌي اچارن وارن حرفن کي اڪثر جدا جدا صورتن ۾ لکيو آهي، تنهن ڪري جيستائين ڪنهن به ڪاتب جي خاص لکڻيءَ کي ڌيان ۾ نه رکبو تيستائين لفظ کي صحيح طور پڙهڻ ۾ غلطيءَ جو امڪان رهندو. اڪثر پڙهندڙ جيڪي گذريل مؤ کن سالن واري ڪتابي صورتخطيءَ سان مانوس ٿي چڪا آهن، تن کان اهڙي غلطي ٿي سگهي ٿي. ڪن ڪاتبن ’ٿ‘ کي ’ٽ‘ جي صورت ۾ لکيو ۽ انهيءَ لحاظ سان هيٺين سٽ هن طرح لکي ته:

پاڻ وهيو پرين، ڪٽي هٽ حبيب جو

مگر ڪاتب جي مراد هئي ته:

پاڻ وهيو پرين، ڪٽي هٿ حبيب جو

حضرت شاهه صاحب به اٿين ئي چيو، يعني ته عاشق وڏي چاهه سان ڏا پرين ته حبيب جو ’هٿ‘ ڪٽي آهي، جنهن سان هو پنهنجي عاشق کي پالو هئي ٿو، ۽ جيڪڏهن پاڻ پنهنجن عاشقن کي ماري ته هوند اسين به سندس هٿ آڏو اچي بيهون ۽ قربان ٿيون. شاهه صاحب جي ٻئي بيت ۾ اها معنيٰ صاف آهي:

هڻ حبيب هٿ ڪٽي، ٽيڪ مَ ٽورو لاهه

مگر موجوده صورتخطي جي ڪري، ڪاتب جي لکيل ’ٽ‘ کي ’ٽ‘ بدران موجوده ’ٽ‘ ئي ڪري پڙهيو ويو، يعني ته ’هٿ‘ کي ’هٽ‘ ڪري سمجهيو ويو.

(ب) ٻولي جي تاريخي روايت ۽ مختلف ڀاڱن ۾ رائج مقامي اچارن مطابق صورتخطي

هن سلسلي ۾ هيٺيون وضاحتون توجهه طلب آهن:

(١) اڳين ٻوليءَ ۾ ’غني نون‘ وارو اچار گهٽ هو، انهيءَ ڪري ڪن ڪاتبن ڪي لفظ ’نون غني‘ کان سواءِ لکيا آهن. جيئن ته:

- تُهجو = تنهنجو — - ڪَـا = ڪان
- مُهجو = منهنجو — - هتّان = هتان
- متّان = متان
- منجها = منجهان

(٢) ڪي لفظ اهڙا آهن جن ۾ 'پٽ شاهه جي تر واري ٻولي' مطابق 'و' يا 'ي' ساڪن آهي. ٻهراڙيءَ جي نج ٻوليءَ ۾ اهي اچان بہ ائين ڳالهائجن ٿا، پر 'ڪتابي ٻولي' جي اثر سبب 'پڙهيل طبقو' انهن کي متحرڪ 'و' يا 'ي' سان اچاري ٿو. مثلاً:

- چَوْنِ، چيئِنِ = چَوَنِ — - چَوْنْدا = چَوَندا
- هُوْنِ = هُجَنِ، هُئَنِ — - پيئَنْدا = پَوَندا
- ٿيئِنِ = ٿيَنِ
- ڏِيْنِ = ڏِيَنِ
- رُوْنِ = رُئَنِ

(٣) ڪن لفظن کي اڳين صورتخطي واري ستاءَ مطابق لکڻ ضروري آهي تہ جيئن سنڌي صورتخطي جي تاريخي ارتقاءَ جا نشان باقي رهن:

مثلاً: تنوين جو استعمال = ۾، ۽

(٤) سنڌي آچارن جي نظام (صوتيات) مطابق ڪن آچارن جي پاڻ ۾ مٽ سٽ ٿيندي آئي آهي ۽ اڄ تائين اها رائج ٻوليءَ ۾ موجود آهي. ان جو هڪ مثال 'ع' ۽ 'ي' جي مٽ سٽ آهي. رسالي جي ڪاتبن جي صورتخطي ۾ پڻ اها مٽ سٽ موجود آهي. مثلاً تاريخي طور سنڌي ٻوليءَ جي 'صوتي مجمعن' يا 'سميٽيل آچارن' واري مزاج مطابق فعل جي ماضي جي صيغن توڙي ٻين لفظن ۾ 'ي' جو آچار سميٽيل آهي، ۽ انهيءَ ڪري هاڪو 'ع'، جنهن کي (جيئن اڄ ٻولي ڳالهائي هئي، ٿين) اڳين ڪاتبن بہ 'ع' رکيو، جيئن ٿنا، ڪيئا وغيره لفظ 'ع' سان لکيائون. 'ڪتابي ٻولي' جي رائج ٿيڻ سان صورتخطيءَ ۾ 'ي' جو استعمال وڌيو، انهيءَ ڪري ٻوئين دور جي ڪاتبن 'ي' کي وڌيڪ آندو ـ مثلاً:

ٿنا: ط ل گ ث ـ ا ث ـ ٢ ۵ ـ ا ۵ ـ ٢ نص هہ پ ڪ ح ع ب ي د ـ ا د ـ ٢ حس
ٿيا: ش ت خ ڪ ت ر م غ
ڪيئا: ط ل گ ث ـ ا ست نص هہ ش ح ع ب ي ج
ڪيا: پ ت د حس خ ڪ ت و ر م غ

باوجود انهيءَ جي ڏسبو تہ پ د حس نسخن ۾ 'ٿنا' کي (ع) سان تہ 'ڪيا' کي 'ي' سان لکيو ويو آهي: يعني تہ ان وقت بہ انهن اچارن جي مٽ سٽ عام هئي. 'متن' ۾ پڻ 'ع' توڙي 'ي' کي آندو ويو آهي، پر وزن جي لحاظ سان ملڪا آچار 'ع' سان ۽ وڌيڪ چٽا آچار 'ي' سان آندا ويا آهن.

(٥) سنڌي صوتيات جي تاريخي سلسلي ۾ 'ع'، 'ھ' ۽ 'ي' جا اُچار ڪِ ٻئي سان وبجھائي سببان ٻئي متيا سنيا آھن. لاڙ، ڪوھستان، ٻيلي، ڪاري ۽ ڪڇ جي 'مقامي ٻولين' ۾ اھا 'متا سنا' اڃا تائين موجود آھي. اڳين ۽ صديءَ ۾، ڪاتبن 'شاھ جا رسالا' لکندي انھن اچارن جي ردبدل واريون صورتون پڻ قائم رکيون. مثلاً:

ٺيھين (گ نص ھ پ ظ ب ي د حس ن) = ٺئين

ڪاريھين، ڳاريھين، ڳاڙيھين، ڳاڙيندڙيھه (ص عل گ مدح ع ب) = ڳاڙيندين

پڙنديھين، پڙنديندڙيھه (گ مد نص ح ع ب ي مص) = پڙھندين

متن ۾ اھڙن لفظن کي موجوده صورتخطي جي تقاضائن موجب رکيو ويو آھي.

(٦) اڳاٽي لاڙي ٻوليءَ جي ڪن لفظن ۾ 'و' جو اچار ڪوتاھ ھو، ۽ ذري گھٽ چوٿي پيش (ُ) برابر ھو. اڳاٽن ڪاتبن اھڙا لفظ 'و' بدران صرف 'پيش' سان لکيا. جيئن ته:

چُندا = چوندا

ڪُندر = ڪوندر

سامُندي = سامُوندي

متن ۾ اھڙن لفظن کي موجوده اچار موجب 'و' جي واڌاري سان لکيو ويو آھي.

(ج) عربي ۽ فارسي لفظن جي صورتخطي

عربي ۽ فارسي لفظن کي ڪن ڪاتبن عربي يا فارسي واري اصل صورت ۾ لکيو آھي، جيڪو علمي لحاظ سان صحيح آھي. پر ڪن ڪاتبن وري اھڙن لفظن کي سنڌي اچار واري صورت ۾ لکيو آھي، يعني ته جيئن اھي اڳاٽي وقت کان وٺي سنڌي ٻولي ۾ ڳالھايا ٿي ويا، يا خود ڪاتبن جي وقت ۾ ڳالھايا ويندا ھئا. ڪن ٿورن ڪاتبن سندن اڻ ڄاڻائي سببان مٿين ٻنھي اصولن کان الڳ اھڙا ڪي الفاظ غلط صورت ۾ لکيا آھن.

شد وارا عربي لفظ. عربي لفظ ھڪڙا اھي آھن، جن جي ڪنھن حرف تي اصل ۾ 'شد' آھي. سنڌي ٻوليءَ جي مزاج ۾ 'شد' وارو اچار ڪونھي، ۽ شاھ جي ٻوليءَ (يعني شاھ جي تر واري ٻولي) ۾ به اھي لفظ بنا شد جي ڳالھائجن ٿا. پيو ته اھي لفظ جيڪڏھن 'شد' سان پڙھبا ته 'وزن' ۾ خلل پوندو. مثلاً اصل عربي لفظ 'سَتّار' آھي، پر جيڪڏھن ھيٺينءَ سٽ ۾ اھو (اصل اچار موجب) 'ت' جي شد سان پڙھبو ته وزن ٽٽندو. انھيءَ ڪري بنا شد پڙھبو.

'شرڪ سان ستار، گھڻا ڳھارين ڏينھڙا.'

جيتوڻيڪ ڪن نسخن ۾ علمي صحت جي لحاظ سان لفظ 'ستّار' اصلوڪي صورت ۾ شد سان لکيل آھي، مگر گھڻن نسخن (ص ط ف گ مت ٿ-١ پ ظ ت د-٢ حس ن خ ج ڪ و ر م) ۾ سنڌي اچار مطابق بنا 'شد' جي لکيل آھي. اھڙيءَ طرح ٻيا عربي لفظ جھڙوڪ: حقّ، شڪّ، سيّد، مُحِبّ، مَحَبّت، جنّت، صحّت، توڪّل وغيره به ڪن ڪاتبن اصلوڪي

صورت ۾ 'شد' سان تہ ڪن سنڌي لهجي مطابق بنا شد جي لکيا آهن. پر جي 'شد' سان پڙهبا تہ وزن ٽٽندو. مثلاً: هيٺين بيت ۾ جڏهن 'حق' ۽ 'شڪ' بنا شد جي پڙهبا تڏهن وزن پورو بيهندو.

ڏسڻ ڏسين جي، تہ همہ ڪي حق چئين
شارڪ شڪ مَ ني، اندا انهيءَ ڳالهہ ۾.

اصل شد وارا عربي لفظ سنڌي لهجي ۾ ڪيئن بدلجي هلڪا ٿيا آهن، تن جا هيٺيان مثال خاص توجهہ طلب آهن ڇاڪاڻ تہ اهي رسالي ۾ گهڻو استعمال ٿيا آهن. ڪن ڪاتبن انهن کي اصل اچار جي لحاظ سان شد سان لکيو آهي.

مُحِبُ (ڳ ظ ب) مُحِبُ

مَحَبِّتَ — مَحَبَت، مَحبِيتَ، مُحَبَتَ

تَوَڪُّلُ — تَوَڪَل، تَوَڪَلَ

صِحَّتَ — صِحَتَ، صِحَتَ، صِحَتَ

ڪيترن ئي ڪاتبن، عربيءَ کان سواءِ سنڌي لفظن کي پڻ شد سان لکيو آهي، خاص طرح ڪن اهڙن لفظن کي جيڪي بيتن يا واين ۾ 'قافيي' طور آيل آهن. مثلاً ؛

● سرڪاياڻ، داستان-۲، بيت نمبر ۳ ۾ [ط ل ٿ-ا ٿ-۲ نص هہ پ ب (۱۲۸۳ ۽ ٻين ڇاپن) ،ص د-۱ ۽ ت] نسخن جي ڪاتبن ڪَرُّ، دَرُّ، چَرُّ قافيا 'شد' سان لکيا آهن. پر [ف گ ست ٿ-۱ ٿ-۲ ظ ڪ ح ع ت ب (۱۲۹۲، ۱۳۰۶) د-۲ حس ن ج ڪ و ر م غ] نسخن جي ڪاتبن ۽ پڻ (س ق) ڇاپن ۾ اهي بنا شد جي ڏنل آهن.

● سرجمن، داستان ۲، بيت نمبر ۱۱، ۾ [ص ط ل ٿ-۱ ٿ نص پ ظ ح ع ب د-۱ د-۲ حس مص] نسخن جي ڪاتبن ڪَنَّ، وَڄَنَّ، پِيَنَّ، قافيا شد سان لکيا آهن، پر [گ ٿ-۲ ٿ-۲ ست مد ش ت ي ن ج ڪ ت و ر م غ] نسخن جي ڪاتبن بنا شد جي لکيا آهن.

● سرڪلياڻ، داستان-۸، بيت نمبر ۲۷ ۾ [ص ط ل ٿ-۱ ٿ نص هہ پ ح ع ب ي د-۱ د-۲] نسخن جي ڪاتبن مَڃُّ، سَڃُّ، ڪَڃُّ قافيا شد سان لکيا آهن، پر [ف گ ٿ-۲ ٿ-۱ مد ش ظ ت حس ن ج ڪ ت و ر م غ] نسخن جي ڪاتبن اهي بنا شد جي لکيا آهن.

● سرڪلياڻ، داستان-۵، بيت نمبر ۲۰ ۾ [ش ب خ] نسخن جي ڪاتبن جهَلُّ، آڇَلُّ قافيا شد سان لکيا آهن، پر [حس ج ق ڪ و ر م غ] نسخن جي ڪاتبن اهي بنا شد جي لکيا آهن.

● سرڪلياڻ، داستان-۳، بيت نمبر ۱۰ ۾ [ص ط ل ٿ-۱ ٿ-۲ ٿ نص هہ پ ش ظ ب (۱۲۹۳، ۱۳۰۶) ي د ر] نسخن جي ڪاتبن اِيُّ، ٿِيُّ، هِيُّ قافيا شد سان لکيا آهن، پر [گ ست ت ب (۱۲۸۲ ۽ ان جي ٻين ڇاپن) حس ن ڪ ت و م غ] نسخن جي ڪاتبن ۽ پڻ (ق س) ڇاپن ساڳيا لفظ بنا شد جي لکيا آهن.

● سر يمن، داستان-٢، بيت نمبر-٩ ۾ [نص هه ع ٿ ب (١٢٨٣، ١٢٩٢، ١٣٠٣، ١٣٢٩، ١٣٤٠) مص] نسخن جي ڪاتبن ڪُوبجَن، ڏَڏَن، قافيا شد سان آندا آهن، پر [ا ف ل گ ٿ-١ ٿ-٢ مٿ ٿ-٢ ظ ح ٿ ب (١٣٠٦) ي د-١ د-٢ حس ن ج ک ت ر م غ] نسخن جي ڪاتبن اهي بنا شد جي آندا آهن.

● سر يمن، داستان-٢، بيت نمبر ٣٢ ۾ [ع د-١ د-٢] نسخن جي ڪاتبن وٽ، سٽ! قافيا شد سان لکيا آهن، پر [گ نص هه ظ ح ٿ ب ي مص حس ن س خ ج ق ک ت و ر م غ] نسخن جي ڪاتبن ساڳيا لفظ بنان شد جي لکيا آهن. ڪن ڪاتبن اهڙن لفظن ۾ به شد آندي آهي، جيڪي قافيي طور استعمال نه ٿيا آهن، جيئن ته 'ڪنج ڪنو' (ي)؛ 'ٿيڪ ترندو ڪيترو' (نص).

اها 'شد' حقيقت ۾ 'راڳ جي لحاظ' سان ڏلي وئي آهي، ڇاڪاڻ ڇو راڳ ۾ قافيي واري لفظ کي تار ۽ ترنم جي لحاظ سان ڇتو ڪري نباهيو. 'شاهه جي راڳ' ۾ راڳائي فقير ڪن لفظن کي پڇي لچڪائي ڊگهو ڪندا، ڪن کي ڇوٽو ڪندا، ڪن کي زور ڏيئي ڇٽو ڪندا ۽ پڻ ڪي زائد لفظ آڻيندا. اهو راڳ جو اصول آهي جنهن کي صورتخطي ۾ نه آڻبو: يعني ته نڪي لفظن کي پڇي ڊگهو ڪبو ته نڪو وري 'شد' ڏبي. صورتخطي جي لحاظ سان اهو صحيح نه ٿيندو.

انهيءَ ڪري متن ۾ ڪنهن به سنڌي لفظ کي 'شد' سان نه لکيو ويو آهي. سمجهدار ڪاتبن پڻ 'شد' ڪانه ڏني آهي، جيئن مٿين مثالن ۾ واضح ڪيو ويو آهي. 'شد' بابت متن ۾ صورتخطي هيٺين اصولن موجب قائم ڪئي وئي آهي:

— ڪنهن به سنڌي لفظ کي 'شد' سان نه لکيو ويو آهي.

— سنڌي ٻوليءَ جي مزاج، شاهه جي ٻولي، ۽ وزن جي عام تقاضا موجب، ڪنهن به عربي لفظ کي پڻ شد سان نه لکيو ويو آهي، سواءِ ٽن صورتن جي: هڪ ته ڪي خاصئون خاص اسم جيئن ته 'اللّٰه' (يا ٻيا صفاتي نالا، جيئن ته رَبّ) ۽ مُحمّدؐ؛ ٻيو ته اصل عربي عبارتون، جيئن ته قرآن شريف جون آيتون، حديثون وغيره؛ ٽيون ته اهي سٽون جن ۾ جيڪڏهن اصل عربي لفظ 'شد' سان نه اچاربو ته وزن ٽٽندو. مثلاً:

'عيلتيي آرامُ، ٻتيي عيلتَ آئيو'

باوجود انهيءَ جي ڪن نسخن (مٿ ع حس خ ج ک ر م) ۾ هن سٽ جي انهن عربي لفظن تي 'شد' نه ڏني وئي آهي.

٢- جزم وارا عربي لفظ. رسالي ۾ ڪيترائي 'جزم' وارا عربي ۽ فارسي لفظ آيل آهن، جيڪي مدين ڪان وٺي سنڌي ٻولي جو جز بنجي ويا آهن، ۽ سنڌي لهجي مطابق اچاريا وڃن ٿا، حالانڪ انهن جو اصل اچار ٻيو آهي. مثلاً:

عربي لفظ (اَصل آچار)	سنڌي لهجو	عربي لفظ (اَصل آچار)	سنڌي لهجو
اَلْفُ	اَلَفُ، اَلِفُ	صُلْحُ	صُلَحُ
اَجْلُ	اَجَلُ	كُفْرُ	كُفُرُ
اَصْلُ	اَصَلُ	فِكْرُ	فِكِرُ
عَقْلُ	عَقَلُ	عاجِزُ	عاجُزُ
سَتْرُ	سَتَرُ	قاتِلُ	قاتَلُ
قَدْرُ	قَدَرُ	حاصِلُ	حاصَلُ
وَهْمُ	وَهَمُ	حاضِرُ	حاضُرُ
فَرْقُ	فَرَقُ، فَرْقُ	كافِرُ	كافَرُ
عِشْقُ	عَشِقُ، عَشْقُ	حُجْرَہ	حُجِرو
حُسْنُ	حُسَنُ		

اهي ۽ ٻيا اهڙا عربي لفظ، ڪن ڪاتبن، علمي صحت جي مدنظر، اصل عربي آچار واري صورت ۾ ته ڪن ڪاتبن سنڌي لهجي واري آچار مطابق لکيا آهن. مثلاً:

- اَلْف. اَلْفَ (اڪثر نسخا)؛ اَلِفَ (ب ١٢٩٢، ١٣٠٦)؛ اَلَفَ (ڪ).
- شِرْڪُ (اڪثر نسخا)؛ شِرِڪُ (هه)
- قَدْرُ (ص گ نص هه پ ب د ن)؛ قَدُرُ (هه ش ح ع ب ي د حس ن)؛ قَدْرُ (ڪ)
- وَهْمُ (گ)؛ وَهَمُ (ٻيا اڪثر نسخا)
- حُسْنُ (اڪثر نسخا)؛ حُسَنُ (ٽ س ق)؛ حُسَنِ (ٿ)؛ حُسِينُ (ف)؛ حُسْنِ (م)
- فِڪْرُ (نص)؛ فِڪِرُ (ٻيا اڪثر نسخا)
- صُلْحُ (نص هه پ ش ح ع ٽ ي)؛ صُلَحُ (گ ظ ب) سنڌي لهجي جي مدنظر 'ل' جي زير زبر ڇڏي ڏنل
- حاضِرُ (ٿ-٢)؛ حاضُرُ (ص ط ف گ ٿ-١ ٿ-٢ لص هه پ ظ ح ع ب ي د-١ د-٢ حس ن ج ڪ و ر م غ)
- قاتِلُ (ص ط ف ل گ ش ظ ح ع ٽ ب ج ت و ر غ)؛ قاتَلُ (هه پ ي د-١ د-٢ حس)؛ قاتُلُ (ن ڪ)
- ڪافِرُ (سڀني نسخن ۾ ائين اصلوڪي صورت موجب لکيل)
- عاجِزُ (گ ع ب ج ت)؛ عاجُز (ط ف ل ڻ-٢ سٽ لص هه پ ڪ ح ٽ ي د-١ د-٢ حس (ن ڪ و ر م غ)
- حُجْرَہ. حُجْرو (ط ف)؛ حُجِرو (ٿ-١)

- سنجدَه: جمع واري صورت ۾ سجدا (ل ب ي)؛ سجدا (ڳ ٽ)؛ سجدا (ج ڪ)؛
- صحتَ (ڳ)، صحت (ط ٺ-١ ھ ڪ ح ع ن)؛ صحتِ (ش د-١ د-٢ حس خ)؛ (ٽ ب ي)؛ صحيتَ (نص پ)
- محبتَ (ٺ-١ ظ ع)؛ مُحبتَ (ٽ ب)؛ محبتَ (ص ط ل ٺ-٢ نص پ ش د-١ د-٢ حس)؛ محبتَ (ھ)؛ مُحبتَ (ي)

٣- فارسي جا لفظ: ڪن فارسي لفظن جو سنڌي لهجي وارو اُچار جداگانه آهي. مثلاً:

فارسي لفظ (اصل اچار)	نسخن جي پڙهڻي	سنڌي لهجي وارو اُچار
● دَرْد	دَرْدُ (ش)، دَارَدُ (ٺ-١)، دَرِدُ (غ)	دَرْدُ
● جِگرْ	جِگَر (ف)، جگر	جِگرَ، جگرَ (اڳانو اُچار). جِگِرُ (هاڻوڪو اُچار)
● دَرِيا	دَرِياءُ	دَرِياهُ، دَرِياهُ
● پَنْدْ	پَنْدِ (ط ف ڳ ٽ-١ سٽ نص پ ش ح ع ٽ)، پَنْدُ (ظ)	پَنْدِ، پَنْدَ

انهن جزم جي اچار وارن لفظن جي صورتخطي هن اصول مطابق قائم ڪئي وئي آهي:
(١) جيڪي لفظ سنڌي لهجي ۾ عام مقبول ٿي ويا آهن، اهي ان لهجي موجب رکيا ويا آهن جهڙوڪ اَلِفُ، اَجَلُ، اَصَلُ، عَقَلُ، سَتَرُ، صَلِحُ، قَدَرُ، حُسَنُ، ڪُفَرُ، فِڪِرُ، حاضَرُ، عاجِزُ، حُجِرو، بِهَرُ، پَنْدِ. (٢) باقي ٻيا لفظ اصل صورت ۾ لکيا ويا آهن، جِئن: عَبْدُ، شِرْڪُ. ڪن انهن لفظن جو وچون حرف خالي ڇڏيو ويو آهي ته پڙهندڙ جيئن چاهي تيئن انهن کي عربي اچار مطابق يا سنڌي لهجي موجب پڙهي، ڇاڪاڻ جو معنيٰ ۾ بهرحال فرق ڪونه پوندو. (٣) ڪي عربي ۽ فارسي لفظ ڪنهن گهڻي وقت کان وٺي اصل صورتون مٽائي، سنڌي صورتن ۾ رائج ٿي چڪا آهن، جيئن ته قَرَهيِ [قَرحي]، جَنگرَ [جِگر]، ساٿر (سَتَر) وغيره. انهن ڪن خاص لفظن کي سنڌي صورتن ۾ ئي رکيو ويو آهي.

سنگيت، ساز سرود ۽ سنڌي ثقافت

ڊاڪٽر غلام علي الانا

راڳ ۽ رقص، ساز ۽ سرود فطرت جي نظام جي هر پهلوءَ ۾ ڪارفرما آهي. فطرت جي هر تحرڪ ۾ سُر ۽ تار سمايل آهي. پاڻيءَ جي وهڪري ۾، هوا جي جهونڪي ۾، پکين ۽ جانورن جي لاتين ۽ ٻولين ۾ به تار ۽ تنوار آهي، سُر، سرود، سوز ۽ ساز آهي. درحقيقت زندگيءَ جو مدار ئي تحرڪ تي آهي، ۽ هر تحرڪ فطري قانون موجب پاڻ ۾ موزونيت تو رکي، اها موزونيت ئي راڳ جو هڪ اهم جزو آهي.

ڏيهي ڏندڪٿا (Mythology) موجب راڳ جي ابتدا ديوتائن جي دنيا مان ٿي، ۽ ان جي انتها هيءَ آهي ته راڳ دنيا ۾ انساني روح جي رهنمائي ڪري، جيتريقدر ممڪن ٿي سگهي، روح کي دنيوي مايا روپي چڪر مان ٻاهر ڪڍي، خود فراموشيءَ ذريعي ان کي ڪائنات جي جلون سان سرشار ڪري.

سنڌ جي سرزمين کي قدرت سُر، ساز ۽ سرود جي زمين بنايو آهي. انهن خوبين ۽ خصوصيتن هتي جي ماڻهن جي نفسيات، ڪردار، رهڻي ڪهڻي، ريت ۽ نيت ۾ رنگ، رس، ڀاو، سونهن، سوڀيا، سندرتا ۽ ڪوملتا جهڙيون انيڪ بيبها خوبيون پيدا ڪيون آهن. انهن خوبين جي ڪري ئي هتي جا ماڻهو سادا، سياجهڙا، سلوڻا ۽ سوڀياوان آهن. انهيءَ جو هڪ اهم دليل هيءُ به آهي جو اڄ کان ۲۰-۲۵ سال اڳ سنڌي ڪاليج حيدرآباد جي ارژنگ نالي آرٽ ڪلب جي هڪ پروگرام ۾ شرڪت ڪندي، صدارتي تقرير ۾ برصغير جي مشهور رقاص مئڊم آزوريءَ فرمايو هو:

"سنڌ سُر، تار، تنوار ۽ سرود جي زمين آهي. نه فقط هتي جي ماڻهن جي فطرت ۽ سرشت ۾ فن ۽ فنڪاراڻه خوبين جو وجود نظر اچي ٿو، پر هتي جي وڻن ۽ ٻوٽن جي پنن ۾ به سرود ۽ رقص رچيل آهي. هيءَ زمين فن ۽ فنڪارن جي زمين آهي."

۱۹۶۱ع ۾ حيدرآباد ۾، سنڌو درياءَ جي ڪناري تي المنظر هوٽل ۾ هزهائينيس آغاخان شاهه ڪريم الحسينيءَ جي مانَ ۾ ڊنر ۽ ان کان پوءِ راڳ جو اهتمام ڪيو ويو هو. سنڌ جي لوڪ فنڪارن جي فن ۽ مظاهري کان متاثر ٿي هزهائينيس فرمايو ته:

"سنڌ تصوف ۽ سرود جي زمين آهي. هتي جا فنڪار صوفي رنگ ۾ رڱيل آهن."

رقص ۽ راڳ، ساز ۽ سرود سنڌ جي ماڻهن جي فطرت، سرشت ۽ رڳ رڳ ۾ سمايل آهي. راڳ ۽ راڳداري سنڌ جي ماڻهن لاءِ روح مثل آهن. راڳ سنڌ روحاني زندگيءَ ۽ جياپي لاءِ ائين ضروري آهي، جيئن جاندارن جي جياپي لاءِ هوا، باهه ۽ پاڻي.

سنڌ جي ثقافتي تاريخ جي اڀياس موجب هرهڪ منڊ ۽ موسم، هرهڪ ريت ۽ رسم، هرهڪ سانڻ ۽ سوڻ، هرهڪ ناچ ۽ لُڏ لاءِ راڳ جا الڳ الڳ ٻول جڙيل آهن، جيڪي پنهنجي قديم تاريخ، پنهنجي سندرتا، ڪوملتا، سوڀيا ۽ سونهن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

پروفيسر آڏارام آسرانيءَ جي راءِ موجب:

”هرڪا قوم پنهنجي راڳ وديا ذريعي پنهنجي روح جون لاتيون ۽ سُر ظاهر ڪري ٿي.“

اُن قوم جو راڳ سندس من جي موجن جو مظاهرو ۽ دل جي دليلن جو دروازو آهي(١).

١٩١١ع ۾ مدراس ۾ School of Indian music جو افتتاح ڪندي مائي بسنتي پنهنجي تقرير ۾ فرمايو هو:

”اسان جا راڳ انسانن ۾ روحاني جذبن پيدا ڪرڻ جي خاصيت رکن ٿا.“

هن اڳتي فرمايو ته:

”جڏهن ڪو سهڻو راڳ ٻڌبو آهي تڏهن جسم جي سُڌ ٻُڌ گم ٿي ويندي آهي. ٻڌندڙ پنهنجو پاڻ ۾ ٿي گم رهندو آهي، دل ۾ آرام ۽ اطمينان ۽ سرير ۾ سڪون پيدا ٿي ويندو آهي، ۽ من اهڙو محو ٿي ويندو آهي جو انسان، انساني درجي کان چڙهي، روحاني طبقن جو سير ڪرڻ لڳندو آهي(٢).“

مائي بسنتيءَ جي هن راءِ جي روشنيءَ ۾ علم الانسان جي رابطي سان سنڌ جي راڳ ۽ راڳداري جي نفسياتي تجزيي ۽ اڀياس ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي، ڇو ته سنڌين لاءِ راڳ مردي ۾ روح ڦوڪيندڙ ۽ مردي کي زنده ڪندڙ طاقت مثل آهي.

جيئن سنڌ جي ماڻهن جي نفسيات ۽ ڪردار جي مطالعي جو ميدان وسيع آهي، جيئن سنڌ ۾ مذهب، دين ۽ ڌرم جو اتهاس اونهو آهي، جيئن سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جي تاريخ قديم آهي، تيئن سنڌي راڳ جو سلسلو تهائين پراڻو آهي. ماهرن سنڌ ۾ هن فن جو سلسلو موهن جي دڙي جي تهذيب سان ملايو آهي. انهيءَ سلسلي کي سنڌ ۾ اسلامي حڪومت جي ابتدا واري دؤر ۾ آيل سياحن گهڻي توجهه ۽ تفصيل سان بيان ڪيو آهي. هنن جي بيان مان صاف ظاهر ٿو ٿئي ته، ٻين هنرن ۽ فنن کان سواءِ راڳ به سنڌ جي ماڻهن جو من موهيندڙ فن رهيو آهي. راڳ سنڌن دلپسند دولت آهي. هڪ عرب سياح جاحظ پنهنجي ڪتاب ”رسالة فخرالسودان علي البيضان“ ۾ لکيو آهي ته:

---

(١) آڏارام آسراڻي، پروفيسر: مقالو ”شاعر“ هالا، ١٩٥٦ع، ص ١٧.
(٢) ايضاً، ص ١٩.

"سنڌ جي ماڻهن جي موسيقي دلپسند آهي، انهن جي هڪ ساز جو نالو ڪنڪله آهي، جو ڪدوءَ تي هڪ تار رکي ڇڪي وڄائيندا آهن، جو ستار جي تارن وانگر ۽ جهانجهه جو ڪم ڏيندو آهي. انهن وٽ هرقسم جو ناچ به آهي." (١)

علم الانسان جي تاريخ جو مطالعو سنڌ ۾ راڳ ۽ راڳداريءَ جي ارتقا ۽ اپياس ۾ وڏي مدد ڪري ٿو. هن اپياس ذريعي معلوم ٿيندو ته سنڌ ۾ راڳ ماڻهن جي نفسيات تي ڪيتريقدر اثر ڪيو آهي. هن علم ذريعي خبر پوندي ته اهو ڪهڙو سبب آهي يا ڪهڙو ڪارڻ جو سنڌ جو هرماڻهو راڳ جو شائق ۽ شيدائي رهيو آهي، چاهي هو ڪهڙي به طبقي جو هجي: امير هجي، فقير هجي، زميندار هجي يا واپاري هجي. ان جو هڪ سبب هيءُ به ٿي سگهي ٿو ته سنڌ جي سرزمين ڪيترين ئي تهذيبن جو مرڪز رهي آهي. ان جي تاريخ ۾ زندگيءَ جي لاهين چاڙهين جو هڪ مڪمل داستان آهي. هن علائقي ۾ تصوف، ويدانيت، ڀڳتي تحريڪ ۽ ٻڌ ڌرم جو رنگ غالب رهيو آهي. اسلام جي تبليغ ڪرڻ وارن درويشن، قلب ۽ نظر جي دولت سان مالامال بزرگن هت رهي هن زمين تي پنهنجن اعليٰ اخلاقي قدرن سان دنيوي عيش ۽ آرام، دولت ۽ اقتدار کان ڪناره ڪشي اختيار ڪئي. هنن جي بابرڪت اثر جي ڪري عام ماڻهن ۾ به دنيا کان بيزاريءَ جو انگ اثرانداز رهيو. انهن به صوفين جي پيروي ڪري، دنياداري کي هڪ حقير شيءِ سمجهيو ۽ آخرت جي زندگي سنوارڻ ۾ ڪوشان رهيا.

هتي جي موسيقي صوفيانه سوز ۽ راهباڻه سپردگيءَ جهڙن جذبن سان ڀريل آهي. ان جي جيڪڏهن بلندترين صورت ڏسڻي هجي ته قلندر شهباز، شاهه عنايت، شاهه لطيف، سچل، بيدل ۽ مصري شاهه جي ڪلام ۾ ڏسي سگهو ٿا.

راڳ سنڌ ۾ صوفين جي آستانن، اوتارن ۽ درگاهن جي دائما وندر ۽ ورونهن طور جاري رهيو آهي. راڳ سان دل ۾ هڪ اهڙي ڪيفيت پيدا ٿيندي آهي جنهن کي وجد ۽ حال سان تعبير ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ سان جسم ۾ ڪڏهن ڪڏهن غيرمتوازن حرڪت پيدا ٿيندي آهي، جنهن کي ماهرن اضطراب سڏيو آهي. روح کي دلڪش نغمن سان هڪ عجيب مناسبت رهي آهي. راڳ ۾ الله تعاليٰ هڪ اهڙو تاثر رکيو آهي جو عيدانهن ساز جي ڇيڙ تي، راڳ رچيو، هوڏانهن انسان تي عجيب و غريب ڪيفيت طاري ٿي وڃي.

راڳ روح جي غذا آهي. سنڌ جي ماڻهن جي فطرت ۾ راڳ تي ريجهڻ واري خصوصيت مثالي آهي. سنڌ جي تاريخ هن سلسلي ۾ ڪيترن ئي مثالن سان ڀري پئي آهي. عام طور محفلن ۾ ڏٺو ويو آهي ته سنڌ ۾ موسيقار يا راڳي اجا راڳ يا ساز ڇيڙيندو ئي مس آهي ته ٻڌندڙ جا هٿ پير ان جي لئي تي حرڪت ڪرڻ شروع ڪندا آهن. انهيءَ ڪري چوندا

---

(١) جاحظ: "رسالة فخرالسودان علي البيضان" اردو ترجمو؛ هندوستان عربون ڪي نظر مين جلد اول، اعظم گڙهه، دارالمصنفين، سال ١٩٦٠ع، ص ص ٤٣-٤٧.

آهن ته جنهن شخص کي بسنت يا ساوڻ جي موسمن جا دلڪش ۽ رنگين گل ۽ منظر، ساز ۽ سرود جون دلنواز تارون متاثر نه ڪري سگهيون، ان انسان جي مزاج ۾ يقيناً ڪا خرابي هوندي، ۽ اها خرابي لاعلاج آهي. يقيناً سنڌ جو هر ماڻهو انهيءَ بي حسيءَ واري مرض کان آجو، انهيءَ خرابيءَ کان بچيل ۽ راڳ جهڙي علم ۽ فن جو ڄاڻو ۽ دلداده آهي.

ٻنگهي ۾ ليٽيل ننڍڙو سنڌي ٻالڪ ماءُ جي سريلي، مٺي ۽ دلڪش آواز ۾ ڳايل اوراڻ يا لولين ٻڌڻ سان گهري ننڊ ۾ سمهي پوندو آهي. هن کي اوراڻ ۽ لوليءَ جي ٻولي ته سمجهه ۾ ڪانه ايندي آهي، هن کي انهن اوراڻن ۽ لولين ۾ ڪم آندل لفظن جي معنيٰ ۽ مفهوم جي به ڪا خبر ڪانه هوندي آهي، پر هو آلاپ ۽ سوز تي ننڍڙو ٿيو پوي. اهڙيءَ طرح باربردار اٺ سنڌس ڳوڏن ۾ ٻڌل گهنگهرن جي ڇمڪي کان ايتريقدر ته مدهوش ۽ متاثر ٿي ويندو آهي، جو اُن کي سنڌس پٺ تي لڏيل بار ۽ وزن جو احساس ئي نه رهندو آهي. گهنگهرن جي ڇمڪي ۽ موسيقيءَ سان اُن ۾ اهڙي ته مستي اچي ويندي آهي جو سنڌس رفتار به تيز ٿي ويندي آهي.

اڳ ۾ عرض ڪيو اٿم ته راڳ سنڌ جو ورثو آهي، سنڌ جي ثقافت جو هڪ اهم جزو آهي، هن فن جا سنڌ ۾ ڌار ڌار مڪتب، ڌار ڌار ادارا ۽ ڌار ڌار مرڪز آهن. لطيف جي درگاهه انهن سڀني مرڪزن ۾ اهم ۽ اتم مرڪز آهي. هيءُ مقام سنڌ جو روح آهي، سنڌڙيءَ جي جان آهي ۽ لطيف اسان جو ساهه آهي. لطيف سنڌ ۾ جوڳ، ڀڳتي ۽ تصوف جي تحريڪن جو روح روان آهي. لطيف راڳ ذريعي پنهنجي پيغام کي هنڌ هنڌ پهچايو آهي. ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو ته:

"سنڌ جي مسلمان صوفين ۽ درويشن "جوڳ" جي عقيدي وارن انهن جوڳين فقيرن ۽ ڀڳتيءَ جي انهن ڀڳتن جو قدر ڪيو، جيڪي ڌنيءَ جي هيڪڙائيءَ جي پرچار ۾ پورا هئا. توحيد جي پرچار لاءِ مسلمان درويشن جوڳ ۽ ڀڳتيءَ جي عنوان کي پنهنجي شاعريءَ جو موضوع بنايو. هنن هڪ الله سان عقيدت ۽ محبت جو سبق ڏنو، انهيءَ سبق کي موثر بنائڻ لاءِ هنن بزرگن پنهنجي ڪلام ۾ اهڙي تبليغ ڪئي ۽ سنڌن شعر ڳايا. موضوع جي مناسبت سان انهيءَ واسطي هند جي راڳن خاص طرح پورويءَ (يا پوروي)، رامڪلي ۽ جوڳيا کي موزون سمجهيو ويو"(۱).

اسماعيلي فڪر جي داعين به بلڪل اهوئي طريقو اختيار ڪيو. هنن پنهنجي ڪلام يعني گنانن ۾ تصوف ۽ ڀڳتيءَ جي موضوعن کي تمثيلن ذريعي، راڳداريءَ ۾ راڳ جي وسيلي ۽ راڳ جي مختلف سرن ۾ ڳائي مريدن کي توحيد جو سبق ڏنو ۽ کين دنيوي لالچن کان بيزاريءَ جون ڳالهيون ٻڌايون.

---

(۱) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، ڀٽشاهه، ۱۹۷۸ع، ص ۱۲۱.

ڊاڪٽر بلوچ صاحب لطائف لطيفيءَ جي حوالي سان لکي ٿو:

”شاهه صاحب کي راڳ ٻڌڻ جي عادت هئي، جنهن ڪري پاڻ سڀني عمرن جي ڳائڻي ۽ ساز وڄائڻ وارن سان واسطو هئس ۽ کين هميشه پاڻ سان گڏ رکندا هئا“.

”شاهه صاحب کي راڳ ٻڌڻ تي رهايو، نہ تہ پاڻ پنهنجي جذبي ۽ جوش ۾ هتان ڪان هتي گهمندا ڦرندا رهيا. راڳ جي رس سان ٿي سندن تسڪين ٿيي ۽ راڳ خاطر ٿي پٽ وسائي ويٺا“(١).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳتي لکي ٿو تہ:

”ڀٽائي صاحب هڪ اهلِ دل انسان هو، ۽ انهيءَ ڪري سندس خاص توجهہ ٻڌ سائين جي دلين کي جيارڻ طرف هو. حق شناسي ۽ حقيقت، شاعرانہ لطافت ۽ موسيقيت سندس لطيف طبع جا لازم ملزوم جزُ هئا، انهيءَ ڪري هن فطري طور راڳ جي رس ۽ اثر جي قوت کي محسوس ڪيو، ۽ سندس اعليٰ فهم راڳ جي نوعيت بابت اهو نقطو نروار ڪيو تہ راڳ اهو، جو دلين تي اثر ڪري. لطيف پنهنجي طبعي احساس ۽ عملي مشاهدي جي بناء تي، راڳ جي انهيءَ رس کي اثر ڪيو جيڪو هن کي موهي ۽ جيڪو دلن تي اثر ڪري، بلڪ جيڪو مُيون دليون جياري.“

راڳ جي انهيءَ نظريي کي ڊاڪٽر بلوچ صاحب، شاهه صاحب جي هڪ وائيءَ جي حوالي سان هن طرح ٿو بيان ڪري:

”سڏڙين ۽ هٿوس وارن عياشن لاءِ اهو مشڪل آهي جو هو راڳ جي راز کي پروڙي سگهن. اها هڪ مار آهي جيڪا سڏڙين جي سمجهہ کان ٻاهر آهي. اها ترنم واري تند جيڪا دلين تي اثر ڪري، سا سگڙي، تنبڙي، گهنبڙي، نڙ، مرلي ۽ ٻين سرودن جي ڪاريگريءَ واري وڄت کان اتم ۽ اعليٰ آهي. ساز جي هنرمندانہ وڄت سرون موهي سگهي ٿي، مگر سوز واري دردمندانہ وڄت ئي دلين تي اثر ڪري ٿي“ (٢).

لطيف جي وائي آهي:

سڏڙيان سگڙي، ڳالهہ ڳجهڙي
مون ماربندي ڪڏهن......

(١) جا وڄائين جتڙا، نہ تنهن لڙ جهڙي
مرليءَ کي جنهن مات ڪيو، نہ تنهن تل تنبڙي

(٢) تاريو جنهن توڏي کي نہ سو گهنب گهنبڙي
ڏاريو جنهن ڏياچ کي تندان تنهن تڪڙي

(١) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ، ڀٽشاهہ، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، ١٩٧٨ع، ص ١٤٣.

(٢) ايضاً، ص ٢٥٣.

(٣) وانءِ اونائي ان کي، وبهه ۾ کن وڪڙي
بيخود ٻابو سي ٿيا، پرندي جن پڌڙي

(٤) جا ساراهيل سبحان جي، تنهن واڪاڻ کهڙي
ڪوڙين واڇٽ ڪيترا لکين لائيندڙي

(٥) نه سيري، نه سنڌ ڪا، نه ڪا هند جهڙي
سهسين سرودن کي ٻاٽان پوءِ وجهندڙي

(٦) ڪڙي ڪُلاڻن کي، محبت وارن مڙي
مٺايان مٺي گهڻو، چتان جن چڪڙي

(٧) گهانداز ميرون موهيا، هيءَ ماڻهو موهيندڙي
آهي عبداللطيف چئي، هي مٺا جياريندڙي.

مٿي چئي آيو آهيان ته راڳ جي تند ۽ تار مٿيون دليون جياريندڙ ۽ مردن ۾ جان پيدا ڪندڙ ۽ بيمارن کي چاڪ ۽ چوبند ڪندڙ دوا طور ڪم ڏيندڙ آهي. لطيف لاءِ ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو:

”سرود ۽ سماع کان سواءِ شاهه لطيف کي سرندي ڪالهه هئي، راڳ سندس جان جو جياپو هو، ۽ ساهه به سماع ۾ ڏنائين.“

چون ٿا ته هڪ ڀيرا مخدوم محمد هاشم ٺٽوي ڪن ساٿين سان ونس لنگهي آيو. مخدوم صاحب کي ايندو ڏسي، فقيرن کي فرمايائون ته ”سڀ ساز ۽ سرود ڪٺي وجي اندر رکو.“ خوش خيرعافيت ۽ حال احوال کان پوءِ مخدوم صاحب سرود ۽ سماع جي مخالفت ۾ ڳالهائڻ شروع ڪيو ۽ شرعي دليل ڏيئي، شاهه کي انهن جي ترڪ ڪرڻ جي هدايت ڪئي. شاهه صاحب خاموشيءَ سان ويٺي ٻڌو. جڏهن هو ڳالهائي بس ڪيو تڏهن کين چيائون ته ”مثلا ڪو وڻ هجي، جنهن مان خدا جي خلق کي گهڻو فائدو رسندو هجي، مگر اهو وڻ سوڪهڙي سبب سڙي وڃڻ تي هجي، ان جي پڙ ۾ گندي پاڻيءَ جو هڪ چشمو هجي، هاڻي ٻڌايو ته ان چشمي مان ان وڻ کي پاڻي ڏجي يا نه؟“ مخدوم صاحب وراڻيو ته ”اهڙيءَ حالت ۾ وڻ کي گندو پاڻي ڏيڻ جائز آهي.“

اهو ٻڌي شاهه صاحب چين ”منهنجي دل ۾ به الاهي محبت جو هڪ وڻ آهي، جو سماع ٻنان سڪيو ٿو وڃي.“ اجا ايترو چئي بس ڪيائين ته اندران ازغيبي سازن ۽ سرودن جو سريلو آواز ٿيڻ لڳو. مخدوم صاحب ۽ سندس ساٿي وائڙا ٿي ويا ۽ ماٺڙي ڪري رمندا رهيا.“

لطيف ڪڏهن ته ڏينهن جا ڏينهن سماع ۽ سرود ۾ صرف ڪندو هو. اهڙيءَ حالت ۾ هنهنجي وجود جو به سماع نه رهندو هوس، بعضي اکين مان اچانڪ لڙڪ پيا وهندا هئس.

جذبو ايندو هوس تہ پاڻ بہ اُچي ڳائڻ ۾ چٽڪندو هو، ۽ مولانا روميءَ وانگر وجد ۽ رقص جي حالت ۾ وايون ۽ ڪافيون بي اختيار سندس وات مان نڪري وينديون هيون. ڊاڪٽر گربخشاڻي لکي ٿو تہ:

"جامو پهرڻ کان پورا ايڪيهہ ڏينهن اڳ خلوت الدر رهيو. انهيءَ ساري عرصي ۾ ٻن ويلن جيتري ماني مس کاڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتو، تڏهن غسل ڪري، چادر اوڍي، مراقبي ۾ ويهي، پنهنجي رب سان رهاڻ ۾ مشغول ٿيو. فقيرن کي سماع ۽ سرود جو اشارو ڪيائين. ٽي ڏينهن برابر اهو لقاءُ لڳو پيو هو، چوڌاري چپ چاپ هئي، سڀڪو سماع جي سوز ۽ ساز ۾ محو هو. آخر راڳ بند ٿيو، فقير شاهہ جي نزديڪ ٿيا وڃي ڏسن تہ شيءِ اُهي ٿي ڪانہ! سندس روحاني پکيئڙو هن خاڪي پڃري مان الائجي ڪيڏيءَ مهل پرواز ڪري وڃي عالم ارواح ۾ پهتو هو."

راڳ جي رنگ جو اثر لطيف جي فقيرن تي بہ گهڻو رهيو آهي(١).

ڊاڪٽر بلوچ صاحب لکي ٿو تہ:

"لطيفي فقير جيڪي راڳائي هئا، تن مان گهڻن کي واري جو تپ ٿي پيو. جڏهن مونجهہ ۽ پيڙا کان پريشان ٿيا تہ حضرت شاهہ صاحب سان طبيعت جي ناسازيءَ جي شڪايت ڪيائون، تڏهن شاهہ صاحب کين ارشاد فرمايو تہ "هر جمعي رات سندم والد بزرگوار (شاهہ حبيب) جي درگاهہ تي لطيفي ساز وڄايو ۽ راڳ ڳايو." فقيرن ان تي عمل ڪيو ۽ بلڪل هو چڱا ڀلا ٿي ويا. هو پهر رات کان پوءِ راڳ شروع ڪندا هئا ۽ صبح صادق وقت بس ڪندا هئا. پر ڪجهہ وقت گذرڻ کان پوءِ باقاعدگيءَ سان راڳ شروع ڪرڻ ۾ سستي ڪيائون ۽ وري اچي کين تپ ورايو. انهيءَ ڪري پوءِ هميشه لاءِ (باقاعدگيءَ سان جمعي رات) راڳ ڪندا هئا، جو وهندي هن وقت تائين هر جمعي رات ڪندا رهن ٿا(٢)."

لطيف جي راڳ جي مشهور ماهر سيد غلام شاهہ لطيفيءَ سان لطيف جي راڳ جي رڪارڊنگ جي سلسلي ۾ جڏهن منهنجي ملاقات ٿي تڏهن شاهہ صاحب گهڻو بيمار ۽ ڪمزور هو. چيائين تہ دل جو عارضو اٿم، انهيءَ ڪري ڳائي نٿو سگهان، پر مون ڏٺو تہ لطيف سرڪار جي حضور ۾ هو راڳ باقاعدگيءَ سان ڳائيندو هو. جنهن ڏينهن اسين ساڻس مليا هئاسين ان ڏينهن راڳ ڳائڻ لاءِ سندس وارو هو. هوڏانهن پاڻ هلڻ کان لاچار هو پر جڏهن راڳ واري سماع ۾ اچي ويٺو ۽ راڳ جي چيڙ ڪيائين ۽ آهستي آهستي رنگ مچندو ويو، تڏهن اسان

(١) گربخشاڻي، هہ. م: مقدمہ لطيفي، ڪراچي ايجوڪيشنل پريس، ١٩٣٦ع، ص ص ٥٦.

(٢) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ، ڀٽشاهہ، شاهہ عبداللطيف ثقافتي مرڪز، سال ١٩٧٨ع، ص ١٠٧.

محسوس ڪيو ته هو بيمار نه بلڪ چاق ۽ چوبند لڳي رهيو هو ۽ سندس نوجوان پٽ لوراحمد شاهه کان به زور پئي محسوس ٿيو. راڳ اڄ به مخدوم طالب المولٰي جهڙن زنده روحاني رهبرن جي صحت لاءِ غذا ۽ روحاني سير لاءِ سمر آهي.

اهڙيءَ طرح سچل جي درگاهه، سچل جا آستان، راڳ جي محفلن ۽ معرڪن جا ناٺا ۽ لڪاٺا رهيا آهن. سنڌ هجي يا هند، سنگاپور هجي يا هانگ ڪانگ، جت به شاهه ۽ سچل جا پيرو هوندا، اتي راڳ جي ريجهه ۽ رهاڻ نه ٿئي ۽ شاهه ۽ سچل جو ڪلام نه ڳائجي ته اها محفل اڌوري ۽ اڌوري هوندي ۽ اها پوچا ۽ پاڻ بيڪار ۽ بي‌مقصد سمجهيو ويندو آهي. اهڙين محفلن ۾ سچل جا پيرو گڏجي ڳائيندا آهن:

آءٌ پانهي تون سائين، پاتم پاند ڳچيءَ ۾ ڪپڙو

يا چوندا:

جو اڳڻ پيهي اڄ آيو، سو سامي مون تان صحيح سچاتو
بيراڳڻ جو بيک ڪري، تنهن ڪيڏو هنر هلايو
سوجهيائون جوڳين واريون، تنهن لڳين مون لايو
مرلي مست آواز انهيءَ جي، منهنجو روح ريجهايو.

انهيءَ سرود جي سوز سان ڳائيندڙن فقيرن ۽ پڳتن جي اکين مان لڙڪن جون قطارون وَهنديون آهن ۽ هُو مست ٿي جهومندا آهن.

لطيف وانگر سچل جي راڳ ۽ راڳداريءَ ۾ انوکو سرود آهي، الوکو انداز آهي ۽ ان کي پنهنجو انوکو رنگ ۽ رس آهي. سيد حسام‌الدين شاهه راشدي لکي ٿو:

”سچل جي پيرو صوفي فقيرن جا جٿا، هن فقير جو ڪلام سچيءَ سنڌ ۾ ڳائيندا وتندا هئا. گيڙو رتا ڪپڙا پيل هوندا هئن، پيرن تائين چولو ۽ هيٺ تي گوڏ، مٿو اگهاڙو، ٻانهن ۽ ڳچيءَ ۾ مڻين جون مالهائون، ڪشتو به هوندو هئن ۽ يڪتارو به. يڪتارو ڪلهي، هٿ ۾ چپڙيون جهلي، پيرن ۾ چيربون وجهي، جڏهن ڪن تي هٿ رکي ”الوميان“ ڪندا هئا، تڏهن لئي لڳي ويندي هئي. نچندا به هئا ۽ ڳائيندا به هئا. ڏاڍي ترلي ۽ طرز سان، ٻڌندڙن جا لونءَ لونءَ ڪانڊارجي ويندا هئا، ۽ چوندا هئا(۱):

ڳلي ڳلي ٿي ڳوليان، جهاتيون پايان

فقيرن کي اهو سيکيهه پنهنجي مرشد، پنهنجي روحاني رهبر سچل کان ورثي ۾ مليو هو. مرحوم رشيداحمد لاشاري لکي ٿو:

”سچل سائين پهرين قادري طريقي جو هو، پر پوءِ چشتي طريقي جو مٿس اثر ٿيو. چون ٿا ته انهن ڏينهن ۾ محڪم‌الدين چشتي، جو بهاولپور جو وينل هو ۽ هميشه

(۱) سيد حسام‌الدين شاهه راشدي: ”هو ڏوٽي هو ڏينهن“، سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو.

سير و سياحت ۾ مشغول رهندو هو، سير ڪندي اچي دراز کان لڪتو. اتفاق سان ڳوٺ جي ٻاهرين رستي تي، هن جي سچل سان ملاقات ٿي، جنهن ڪيس هٿ جو هڪ ڏڪ هڻي چيو تہ:

"هن لاءِ عشق جي هڪڙي ضرب ڪافي آهي."

ان کان پوءِ فقير رنديءَ جي حالت ۾ اچي ويو. راڳ سان دل ٿي پيس، سُر تار ساز، لئون لڳي ويس ۽ رات ڏينهن راڳ ڳائڻ ۽ ڪلام چوڻ ۾ مشغول رهندو هو(١).

انهيءَ لئون ۽ لغار ۾ سچل هميشه استغراق ۾ رهندو هو. راڳ جي رهاڻ ۾ وقتي مستي ۾ اچي نچڻ لڳندو هو. ساز جي تار چرڻ سان بيخود ٿي ويندو هو، اکين مان آب وهڻ لڳندو هوس، جسم جو وار وار اُڀو ٿي ويندو هوس، ۽ بي اختياريءَ ۾ لفظ منهن مان نڪري ويندا هئس، جيڪي فقير لکندا ويندا هئا. عالم مدهوشيءَ مان سجاڳ ٿيڻ کان پوءِ ڪيس سندس شعر پڙهي ٻڌايو ويندو هو تہ چوندو هو تہ ابا! چوڻ واري اهو چيو آهي، اسان کي ان جي ڪا خبر ڪانهي.

سچل لاءِ راڳ ائين هو جيئن بيمار لاءِ دوا يا قوت بخش غذا. چون ٿا تہ:

"هڪ پيري اسهال خونيءَ جي سخت بيماري ٿيس، جنهن ۾ تمام ضعيف ٿي لڙهي ويو. سخي قبول محمد کي سندس حسن پرستي ۽ راڳ جي شوق جي خبر هئي، تنهن مير رستم خان ڏي چوائي موڪليو. ميرصاحب راڳ جو بندوبست ڪيو، راڳ سچل جي جسم ۽ رڳن ۾ نئين خون مثل ڪم ڪيو. هو اهڙو تہ خوش ۽ سرهو ٿيو جو ٽپ ڏيئي اٿيو ۽ راڳ تي مستيءَ ۾ اچي نچڻ لڳو ۽ نوبنو ٿي ويو(٢)."

ڪن بزرگن جي راءِ موجب راڳ ۾ جذبات جي آثار ۽ چڙهاءُ سبب خود سپردگيءَ جو عالم پيدا ٿي ويندو آهي، ۽ راڳي پاڻ بہ مالڪ حقيقيءَ جي ذات ۾ گم ٿي ويندو آهي، ۽ ساڳيو تاثر ٻڌندڙ تي بہ ٿيندو آهي، ايتريقدر جو انساني شخصيت جا سڀ پهلو هڪڙي وقت جاڳي پوندا آهن(٣).

ماحول جي ترجماني، ماحول مان متاثر ٿي ان ۾ گم ٿي وڃڻ، ڏيهي راڳ مالا جون خاص خاصيتون آهن. راڳ ۽ راڳداريءَ ۾ روحاني قدرن جي جهلڪ نظر اچي ٿي.

ڊاڪٽر ٽئگور جو خيال هو تہ حق تعاليٰ پنهنجي جلال ۽ جمال جي ترجمانيءَ لاءِ عام ماڻهن جي لاءِ راڳ ڳائيندڙن کي منتخب ڪري ٿو. اهي سندس جلال ۽ جمال سان پنهنجي

---

(١) رشيد احمد لاشاري مرحوم: سچل جو رسالو (سنڌي ۽ سرائڪي) حيدرآباد، آر. ايچ. احمد ائنڊ برادرس، ١٩٦٥ع، ص ٧.

(٢) رسالو سچل سائين، سکر، ميشرس هريسنگهہ سنس، ص ١٧.

(٣) موسيٰ خان ڪليم: موسيقي، نئين تحريرين، پشاور، ١٩٦٥ع.

ماحول ۾ وسڻ وارن جي دل ۽ دماغ کي منور ڪن ٿا. ٽئگور جو چوڻ آهي ته عوامي گيتن ۾ خود خدا ڳالهائي ٿو، انهيءَ ڪري انهن گيتن ۾ روحاني قدرن ۽ اسرارن جي جهلڪ نظر ايندي آهي. روحاني اسرار دلين ۾ اهڙيءَ طرح لڪل هوندا آهن، جهڙيءَ طرح باهه، نولاد ۽ پٿر ۾ سمايل هوندي آهي، يا جيئن ڌرتيءَ هيٺ ٿڌي ۽ مٺي پاڻيءَ جا جهرڻا لڪل هوندا آهن. دلين ۾ لڪل انهيءَ عظيم الشان روحاني دنيا جو مشاهدو ڪرڻ لاءِ راڳ ئي هڪ ڳڙڪيءَ جو ڪم ڏيئي سگهي ٿو. موسيقيءَ جي مڌر، رسيلي، دلربا ڌنن ۽ تانن ۾ ئي اها توت آهي جيڪا روحاني دنيا جي اسرارن کي ظاهر ۽ بيدار ڪري سگهي ٿي. موسيقي ئي انساني دلين کي حرڪت ۾ آڻي سگهي ٿي.

هڪ سياڻي جو قول آهي ته "جو شخص غمگين هجي، ان کي راڳ طرف رجوع ڪرڻ گهرجي، انهيءَ ڪري جو نفس تي جڏهن به غم طاري ٿئي ٿو تڏهن ان جو نور وسامبو وڃي، ۽ جڏهن هو خوش هوندو آهي تڏهن ان جو نور مشتعل ٿي ويندو آهي. موسيقي ان جي نفس جو نور مشتعل ڪري ڇڏيندي آهي.

سنڌي عوامي موسيقي جدائيءَ جي درد جو هڪ پرسوز آلاپ آهي، جو پنهنجي پوري ماحول کي درد جي لذت سان ڀرپور ڪري ڇڏي. سوز ۽ گداز ۽ درد جو اهو سرچشمو هڪ وڇڙيل روح جو فرياد آهي.

سچل پاڻ به وڏو راڳي هو. هو هڪ هٿ ۾ تنبورو کڻي ڳائيندو هو ۽ جيئن جيئن سنيءَ ۾ ايندو ويندو هو تيئن تيئن بي اختياريءَ ۽ بي خوديءَ وچان ساز جي ڌن تي رقص ڪرڻ لڳندو هو (۱).

شاهه عنايت صوفي، لطيف ۽ سچل جو راڳ صوفيانو راڳ آهي، اهو عوامي رنگ آهي. اُن ۾ صوفيانه سپردگي نمايان نظر اچي ٿي. خداپرستي، خداشناسي، بيخودي ۽ مستي انهن جي راڳ جو روح آهن. دنيا کان بيزاري هنن بزرگن جي راڳ جا موضوع آهن. راڳ جي پول جا اهي موضوع ٻڌندڙن جي قلبي ڪيفيت تي به اهڙائي اثر ڇڏيندا آهن.

سچل جي راڳ جي لئي ۾ جيڪو سوز سمايل هوندو آهي، ان جو جواب مشڪل سان ملي سگهندو. هن فقير جي راڳ ٻڌڻ سان ائين ٿو محسوس ٿئي ته آواز سان گڏ روح به بندشن مان آزاد ٿئي، اڏامڻ لڳي ٿو. اڏامڻ جو اهو جذبو ٻڌندڙن کي جلدي سندس اصل منزل تائين پهچائي ٿو.

سچل جو رسالو سنڌي راڳ جو سونهون آهي. سندس ڪافيون، راڳ ۽ راڳداريءَ جي سرن تي ٻڌل آهي. انهن ۾ سر جوڳ، ڪونسيو، ڪلياڻ، سارنگ، ڪوهياري، ڀيروي، مومل،

---

(1) Tirathdas, H.T., 'Story of Love', Hyderabad, P .8.

پوربي، آسا، تلنگ، پهاڙي ۽ سورٺ خاص سُر آهن. جيئن سچل جي درگاهه تي ٿيندڙ راڳ ۽ سچل جي راڳ جي مڪتب يعني راڳ جي اداري جو مطالعو به ضروري آهي. اچا به وڌيڪ ضرورت هن ڳالهه جي آهي ته سنڌ جي مختلف ماڳن ۽ مڪانن، مندرن، آستانن، درگاهن ۽ ڪافين ۾ مروج راڳ جو تقابلي اڀياس ڪيو وڃي ۽ اهڙيءَ طرح راڳ جي مختلف مڪتبن جي باري ۾ مڪمل ۽ سموري معلومات ملي سگهندي. ساڳئي وقت ماڻهن جي نفسيات ۽ جبلت تي ان جو جيڪو اثر ٿئي ٿو، ان جو به مطالعو ڪيو وڃي ۽ ان تي تحقيق ڪئي وڃي.

سچ ته هيئن آهي ته لطيف ۽ سچل جي راڳ مان فيضياب ٿيڻ ڪان پوءِ، سنڌي راڳ ۽ راڳداري، عوامي موسيقيءَ جي معراج تي پهتل آهن. سنڌي راڳداريءَ جو اهو سوز ۽ گداز هڪ متبرڪ نعمت آهي، جا بي‌انت خوبين ۽ خصوصيتن سان پربل آهي، جنهن تي تحقيق ۽ ڦولها جي ضرورت آهي. انهيءَ تحقيق جو هڪ موضوع هي به هجڻ گهرجي ته جيئن لطيف لاءِ راڳ نفس جي نجات لاءِ علاج مثل هو، جيئن بلي شاهه مستيءَ ۾ اچي ناچ ڪندو هو، جيئن سچل بيماريءَ جي حالت ۾ راڳ ٻڌڻ سان چاق ۽ چوبند ٿي ويندو هو، جيئن امام اعظم جي مشهور شاگرد امام دائودالطائي لاءِ چون ٿا ته هن جي ڪمر جهڪي ويئي هئي، پر جڏهن هو راڳ جي محفلن ۾ شريڪ ٿيندو هو ته راڳ ٻڌڻ سان هو جذبي ۾ اچي ويندو هو ۽ جوش ۾ سندس ڪمر سڌي ٿي ويندي هئي(۱)، جيئن ڏياچ راڳ ۽ سُر تي سِر ڏنو، جيئن اڄ به ماتا جي بيماريءَ جو جوش گهٽائڻ لاءِ عورتون گڏجي خاص آلاپ ۾ ماتا جي لولي ڳائينديون آهن. جيئن اڄ به ماهرن Music Theraphy جي مدد سان راڳ کي بيمارين جي علاج طور استعمال ڪرڻ شروع ڪيو آهي، تيئن انهن موضوعن کي سامهون رکي سنڌي عوامي راڳ تي تحقيق جي اشد ضرورت آهي. اها تحقيق جيڪڏهن سائنسي اصولن موجب ڪئي ويئي ته مون کي يقين آهي ته ان جا سٺا ۽ فائديمند نتيجا نڪرندا.

ببليوگرافي

سنڌي ڪتاب ۽ مضمون

(۱) اڏارام آسرائي: مقالو، "شاعر"، ۱۹۵۶ع، ص ۱۷.

(۲) رشيد احمد لاشاري: "سچل جو رسالو" (سنڌي ۽ سرائڪي) حيدرآباد، آر. ايچ. احمد اينڊ برادرس، ۱۹۶۵ع ص ۷.

(۳) سيد حسام الدين شاهه راشدي: "هو ڏوٽي هو ڏينهن"، ڄامشورو، سنڌي ادبي بورڊ.

(۱) حجة الاسلام امام ابو حامد الغزالي: "موسيقي ڪي شرعي حيثيت"، مترجم سيد نصير شاهه لاهور، اداره ثقافت اسلاميه پاڪستان، ۱۹۶۳ع، ص ۳۸.

(٤) ڊاڪٽر گربخشاڻي: ”مقدمه لطيفي“ ڪراچي، ايجوڪيشنل پريس، ١٩٣٦ع، ص ص ٥٦ ۽ ٦٩.

(٥) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ: ”سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد، شاهه عبداللطيف ثقافتي مرڪز، ١٩٧٨ع، ص ص ١٧٣، ١٧٥، ٢٥٣.

(٦) ”رسالو سچل سائين“، مڪر، ميشرس هر يسنگهه سنس، ص ١٧.

(٧) جاحظ: ”رسالة فخرالسودان علي البيضان“، اردو ترجمو، ”هندوستان عربي کي نظر مين“ جلد اول، اعظم ڳڙهه، دارالمصنفين، ١٩٦٠ع، ص ص ٤-٧.

(٨) حجة الاسلام امام ابوحامد الغزالي: ”موسيقي کي شرعي حيثيت“ مترجم: سيد نصير شاهه، لاهور، اداره ثقافت اسلاميه پاڪستان، ١٩٦٤ع، ص ٣٨.

(٩) موسيٰ خان ڪليم: موسيقي، نئين تحريرين، پشاور ١٩٦٥ع.

انگريزي ڪتاب

(10) Tirathdas, H.T: 'Story of Love', Hyderabad, P. 8.

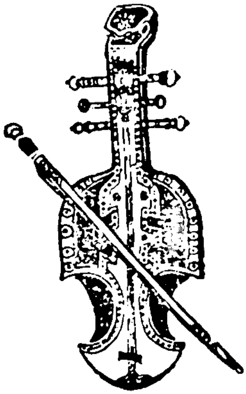

قلمي نسخا

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

چاپ خانا نہ هئڻ ڪري نڪتا، پر تنهنان اڳي، ڪتاب هٿ سان لکندا هئا: پيل ڪيترو نہ وقت لڳي! سنڌ ۾ هزارن جي تعداد ۾ قلمي نسخا لکيا ويا، جن مان ڪيترا چاهي هيٺ آيا، ۽ اڃا ڪيترا وڳاڙيءَ حالت ۾، ڪن درسگاهن، درگاهن ۽ اهل ذوق حضرات وٽ محفوظ آهن.

قلمي نسخن جي ڳولا، هروقت رهندي آئي آهي، جنهن ڪري ڪي ناياب، نادر ۽ نفيس چيزون دستياب ٿي سگهيون آهن. عثمان علي انصاري(؟) ”قلمي نسخن جي ڳولا ۾“ لکي ٿو:

”اسان جي مرڪزي صلاحڪار بورڊ تي جيڪي ڊار ڊار ڪم رکيل آهن، تن مان هڪڙو هي بہ آهي تہ عربي ۽ فارسي، سنسڪرت ۽ هندي، اردو ۽ سنڌيءَ جا، اهي جهونا قلمي نسخا، جي آڳاٽي زماني جي ناميارن مصنفن، تاريخ، ادب وغيره تي لکيا ڇڏيا هجن، سي گڏ ڪري، انهن کي سنڌن اصلي صورت ۾، يا انهن جا سنڌي ۾ ترجما ڪرائي، بورڊ جي ماتحت ڇپايا وڃن.“

انهيءَ ڪم کي عملي جامي پهرائڻ لاءِ، نسخن جي ڳولا ۾، پهرياڻين ئي ۾ هيرَ سدورا ڪيائون، جنهن لاءِ سندن هي الفاظ آهن:

”رضوي ساداتن مان، وڏي ڪتب خاني جو مالڪ تہ اسان ڪان صفا گسائي ويو ... قاضي خاندان جي نوجوان کي ڏاڍو ڇڪيوسين تہ من ڪو منهن ڏئي ... پر صفا پڙ ڪيڏي بيٺو. ان جو افسوس دل ۾ رهجي ويو.“ (مهراڻ اپريل ١٩٤٦، ص ٣-٤).

نسخن هٿ ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل نہ ٿيڻ جو سبب، هڪ هي بہ ٿي سگهي ٿو، جو هو ڪن صاحبن کان ڏ ڏل هوندا، تنهن ڪري پنهنجي لاءِ وڏيڪ ويل وهائڻ مناسب نہ سمجهيائون. اڳي عالم ۽ اديب، هڪبئي کي چاهي توڙي قلمي نسخا ڏيندا وٺندا هئا تہ جيئن ڪنيل ڪم کي خوش اسلوبيءَ سان پايہ تڪميل تي پهچائي سگهن: ليڪن هينئر اها ڳالهہ ئي نہ رهي آهي. ائين چو؟ چاڪاڻ تہ ڪين ڏاڍن مڙسن جا هٿ لڳل آهن، تڏهن هرڪو چينايو ٿو وڃي! زباني شڪايتون تہ هلنديون رهن ٿيون، پر تحريري صورت ۾ بہ، اهڙا ڪيترا ڪالم، اسان جي سامهون آهن. مرد مومن علامہ ڊاڪٽر دائود پوٽا هڪ درويش صفت انسان هو، جو ٿوري گهٽي ڳالهہ تي، ڪنهن کي بہ ڏک ڏوراپو نہ ڏيندو هو: پر ڪن شاهينڪن، سندس صبر توڙي وڌو، جو اهڙو اظهار خيال ڪيو اٿس:

١- "... ڪي وڏيري امانت تي ورتل ڪتاب تڪائي، انهن جي موٽائي ڏيڻ کان نابري وارين...". (نئين زندگي، فيبروري ١٩٥٢ع، ص ٨).

٢- "محترم الصاريءَ ڪي پنهنجي وساطت سان مرحيات گربخشاڻيءَ کان رسالي جا ٻه قديم نسخا ملڙيءَ ۽ پٺ وارا ونئي ڏنا هيا، جي وٽس رهجي ويا هئا. ڪيس استدعا ڪئي ويئي ته اهي ٻئي نسخا ڪجهه وقت لاءِ، عاريت طور ڏئي، پر مرد پڙ ڪڍي بيهي رهيو."

٣- "اهڙيءَ طرح 'لطائف لطيفي' جو قلمي نسخو، جو مون ڪي مرحيات جي ڪتب خاني مان هٿ آيو هو، ۽ جو، مولوي دين محمد وفائيءَ مون کان 'لطف اللطيف' جي لکڻ لاءِ اڌارو ورتو هو، سو سندس وفات کان پوءِ گم ٿي ويو، ۽ وڃي ڏاڍن جي ور چڙهيو."

"انساني ناسپاسيءَ جو مثال ٻيو ڪو ڇڏيو ليندو. ان جو جيتري قدر افسوس ڪجي، اوترو ٿورو آهي. سڻي به ماٺ، مٿي به ماٺ." (نئين زندگي، نومبر ١٩٥٢ع، ص ٦).

بنده به ٽيهارو سال اڳ، اهڙو خيال ڏيکاريو آهي:

"مون وٽ سگهڙن جي ڪلام جي تشريح جو ڪو هڪيو تڪيو مواد ڪوٺ هو، جو ڪٺي بسم الله ڪري شروع ڪيان ها. جيتوڻيڪ ڪيترن علم دوست حضرات وٽ سڄيهو به پئي، ليڪن هو صاحب پنهنجي هن سوني مواد جا ڏاڍا دلداده پئي لڏا، جو شايد ڪتابي چورن کان ڏجهيل هئا. ڪي اهڙا مهربان به هئا، جي سستيءَ جيان پنهل ڪي پاڪر ۾ جهلي، رڳو پيشانيءَ جي زيارت ڪرائڻ لاءِ آماده هئا. نيٺ دل ۾ انصاف ڪيم ته آخر اهڙا مواد، سي ته سوداگري ستي جا آهن، جي نه مفت ڏيڻ جهڙا آهن، ۽ نه وري سستي سودي لاءِ، ته پل ڪو ٻيو ڪمائي، تنهن ڪري سيئي بي ميار ٿيا!" (سنڌ جو سينگار-١٩٥٦، ص ٦).

سنڌ جي هڪ بزرگ اديب خط لکيو، جنهن ۾ هڪ قلمي نسخي ۽ ٽن ڇاپي ڪتابن جي فرمائش هئي:

١- نگيرانِ سنده (سنڌ جا حڪمران) - قلمي نسخو.
٢- مرزا قليچ بيگ جا ٻه ڇاپي ڪتاب.
٣- هڪ ڪتاب، ڪنهن ٻئي اديب جو.

مون کيس ٽي ڇاپي ڪتاب پوسٽ رستي ڏياري موڪليا. پريا ڇهه مهينا گذري ويا ته مهربان وٽان، نه خط آيو ۽ نه ڪتاب! تنهن ڪري لاچار ٿي، کيس ڪتابن موٽائڻ لاءِ، ٻه اکر لکيم. جواب گهڻو ڪجهه ائس. (خط ۾ اڃا سلامت پيو آهي)، ۾ ٿوري پر:

"مهربان، مون اوهان ڪي آيئي ڪتاب، هڪ هفتي اندر موڪلي ڏنا آهن. مهرباني فرمائي پنهنجي ياد ڪي تازو فرمايو...."

مطلب تہ خط ۾ پنهنجي ڏاڏيءَ جو ڪُليو مظاهرو ڪيو اٿس. بقول ڊاڪٽر دائود پوٽا: ”مِيني ۽ ماڻ، مُٽي ۽ ماٺ.“ اِهي سمجهاڻ ڏيو تہ ادبي مجاهد ڪي انهيءَ تان مليان لڳي، ٿي پانڄي، جو ڏانهس قلمي نسخو ”نگيران سنده“ نہ موڪليو. هن قلمي نسخي جي ڪيس خبر ڏهن پئي، جڏهن مارئيءَ جي تحقيق ڪندي، ”نگران سنده“ جو حوالو ڏنو، جو پيش ڪجي ٿو. اهو ”حوالو“ اسان جي ڪلفت جو ڪارڻ بڻيو.

”پنڊت موهن لال ”لالا“(۱) برائي تحقيقات اين افسانہ فرستاده بودم. يکي سوامئي مندر تنکريہ و ديگر راويان بر اين متفق بوده اند. پنڊت همين طور واضح مي کند...
”ماروان ماروا در خطہ ملير بود باش مي کردند. پدرانت از تنکران گجرات از گردش ايام در آنجا آمدند. گويند کہ ماروا در حُسن و خوبي زر ساده بوده و در تبسم اثر صيقل داشتہ کہ دلهارا جلوه مي داد. يکي سرو قد بوده. بہ چستي و چابکي و يکي معصوم بوده و دوشيزگي و پاکيزگي. نظرش پاک و طبعش بي باک.“
”ديدگان بينندگان و جويندگان بودند رازهائي حسن فطري را کہ در آن يکجسم گويا همچو مجمع الصنايع قدرت نمودار بوده. گرچہ ملير بعد از باران يکي گلزار زمين مي نمود، ولي اين کتان پوش دختر در آن گلزار، گلي يگانہ مي بود. حُسيناں گجرات منسوب بہ گجريان يکي ضرب المثل ”ڙم وجم“ بوده اند يعني دوشيزگيءَ شان بزرگيءَ پاکيزگي مي دارد.“ (نگيران سنده، ص۷-۳-باب اول).

ترجمو: پنڊت موهن لال ”لالا“ کي هن افساني هٿ ڪرڻ لاءِ موڪليم. تنڪرن جي مندرن جو هڪ سوامي ۽ ٻيا راوي، آهن (هينئين ڳالهہ) تي متفق ٿيا آهن. پنڊت هن طرح واضح ڪري ٿو:...
”مارئي وارا مارو ماڻهو، ملير واريءَ ٿُڪريءَ ۾، گذر سفر ڪندا هئا. سندس پيءُ ڏاڏا گجرات جا تنڪڙ، زماني جي گردش ڪري، آتي آيا. چون ٿا تہ مارئي پنهنجي حسن ۽ لطف ۾ نيچ سون جي هئي، ۽ مُرڪ ۾ بجليءَ وارو اثر

(۱) پنڊت موهن لال ”لالا“ ڳوٺ پُوتڙن (لنگ سيوهڻ) جو ويٺل هو. ميان عطر خان ولد ميان نورمحمد ڪلهوڙي جي دربار جو خوش نويس هو. ميان عطر خان جي دربار ۾ ۲۷-خوش نويس هئا، ليڪن جاءِ صدارت پنڊت والاري هئي، جنهن ڪري ڪيس ”قُرة العين“ (اکين جو ٺار) جو لقب مليل هو. ميان عطر خان، ”حڪمران سنده“، ”آئين اڪبري“ جي نموني تي، ۱۲ جلدن ۾ (نگيران سنده“) يعني ”سند جي حڪمرانن جي تاريخ“ مرتب ڪرائي هئي، جنهن ۾ سند جي تاريخ سان گڏ، سند جي ولين جو بہ ذڪر ڪيل آهي. سند جا قصا ڪهاڻيون بہ محققانہ انداز ۾ آيل آهن. هن تاريخ ۾ پنڊت جو وڏو هٿ هو.

ٻوس، جو دلين کي مانجي اجاري تي چڙهائين. بدن هڪ سيڌي سنئين هاڻي، ۽ عضوا حسين ۽ ملائم ڪاڻي. هڪ پاڪدامن هئي، پنهنجي ڪُماريہ جيوت ۽ پاڪ خيال سان، سندس نظر پاڪ ۽ طبع آزاد هئي."

"جن ڪيس ڏٺو هئي، تن منجهس حسن جا راز پئي سوچيا، جي ڪويا سندس هڪڙي جسم ۾ چٽسالي جي گلدستي وانگر ظاهر هئا. توڙي ملير ماڪ، برسات بعد، هڪ جو گلزار ٿي ڏٺو، پر هيءَ ڪشيري ڪنوار انهيءَ گلزار ۾ به هڪ لاثاني گل هئي. گجرات جون گجريون هڪ "دم ۽ جسم" چوٽي جو مثال ٿي رهيون آهن، يعني سندس ڪماريہ زندگي هميشه پاڪ دامن رهي آهي." (نئين زندگي، فيبروري ١٩٥٦ع، ص ٤-٥).

محترم مهربان، انهيءَ ڏينهن کان هميشه لاءِ دل کڻي ويو. هرو ڀرو ائين به نہ آهي، پر ڪي اهڙا اعليٰ انسان به پيا آهن، جن ڪي ڪتاب يا قلمي نسخو ڏيندي، خوشي ٿئي ٿي، ڇاڪاڻ تہ "جيءُ جيءُ" ڪري موٽائين ٿا ۽ پنهنجي تصنيف ۾، ايمانداري ڏيکاريندي، ٿورو بہ مڃين ٿا.

قلمي نسخن جي باري ۾

اسلم لائبريريءَ (نزد پاور هائوس لاڙڪاڻو) ۾ بنده وٽ جيڪي قلمي نسخا موجود آهن، تن جي مختصر وضاحت ڪجي ٿي. لائبريريءَ جو افتتاح ٧-٤-١٩٥٧ع تي ٿيو.

١- شاهہ جي ڪلام جا نسخا.

حُسين ديدڙ وارو قلمي نسخو.

هن رسالي جون ڪي پڙهيون مهراڻ (جنوري-فيبروري ۽ مارچ ١٩٨٦ع) ۾ ڏنل آهن.

تختي	فلسڪيپ (پنو ٽلهو)
ڪاتب	الهہ وسايو ابڙو
سال	١٨٥٣ع
صفحا	٨٠٦

٢- سچل سرمست جي ڪلام جا نسخا.

الف- تختي	فلسڪيپ (پنو ٿلهو)
ڪاتب	......
سال	١٨٩١ع
صفحا	٣١١

ب ـ تختي فلسڪيپ (ڀنو ٽلهو)
ڪاتب جمال
سال ١٨٩٣ع
صفحا ٢٩٨

٣ـ گروهڙي جي ڪلام جا نسخا.

هي قلمي نسخو چوٽياريون (ضلعو سانگهڙ) مان هٿ آيو. نسخي جو مواد، ڪهڻي ڀاڱي "ابيات سنڌي" ۽ "ڪلام گروهڙي" ۾، شمس العلماء ڊاڪٽر دائود پوٽي آڻي ڇڏيو آهي. ان هولڊي ۾ ٩٨ صفحا بچيل آهن.

تختي چوٿاڙ ڀنو
ڪاتب يارمحمد فقير چانڊيو
سال ١٣١٧هجري مطابق ١٨٩٩ع
صفحا ٨٧

پڇاڙيءَ ۾ ڪاتب لکي ٿو:

قاريان بر من مڪن تهر عتاب،
من نوشتم آنچه ديدم در ڪتاب.

٤ـ سيف الملوڪ ـ لطف علي بهاولپوري:

الف. تختي ''٨½×''٦½ (ٽلهو ڀنو)
ڪاتب لعلو
سال ١٢٦٩هجري مطابق ١٨٥٢ع
صفحا ٢٨٠

ب. تختي ''٧½×''١٠½ (ٽلهو ڀنو)
ڪاتب حسن علي ولد محمدعلي فقير شهر دراز
سال ......
صفحا ٢٥٢

ج. شاهه محمد ديڏڙ وارو نسخو.

تختي چوٿاڙ ڀنو
ڪاتب شاهه محمد ديڏڙ
سال ١٢٨٧ھ مطابق ١٨٧٠ع
صفحا ٢٩٦

هن نسخي جي خاص خوبي اها آهي، جو انوکن لفظن جي معنيٰ پارسيءَ ۾ ڏنل آهي، جنهنکري مطلب جهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي. مثال:

١- پاسا مار پرم دا ڏيوي، پاس نہ پلنگين پاسا.

پاسا=در. مار=زده. پرم=دوستي. پاس=طرف. پاسا=پهلو.

٢- ماس ڪڏون سمجهايا مونس، دل تون لاهہ آداسي.

مانس=مراد سيفل. مونس=مراد سعد.

٣- پڪتي پٽ تي نقلي نتوي، آڪر سانگ رسايا.

نقلي=حڪايت خوان. نتوي=مسخره.

جيڪڏهن ڇاپي ۽ قلمي نسخن جي ڀيٽ ڪبي تہ قلمي نسخا بهتر ثابت ٿيندا، يعني ٻنهي ۾ سانئين جو فرق نظر ايندو.

٥. لغوي نسخا

الف- هي نسخو، "خالق باري" جي طرز تي آهي.

تختي	ديمي
ڪاتب	عبدالله-ساڪن نواحي ملانو.
سال	١٣١٧هه مطابق ١٨٩٩ع
صفحا	١٥٠

نسخي جو پهريون ورق گم آهي، پر پوئتي ورق مان ڪتاب جو نالو ۽ سال ظاهر آهن:

معلم او بنام غلام صديق،
ڪہ هست از حلقہء تحقيق و تدقيق.
بسالِ سيزده صد هفتده افزون،
شد ارقام اين نامہء همايون.
الراقم عبدالله

عبدالله، شهداد ڪوٽي بزرگ غلام صديق جو شاگرد آهي.

ب. سنڌي لوت.

تختي	فل اسڪيپ (ٿلهو پنو)
ڪاتب	......مانجهند ڳوٺ
سال	١٨٧١ع
صفحا	٣١٠

لفظن جون معنائون سنڌيءَ ۾ ڏنل آهن. ڪٿي ڪٿي معنيٰ ڏيندي، شواهد بہ پيش ڪيل آهن. مثلاً:

پونگ = نانگ.
ٺاهُو = ٺهو ڏور ۽ اڪر ڍهل جو.
ٽيهو = بار ٽيهن ڪاسن ڪڻڻ وارو.
ڻهيو = ڏوراهو ۽ تيار ٿيو.
ڏڏ = ٻيڻ جو اڪر ڍهل تي ۽ ٿلها مڙس.
ڍُهِبي = ڍڳو زمين ۾ سگ هڻي ۽ اُچلي ڏوڙ ۽ آن جا ٻوها ٻاجهري ۽ جا ۽ نيڏڙي ٻار ڪي سُوري ۽ ميرون ويهي ڪِنن ڪي اُچل ڏئي ۽ زال ڏوتي.
سهڪ = ڏٻ مڇيءَ جي ۽ ٻوه ٻڪهر مانهن جي ۽ بانس لوهه جي ڪونڊ جي ۽ هورياڻ هاڻ وهٽ جو ۽ ڏاڍي جهڪ.
سهڪ = مرض آپ ساهي ۽ سهڪڻ.
ڪوڏو = نالو ۽ ٿلهو چوٿو مڙس ۽ ڏاند ۽ جوڏو.
واسٽي = مُرلي.

شاهد: سيپي ڏمي ساندي جي، پانيائين پوَنگ،
واسٽي وات ڪري، رچايائين رنگ.

٦. عورتن جي باري ۾

: * نسخو - نالو - تحفه الرئيس ولامراي.

تختي	چوٿاڙ پنو
ڪاتب	فقير غلام محمد (مصنف پاڻ)
سال	١٣٣٠هه مطابق ١٩١١ع
صفحا	١٤٧

هن قلمي نسخي ۾ چار باب آهن، جي چئني قسمن جي عورتن - پدمني، چترني، سنکني ۽ هستني تي ٻڌل آهن. نسخي جي مطالع مان معلوم ٿو ٿئي ته ڪن قديم نسخن جو نچوڙ آهي؛ جاڪاڻ ته عورتن جا ڪيترا لڇڻ، جي هن نسخي ۾ ڏيکاريل آهن، تن مان ڪيترا هندي ۽ سنسڪرت جي ڪتابن مان به ٿا ملن. اسان ١٩٤٢ع ۾، فقير غلام محمد آريجي جي پوين مان، سندن ڪوٺ ملياسين، ليڪن چند ڪتابن کان سواءِ، ٻيو ڪو قيمتي مواد هٿ نه آيو.

نسخي جي پڇاڙي ۾ لکيل آهي:

"نسخو ناياب پُر از صلاحيت و صواب المسمي به تحفه الرئيس ولامراي هٿان مصنف يعني فقير احقر غلام محمد بن محمد عثمان قوم آريجي جي تاريخ چوويهين ماهه صفرالمظفر ١٣٣٠هه ۾ حليو زيبا اختتام جو ڍڪيائين. تم شد."

هن ڪتاب ڪي پوريءَ ريت پروڙڻ کان پوءِ، ڇنهي قسمن جي عورتن کي بخوبي سمجهي سگهبو.

هرهڪ باب ۾، واسطيدار عورت جي پسنديده پوشاڪ ۽ کاڌ خوراڪ جو به ذڪر آيل آهي. جيڪڏهن بيمار ٿئي ته سندس مزاج موافق علاج به ڏنل آهي. مطلب ته ”سينگار“ جي صنف تي هڪ بهترين نسخو آهي.

٧- لوڪ ادب.

نسخو- نالو:	سگهڙن جون سوکڙيون
تختي	فلسڪيپ
ڪاتب	......
سال	١٩٤٧ع ۾ محترم غوث محمد شاهه، هيڊ ماستر پرائمري اسڪول ملدسي (شهدادپور) کان مليو.
صفحا	١٢٠

هن نسخي ۾ ٦٠ دراها ۽ ١٢٠ هنر (جا بيت) آهن. ’لوڪ ادب‘ جي نقطهءِ نگاهه کان، هن نسخي کي وڏي اهميت آهي، ڇاڪاڻ ته اِج دراهي جا بيت ملڻ مشڪل آهن. نسخي ۾ ٻينگو، بادل، عيسو، اميدعلي، دايو وغيره جا بيت آهن. نموني خاطر سندن هڪ هڪ دراهو ڏجي ٿو، جنهن مان پارڪو پروڙي ويندا ته دراهي جو ڏڍ ڳولڻ اوکو آهي.

سُر: ڪاپاٽي ۽ سسئي پنهون.

١- سار جي ڪيائون ڪانءِ، ڪجهي ويا ڪيچي ڪري،
تاڙ هٿي ويا توڏن کي، جُودون جت جوان،
هي هي ڪري ڇوڻان پيئي، هٿ هڻي حيران،
ملي ساڻ احسان، هيس ٻاري بخت ”ٻينگو“ چوي.

سُر: ليلا چنيسر ۽ موکي.

٢- تـرڪـي نـنـگ تمـام، فقيرن! ڦـيـو ڪـيـو،
ڪهي تار تـنـدُن جـي، ڪيو آڏوتن آرام،
پڄي مت پورا ڪري، ٿـي تـو تعريف تمام،
”عيسو“ چئي انجام، ڪيو هـوءِ تـه ڪلال سين.

سُر: سسئي پنهون ۽ ڪاپاٽي.

٣- ڦـٽـي ڪـاهـ فـراق، سـاهـ چـڪـيـائين سُـور جـو،
هيس تـنـد پيريان جي تـن ۾، ڏلي مٿي ڏونگر ڏاڪ،
ناوڙي هٿي هن کي، تڏهن هوس آمر منجهه اولاڪ،
پنهون پـرور پاڪ، ٻـر ۾ مليج ”بادل“ چـئـي.

سُتُرا ماروئي ۽ نوري چار تماچي:

۴- سرڳ سماٽي سر ٿيا، ٻوڪي ترڪي ڪين،
ناهي تماچي جن جي، مون ڪبي ڏان نہ ڏين،
ڪونر ڏڪي تن جا، پاندي ليڪ نہ نين،
وہ چارين ڏس ڏين، درس دليون "دايو" چوي.

سُتُرا سورٺ ۽ موڪي:

۵- سُرڪا سرازن ڪيون وير وهاڪيون،
وئون وَرايائون ڪين ڪيي، چاڙهيائون چاڪڙيون،
"اُميدعلي" چئي انهن جون، سپ ڪنهن ساکڙيون،
پيجل پاجهڙيون، ايڏو ڪيف ڪنهن سان نہ ٿئي.

نسخي مان "هنر" جو بہ هڪ بيت ڏجي ٿو، جو لائي تي ٻڌل آهي!

روپيا هس رَکَ، ڪوهي ماڻهو ڪيچ جا،
آڏيء ڪين آئي هٿاي، تڏهن ڏوهن جهليا ڏَکَ،
پائين پيچ ٻرين سان گهرجي، پيچڻ پورا شڪ،
پيائي ٻن ٻروچ لشي، عيش لنهين آرمقَ،
پيسا جنهن جي پڪ، سا هوندس خوش "حُسين" چئي.

۸- خط و ڪتابت جا نسخا.

الف- نسخو- نالو:	خطن جو ڪتاب
تختي	چوٿاڙ ٻنو
ڪاتب	هدايت علي تارڪ (مصنف پڻ)
سال	۱۹۳۷ع (۱۹۳۴ کان شروع ۱۹۳۷ع ۾ ختم)
صفحا	۲۲۵ (خط ۱۷۵)

خطن جا ۱۲ نسخا هٿ آيا آهن، جي نثر ۽ نظم ۾ آهن. "هدايت الانشاء" ۽ "بهار عشق" بہ ٻنهنجيء جاء تي لسڪ لهن، پر هي لسخا بہ مار ڪيو بينا آهن. هدايت علي لجفي ٿر تارڪ جي لسخي مان، نموني خاطر، ڪجهہ ڏجي ٿو!

پهرين صفحي جي عبارت!

المڪتوب لصف الملاقات

الحمد لله و المنہ جو هي ڪتاب مستطاب لاجواب دُرّ خوشاب رهبر طلاب
فضيلت مآب لياقت جو لقاب ثاقب شهاب، مسمي

خطن جو ڪتاب

حسب فرمايش:

نيڪ نگاهه شرافت پناهه ذي رستگاهه محبي مخلصي مشفقي وڏيره غلام الله ابن حاجي الحرمين الشريفين حاجي علي شير قوم پيچوهو، رهندڙ ڳوٺ پيچوها تعلقه واره ضلع لاڙڪاڻو از قلم نحيف رقم مسڪين هيچمدان محمد هدايت علي تخلص تارڪ قوم ٽونيه قريشي ابن مرحوم مغفور فقير الهداد ٽونيه ساڪن قريه رانڪ لالو فقير ٽونيه تعلقه واره ضلع لاڙڪاڻو سنڌ لکجي پورو ٿيو. تاريخ سورهين مهينو مئي سنه ١٩٣٧ع برابر تاريخ پنجين مهيني ربيع الاول سنه ١٣٥٦هجري يوم آچر الوقت ظهر موسم گرما. فقط.

ترتيب ڪتاب: ڪتاب کي ٻن بابن ۾ تقسيم ڪيو ويو آهي:

پهريون باب: خانگي خط.

ٻيو باب: سرڪاري خط، مسلمان ۽ هندو ڪامورن ڏانهن.

اسان جي خيال ۾ هيءُ پهرين ڪوشش آهي، جو هندو ڪامورن ڏانهن خط لکيل آهي.

١- خط: ڪنهن وڏيءَ هلنديءَ واري ڏانهن، عرض ڪرڻ بابت.

شل رحمان جو راض اوهان تي هجي. آمين.

بخدمت فيض درجت معدن شفقت مرحمت جناب ...

بعد تقديم و تحفه تسليم و نياز تنظيم و صد جواهر تعظيم معروض باد-بنده ضعيف حال، مور مثال، پنهنجو احوال، پُرملال، ارسال خدمت ڪري ٿو. اميد ته سمع خراشي باعث نه ٿيندو. ......

٢- هندو ڪاموري دوست جي، خط جو جواب:

منهنجا سچا ستياوان، ڀڳا ۽ ڀُراڻا پريت وان، دلداده

دَيالُو دياوان، سَروشَڪتيوان اوهان جا ڪلياڻ ڪري. آمين.

بعد سلام صد بار، هزار نياز ۽ نمسڪار، لکين عجز ۽ انڪسار جي واضح هجي ته هي داس، نراس، بفضل خالق پرٿوي ۽ آڪاس، هن ڪَل جُڳ ۾ ڏکيا سکيا پران پيو ٽپائي. انهيءَ ۾ شڪ ڪونهي ته اوهان جهڙن سادن سنتن جي ستَ سنگ ڌاران ڪشٽ ڀوڳيا آهن.

زمانو طويل گذريو آهي، جو اوهان ديش ڀڳتن مهاپُرشن جو دَرشن ڪري پرسن ڪونه ٿيو آهيان. اڄ وري ڀاڳن ڀيرائي ڪئي آهي، جو اوهان جي پاسون اوچتو پريم جو پتر، محبت جو منتر، جاذب القلوب جادو جنتر اچي وارد ٿيو آهي. پريت نامه ۾ بي بها بلاغت جا املهه موتي جڙيل هئا، جنهن ڪري مايوس ۽ منقبض حواس منبسط ۽ بشاش ٿيڻ لڳا ......

انهيءَ مدهوشيءَ ۽ مستيءَ جي حالت، ايجا پنهنجي انتهائي درجي تي پهتي ئي ڪانه هئي ته هُبوط ۽ نُزول جو دورو شروع ٿيڻ لڳو. جيئن جيئن مهڻ ۽ مِيارن وارن ڦٽن تي نظر

پوندي ويئي، هن نمالي نيڌر جي ڪاهليءَ ۽ تصور جا حجاب منڪشف ٿيندا ويا ۽ پنهنجي لاءِ اهلي، ناروائي تي دل مضطرب ٿيڻ لڳي. . . .

خداوند ڪريم شال اوهان جي شان شوڪت، علم عرفان، ودِيا ۽ گيان ۾ افزون تر اضافو بخشي آمين.

زياده خير والسلام

....

اسلم لائبريري ۾ ٨٧ نسخا آهن، جن جو سڌو واسطو ”سنڌي“ سان آهي. فارسي ۽ عربي الڳ آهن. هيئنر به وقت ڪونہ ويو آهي. جيڪڏهن اسان واجهہ وجهون ۽ تنيءَ ڏڌيءَ ڪاهيون تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ضرور پلئہ پوندو.

وَڪَرَ ڍيرون ڍيرَ پسر وهائڻ ۾ ويسَرِ،
ڪَتَيِن و هائي دمِ ڪيو، ساجهرُ وير سَويرَ،
ڪَتَيِن گهمندي سَيرَ، وڪَرَ وِڪاميِ ويو.

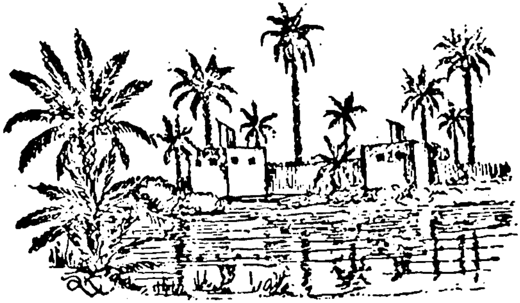

چشتي سلسلو

ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

”چشت“ خراسان جي هڪ مشهور شهر جو نالو آهي. اتي جي ڪن بزرگن، ماڻهن جي روحاني اصلاح جو ڪم هٿ ۾ ڪنيو، انهيءَ ڪري اهو چشتي سلسلو سڏجڻ ۾ آيو. حضرت خواجه ابو اسحاق شامي (وفات ٩٤٠ع) پهريون بزرگ آهي، جنهن جي نالي سان گڏ تذڪرن ۾ ”چشتي“ لفظ ملي ٿو. هو اصل شام جو رهاڪو هو. اتان بغداد ۾ آيو، ۽ حضرت خواجه ممشاد علي دينوري (وفات ٩١٠ع) کان روحاني فيض حاصل ڪيائين. ان جي ارشاد موجب ”چشت“ ۾ آيو، جتي هڪ روحاني تحريڪ جو بنياد رکيائين. هي سلسلو به طريقت جي لحاظ کان حضرت علي ڪرم الله وجه، تائين هن طرح ملي ٿو:

(١) حضرت علي بن ابي طالب ڪرم الله وجه. (٢) حضرت خواجه حسن بصري. (٣) حضرت خواجه ابي الفضل عبدالواحد ابن زيد. (٤) حضرت خواجه ابي الفيض فضيل ابن عياض. (٥) حضرت خواجه ابراهيم ادهم البلخي. (٦) حضرت خواجه سديد الدين حذيفة المرعشي. (٧) حضرت خواجه امين الدين ابي هبيرة البصري. (٨) حضرت خواجه ممشاد علي دينوري. (٩) حضرت خواجه ابي اسحاق شامي. (١٠) حضرت خواجه ابي احمد بن فرسنافة الچشتي. (١١) حضرت خواجه محمد ابن احمد چشتي. (١٢) حضرت خواجه ابي يوسف چشتي. (١٣) حضرت خواجه مودود چشتي. (١٤) حضرت خواجه شريف زنداني. (١٥) حضرت خواجه عثمان هاروني. (١٦) حضرت خواجه معين الدين چشتي.

برصغير پاڪ و هند ۾ حضرت خواجه معين الدين چشتي هن سلسلي کي ڦهلايو، اسلام جي تبليغ ڪئي، ۽ ماڻهن جي روحاني اصلاح ڪئي.

حضرت خواجه معين الدين چشتي:

هي بزرگ سجستان ۾ تولد ٿيو، ۽ خراسان ۾ تربيت حاصل ڪيائين. سندس والد بزرگوار خواجه غياث الدين حسن نيڪ طبيعت ۽ پرهيزگار شخص هو. ان جي وفات بعد اتي جي هڪ بزرگ ابراهيم قندوزي کان روحاني فيض پرايائين. ان کان پوءِ مال اسباب وڪڻي، پيسا فقيرن ۾ ورهائي، سير و سفر تي نڪري پيو. ڪجهه وقت سمرقند ۽ بخارا ۾ رهي تعليم حاصل ڪيائين. ان کانپوءِ عراق عرب ڏانهن رخ ڪيائين، ۽ نيشاپور جي پسگردائيءَ ۾ ”هرون“ نالي ڳوٺ ۾ پهچي، ٻه اڍائي سال حضرت عثمان هردني (وفات ٦١٧هه) جي خدمت ۾ رهيو. ان کان روحاني فيض پرائي، خلافت جو خرقو ڏنائين. اتان بغداد طرف روانو ٿيو. ”سنجار“ نالي

ڳوٺ ۾ پهچي شيخ نجم الدين ڪبري (شهادت ٦١٠هه) جي صحبت ۾ اٽڪل ڇهه مهينا رهيو. اتان جيل ۾ آيو ۽ حضرت سيد عبدالقادر جيلاني سان مليو. ان جي صحبت ۾ رهي، بغداد آيو ۽ حضرت شيخ ضياءُ الدين جي صحبت ۾ ڪجهه وقت رهيو. بغداد ۾ شيخ اوحد الدين ڪرماني، حضرت خواجه صاحب کان روحاني فيض حاصل ڪيو. انهيءَ ئي زماني ۾ حضرت شيخ شهاب الدين عمر سهروردي بہ ڪانئس روحاني فيض پرايو.

سير و سفر ڪندو حضرت خواجه صاحب بغداد کان همدان آيو ۽ اتان تبريز پهتو. اتان ئي خرقان آيو. ان کانپوءِ "سبزوار" آيو. اهڙيءَ طرح سير و سفر ڪندو، بزرگن سان ملاقاتون ڪندو، لاهور آيو، ۽ حضرت خواجه علي هجويري داتا گنج بخش جي مزار جي زيارت ڪيائين. مؤرخن جو اندازو آهي، تہ حضرت خواجه صاحب سنہ ٥٨٧هه کان ٥٨٨هه ۾ لاهور ۾ آيو. لاهور کان دهلي آيو، ۽ اتي ٿورو وقت رهي، اجمير طرف روانو ٿيو. اجمير ۾ پنهنجي خانقاهه قائم ڪيائين. سندس تبليغ سبب ڪيترائي غير مسلم، ايمان جي روشني سان منور ٿيا. اهڙيءَ طرح برصغير پاڪ و هند جي سرزمين ۾ اسلامي تبليغ ۽ روحاني فيض جو سرچشمو قائم ڪري، سنہ ٦٣٢هه يا ٦٣٣هه ۾ وفات ڪيائين. اجمير شريف ۾ روضو مشهور زيارتگاهه آهي.

حضرت خواجه صاحب جي خليفن ۾ ٻہ بزرگ خاص طرح سان قابل ذڪر آهن: شيخ قطب الدين بختيار ڪاڪي ۽ شيخ حميد الدين صوفي سوالي ناگوري. حضرت قطب الدين بختيار ڪاڪي دهلي ۾ چشتي سلسلي جو مرڪز قائم ڪيو، ۽ ڪيترن ماڻهن کي روحاني فيض سان مالا مال ڪري، ١٤ ربيع الاول سنہ ٦٣٣هه (١٢٣٥ع) تي وصال فرمايو. سندس خليفن مان حضرت بابا فريدالدين گنج شڪر جو تعلق سنڌ سان آهي.

حضرت بابا فريد گنج شڪر:

حضرت بابا فريد چشتي طريقي سان منسلڪ هو، ۽ معرفت جي اعليٰ منزل تي فائز هو. سندن نالو فريدالدين ۽ لقب گنج شڪر هو. سندس ولادت جي تاريخ ۾ اختلاف آهي. سيرالاولياءِ ۽ ٻين ڪن تاريخن ٥٦٩هه ڄاڻائي آهي. سندس روضي تي ٻہ اهائي تاريخ لکيل آهي. تذڪره نگارن لکيو آهي تہ، بيعت وقت سندس عمر ١٨ سال هئي ۽ بيعت کان پوءِ ٨٠ سال زنده رهيو. انهيءَ لحاظ سان بہ سندس ولادت جي تاريخ ٥٦٩هه صحيح معلوم ٿئي ٿي؛ ڇاڪاڻ جو سندس وفات جي تاريخ اتفاق راءِ سان ٦٦٤هه آهي. سندس والد بزرگوار جو نالو مولانا جمال الدين سليمان هو ۽ ديوان چاولي مشائخ، ضلعي ملتان جا. وڏا هئا. اڃا ننڍو ئي هو تہ، سندس والد بزرگوار وفات ڪئي. سندس وفات کان پوءِ ڪيس ڳوٺ جي عالم وٽ پڙهڻ ويهاريو ويو جتان ابتدائي تعليم حاصل ڪري، وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ملتان آيو؛ جتي قرآن حڪيم حفظ ڪيائين ۽ مولانا منهاج الدين جي مسجد ۾ فقه جو مشهور ڪتاب "نافع" شروع ڪيائين. هڪ ڏينهن نافع ڪتاب پڙهي رهيو هو تہ، خواجه قطب الدين بختيار ڪاڪي مسجد ۾ نماز پڙهڻ آيو.

حضرت خواجہ جي نظر فيض اثر، حضرت بابا فريد کي گهائي وڌو. توري ئي گفتگو کان پوءِ حضرت خواجہ جي دست حق پرست تي بيعت ڪيائين. بزم صوفيہ جي صاحب لکيو آهي، تہ حضرت خواجہ بيعت وقت حضرت بابا ڏانهن مخاطب ٿي هيءَ رباعي پڙهي:

مقبول تــرجــز مقبل جــاويــد نشد
وز لطف تو هيچ بنده نوميد نشد.
لطف پکدام بنده پيوست و مــے،
کان ذره بہ از هزار خورشيد نشد.

ڪن تاريخن لکيو آهي تہ بيعت ملتان ۾ نہ ٿي، پر ان ملاقات کان پوءِ حضرت بابا فريد جڏهن دهليءَ ويو تہ اتي ٿي. حضرت خواجہ حسن نظاميءَ بہ ائين لکيو آهي. مولانا جمالي ملتان ۾ بيعت جي تصديق ڪري ٿو: "همدران حين حضرت شيخ فريدالدين مسعود شرف ارادت مشرف شد". بئي هنڌ لکي ٿو:

"بتحقيق پيوستہ است ڪہ حضرت فريدالدين مسعود درملتان بيعت حضرت زبدة الاسرار شيخ الاسلام قطب‌الدين ڪاڪي روشي مشرف شد".

جڏهن حضرت خواجہ صاحب دهليءَ روانو ٿيو، تڏهن حضرت بابا فريد بہ ساڻ همراه ٿيو. اجا ٿي منزلون طئہ ڪيون هئائون تہ حضرت خواجہ صاحب کين سڏي چيو تہ "اجا اتي ترس ۽ ظاهري علمن جي تحصيل ۾ پوري ڪوشش وٺ؛ ڇاڪاڻ جو بي علم زاهد مسخره شيطان آهي."

مرشد جي حڪم موجب موٽي ملتان آيو ۽ ڪجهہ وقت اتي رهي، تعليم حاصل ڪري، قنڌار هليو ويو ۽ وڌيڪ تعليم حاصل ڪيائين. اتان بغداد ويو ۽ شيخ‌الشيوخ شهاب‌الدين عمر سهرورديءَ، سيف‌الدين باخرزي، سعدالدين حمدي، بهاؤالدين حموي، شيخ اوحدالدين ڪرماني، شيخ فريدالدين نيشاپوري جهڙين صوفين جي صحبت مان فيض پرايائين.

پنجن سالن جي سياحت کان پوءِ، پنهنجي مرشد جي خدمت ۾ دهليءَ ويو؛ جنهن کيس غزني دروازي جي برج جي هيٺان هڪ حجرو کيس مرحمت فرمايو؛ جيئن اتي رياضتون ۽ مجاهدا ڪيئي، مرشد کان اجازت وٺي "هانسيءَ" هليو آيو. معتقدن جي هجوم کان بيزار ٿي "اجوڌهن" هليو آيو، جتي ڪجهہ اڪيلائي ۽ سڪون ڏسي رهي پيو. حضرت بابا فريد تمام ڏاڍيون رياضتون ڪيون. سندن پنهنجو بيان آهي تہ ويهہ سال لاڳيتو عالم تفڪر ۾ بينا رهيا، تان جو پير سڄي پيس ۽ انهن مان رت وهڻ لڳي. انهيءَ وچ ۾ کيس ياد نہ آهي تہ ڪجهہ کاڌائين پيتائين يا نہ. هميشه روزا رکندو هو. جيڪڏهن ڪا تڪليف ٿيندي هين، تڏهن بہ روزا نہ کوليندا هئا. رمضان ۾ هر رات، تراويحن ۾ قرآن حڪيم جو دؤر پورو ڪندا هئا، ڪڏهن تہ ڏهہ-ڏهہ سيپارا وڌيڪ بہ پڙهي ويندا هئا. مريدن جي حلقي ۾ ٿوريءَ ڳالهہ تي روئڻ ۾ اچي چتڪندا هئا. هيٺيون شعر کين ڏاڍو وڻندو هو، جنهن مان روئيندا هئا ۽ بيهوش ٿي ويندا هئا:

در ڪوئــے عاشقان چنان جــان بدهند
کانجا ملڪ‌الموت نگجند هــرگــز.

سندن مريدن مان ڪيترائي وڏا عارف ٿيا، جن مان حضرت نظام الدين اولياءِ دهلويءَ جو نالو قابل ذڪر آهي. ڪيتري ئي خلق خدا کي فيض ڏيڻ کان پوءِ ٦٦٤ھ ۾ وفات ڪيائون.

سنڌ ۾ چشتي سلسلو

چشتي بزرگن جي ملفوظات مان معلوم ٿئي ٿو ته ڪي بزرگ سنڌ ۾ به آيا. حضرت خواجه معين الدين چشتي جي ملفوظات دليل العارفين ۾ آيو آهي:

”هڪ ڀيري سيوستان ۾ خواجه عثمان هارونيءَ سان گڏ سفر ڪري رهيو هوس، ته هڪ درويش شيخ صدرالدين محمد احمد سان سندس جهوپڙيءَ ۾ ملاقات ٿي، جيڪو ياد الاهيءَ ۾ مشغول هو. ڪجهه ڏينهن صحبت ۾ رهيس. مون ڏٺو ته جيڪو به آيو ٿي، روحاني دولت سان مالامال ٿي ويو ٿي. اچڻ وڃڻ وارن مانهن کي چيائين ٿي، ته درويش کي دعائے ايمان سان ياد ڪريو. جيڪڏهن اها ايمان جي سلامتيءَ سان قبر ۾ ويس، ته چڻ زندگي سجائي ٿي. جڏهن ان بزرگ موت ۽ قبر جو نالو ٻڌو، ته بيد وانگر ڏڪي ويو، ۽ سندس اکين مان پاڻي ائين وهڻ لڳو، جيئن چشمي جو پاڻي وهندو آهي. ان کان پوءِ ستن ڏينهن تائين روئندو رهيو، سو به ائين جو بيٺي پير ۽ منهن آسمان طرف ڪري. ان کي ڏسي، اسان کي به روئڻ ٿي آيو. جڏهن روئڻ کان فارغ ٿي ٿيو، ته اسان ڏانهن منهن ڪري، مخاطب ٿي چيائين ٿي: ”اي عزيزو، جنهن کي موت اچڻو هجي، ملڪالموت ان جي پويان هجي، ۽ تيز رفتاريءَ سان ايندڙ قيامت جو ڏينهن سندس پٺيان هجي، ته ان کي آرام، راحت ۽ خوشيءَ سان ڪهڙو واسطو، ۽ ان کي دنيوي ڪمن ۾ مشغول رهڻ ڪيئن جڳائي؟“

حضرت صدرالدين لڪيءَ واري جو ذڪر هن ڪتاب ۾ آيو آهي. حضرت قلندر شهباز ۽ حضرت بابا فريد جي ملفوظات ”راحت القلوب“ ۾ آيو آهي:

فرمايائون، ته ”هڪ ڀيري سيوستان طرف مسافريءَ ۾ هوس. اتي جي اوليائن ۽ بزرگن سان ملاقاتون ڪيم. هڪ ڏينهن شيخ محمد سيوستاني جي خدمت ۾ حاضر ٿيس، جيڪو ولايت جو صاحب هو. سلوڪ جي باري ۾ سائس گفتگو ٿي.“

هتي شيخ محمد مان مراد اهوئي بزرگ شيخ صدرالدين محمد احمد آهي، جنهن وڏيءَ عمر ۾ وفات ڪئي، ۽ سندس مقبرو لڪيءَ ۾ آهي.

شيخ عارف:

چشتي بزرگن جي اچڻ ڪري، سنڌ ۾ چشتي طريقو ڪيتري قدر ڦهليو، ان جو احوال ڪونه ٿو ملي. البت سيرالاولياء (ص ١٨٤-١٨٥) مان فقط ايترو معلوم ٿئي ٿو، ته حضرت بابا فريد گنج شڪر ”شيخ عارف“ نالي هڪ بزرگ کي خلافت ڏيئي سيوستان ڏانهن موڪليو. ان بزرگ جا تفصيلي حالات ڪنهن به تذڪري ۾ موجود نه آهن. سيرالاولياء ۾ آيو آهي:

"اڄ ۾ ملتان جو هڪ باد شاهه هو، جنهن جو هيءُ بزرگ پيش امام هو، ۽ ڪو ان سان پيو تعلق هوس. ان باد شاهه هن بزرگ کي هڪ سؤ ٽنڪا ڏنا، حضرت شيخ العالم بابا فريد گنج شڪر جي خدمت ۾ موڪليو. هن ڇا ڪيو جو پنجاهه ٽنڪا پاڻ وٽ رکيائين ۽ پنجاهه حضرت شيخ العالم جي خدمت ۾ پيش ڪيائين. ان تي حضرت شيخ العالم مڪي فرمايو ته اي عارف! تو ڏاڍا سٺا براد رانه حصا تقسيم ڪيا آهن. اهو ٻڌي عارف ڏاڍو شڪي ٿيو ۽ هڪدم ٻيا پنجاهه ٽڪا به سندن خدمت ۾ پيش ڪيائين. نه فقط ايترو، پر ڪجهه وڌيڪ به پنهنجي طرفان پيش ڪيائين، ۽ ڏاڍي نهٺائيءَ سان معافي گهريائين ۽ بيعت جي لاءِ التجا ڪيائين. شيخ شيوخ العالم سندس بيعت ورتي ۽ سندس مٿو ڪوڙارايو. ان کان پوءِ ڪجهه وقت حضرت شيخ العالم جي خدمت ۾ رهي ڪماليت جي درجي تي رسيو. ان کان پوءِ حضرت شيخ العالم کيس بيعت وٺڻ جي اجازت ڏني، سيوستان موڪليو."

"ائين به چيو وڃي ٿو، ته مولانا عارف پنهنجو خلافت نامو حضرت شيوخ العالم جي خدمت ۾ پيش ڪندي عرض ڪيو، ته هي ڪم ڏاڍو نازڪ آهي ۽ مون غريب جي طاقت کان ٻاهر آهي. خلافت نامو سندس خدمت ۾ پيش ڪري سندن اجازت سان حرمين شريفين هليو ويو ۽ اتي ئي وفات ڪيائين(١).

ان کان سواءِ هن بزرگ جو احوال صوفي بزرگن جي هڪ ٻئي تذڪري مراة الاسرار ۾ ملي ٿو. هي تذڪرو حضرت شيخ عبدالرحمان چشتي (١٠٠٥هه-١٠٩٤هه)، ١٠٤٥هه ۽ ١٠٦٥هه جي درميان تاليف ڪيو. هي تذڪرو ٢٣ طبقن (بابن) تي مشتمل آهي. طبقه ١٩ حضرت شيخ فريد الدين گنج شڪر بابت آهي. هن ۾ حضرت شيخ عارف سيوستانيءَ جو احوال به آيل آهي. ان ۾ به هن بزرگ بابت بلڪل ساڳيو احوال آيل آهي، جيڪو سيرالاولياء ۾ ملي ٿو. البت ان ۾ ٿوري وضاحت ملي ٿي، جيڪا هن طرح آهي، ته هن بزرگ کي حضرت گنج شڪر بيعت جي اجازت ڏني، سيوستان روانو ڪيو. ڪجهه عرصي کان پوءِ هن خلافت نامو حضرت شيخ جي اڳيان اچي رکيو ۽ عرض ڪيائين، ته هي نازڪ ڪم آهي، جيڪو منهنجي وس جي ڳالهه نه آهي. خلافت نامو واپس ڪرڻ کان پوءِ حضرت گنج شڪر جي حڪم موجب مڪي شريف هليو ويو، ۽ اتان موٽي نه آيو(٢)."

ان مان معلوم ٿئي ٿو، ته هي بزرگ سيوستان ۾ ڪجهه وقت رهيو ۽ پوءِ موٽي مرشد وٽ ويو ۽ اتان موڪلائي مڪي شريف هليو ويو ۽ وري موٽي سنڌ ۾ نه آيو.

---

(١) سيرالاولياء: سيد محمدمبارڪ علوي ڪرماني، المعروف به امير خورد (وفات ٧٧١هه-١٣١١ع)، اردو ترجمو: مولانا اعجاز الحق قدوسي، مرڪزي اردو بورڊ لاهور، ١٩٨٠، ص ٣١٩.

(٢) مراة الاسرار: شيخ عبدالرحمان چشتي، اردو ترجمو ڪپتان واحد بخش سيال، صوفي فائونڊيشن لاهور، ١٩٨٢ع، ص ٢٣٨.

خواجہ احمد سيوستاني:

سيرالاولياء ۾ آيو آهي، تہ هيءَ بزرگ بابا فريد گنج شڪر جو مريد هو، ۽ پنهنجي مرشد جي وضو ۽ غسل لاءِ پاڻي پري پهچائيندو هو. پاڻيءَ جون مشڪون پرينديءَ هڪ پيري سندس چيلهہ ۾ سور پيو، جيڪو حضرت بابا فريد جي هٿ گهمائڻ سان لهي ويو، ۽ آخري عمر تائين هن کي چيلهہ ۾ سور نہ پيو، توڙي جو هن جي عمر سؤ سالن تائين پهچي ويئي. ان کان سواءِ هو پنهنجي مرشد جا ڪپڙا بہ ڌوئيندو هو. سيرلاولياءَ جي مصنف وڏيڪ لکيو آهي، تہ هن جي خواجہ احمد سيوستانيءَ سان ان وقت ملاقات ٿي، جڏهن هو، سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ اجوڌن کان غياث پور آيو هو، ۽ وڏي عرصي تائين حضرت سلطان المشائخ جي خدمت ۾ رهيو هو. مصنف لکي ٿو، تہ ان وقت خواجہ احمد سيوستانيءَ جي عمر سؤ سال هئي، پر هن جي چيلهہ ۾ ونگ نہ آيو هو. هو وڌيڪ لکي ٿو: ”مان ڪيس پنهنجي گهر وٺي آيس. ان وقت منهنجو پياءُ امير دائود ڇهن مهنن جو هو. ان کي ڪا بيماري ٿي پيئي هئي، جو کير پيڻ ڇڏي ڏنو هئائين. کيس خواجہ احمد جي اڳيان آندوسين ۽ حالت بيان ڪئي سين. بزرگ پنهنجي آڱر کي پنهنجي پيڪ لائي، ٻار جي چپن تي مهٽي. ان وقت ٻار جا چپ چرڻ لڳا. بزرگ دائيءَ کي چيو، تہ ٻار کي کير پيار. جيئن ئي دائيءَ ٻار کي پنهنجن ٿڃن سان لاتو، تہ هن ٻيو ڏائڻ شروع ڪيو، ۽ ڊوڙ ڪري ٿڃ ڏاتائين(١).“

ان کان وڌيڪ هن بزرگ جو احوال ڪونہ ٿو ملي. هن احوال مان معلوم ٿئي ٿو، تہ هي بزرگ سيوستان (سيوهڻ) جو رهاڪو هو، ۽ اجوڌن ۾ پنهنجي مرشد حضرت گنج شڪر جي خدمت ۾ وڃي رهيو هو. معلوم ٿئي ٿو، تہ هو وري سنڌ ۾ موٽي نہ آيو.

بابا احمد بکري:

عالم، فاضل ۽ صوفي بزرگ هو، سيد نظام الدين اولياء دهلي جو خليفو هو. کانئس روحاني فيض حاصل ڪري، احمد آباد ۾ اچي رهيو. تاريخ ١٩- ذوالقعد نائين صدي هجري جي اوائل (١٥- صدي عيسوي) جي شروعات ۾ وفات ڪيائين.

مولانا ظهيرالدين بکري:

وڏو عالم، فاضل ۽ بزرگ ٿي گذريو آهي. ان زماني ۾ نحو، فقهہ ۽ اصول فقهہ ۾ سندس مٽ ڪونہ هو. بکر مان لڏي وڃي دهليءَ ويٺو، جتي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائين. ڪيترن ئي ماڻهن کانئس علمي فيض حاصل ڪيو. مشهور عالم ۽ صوفي بزرگ

---

(١) سيرالاولياءَ اردو ترجمو ص ١٨٤-١٨٥.

علامہ شمس الدین یحیٰی (۱) اودي (وفات ۷۴۷ھ) سندس شاگرد هو. طريقت ۾ علامہ شمس الدين، حضرت خواجہ نظام الدين اولياء جو مريد هو. حضرت خواجہ نظام الدين اولياء جو خليفو ۽ جاه نشين حضرت خواجہ محمود (۲) چراغ دهلوي (وفات ۷۵۷ھ) علامہ شمس الدين جو شاگرد هو.

علامہ ظهيرالدين بکري، سلطان غياث الدين بلبن جو خاص درباري هو، ۽ هن جو مشير وڏو اعتماد هو. طريقت ۾ علامہ صاحب پهريائين پنهنجي بادشاهہ جي مرشد حضرت رکن الدين ملتاني (وفات ۷۳۵ھ) جو مريد هو. ان کان پوءِ سلطان محمد تغلق جي زماني ۾ حضرت خواجہ نظام الدين اولياء دهلوي جو مريد ٿيو. اٺين صدي هجري ۾ ٿي گذريو.

ضياء برني، علاؤالدين خلجيءَ جي زماني جي عالمن بابت لکيو آهي، تہ آهي علمن ۽ فنن ۾ ڪمال حاصل ڪري، غزاليءَ ۽ رازيءَ جي مرتبي کي وڃي پهتا. انهن عالمن جي فهرست ۾ برنيءَ مولانا ظهيرالدين بکريءَ جو نالو بہ شامل ڪيو آهي (۳). نزهة الخواطر ۾

---

(۱) مولانا شمس الدين، حضرت سلطان المشائخ نظام الدين اولياء جو خليفو هو. وڏو عالم ۽ اهل دل بزرگ ٿي گذريو آهي. ڪيترن ئي الله جي ٻانهن کانئس روحاني فيض پرايو. سماع ٻڌڻ جو شوق هوندو هوس. علم جي تحصيل لاءِ "اوڌ" مان دهليءَ آيو ۽ هتي رهي پيو. شهر جي اڪثر ماڻهن کي سندس شاگرديءَ جو شرف حاصل هو. روايت آهي تہ "مشارق" جي شرح بہ لکيائين. ازدواجي تعلق کان بہ آزاد رهيو. مريد ڪرڻ کان گهڻو پري رهندو هو، انهيءَ ڪري تمام گهٽ مريد ڪيائين. سلطان محمد تغلق کيس تڪليف ڏيڻ جي خيال کان ڪشمير موڪلڻ جو حڪم ڪيو؛ پر هن بزرگ جي دل نہ هئي تہ مرشد جو در ڇڏي، ڪشمير وڃي. ٻئي ڏينهن حضرت مولانا بيمار ٿي پيو. کيس سيني تي ڦرڙي نڪتي. ڪجهہ ڏينهن بيمار رهي، سنہ ۷۴۷ھ (۱۳۴۶-۴۷ع) ۾ وفات ڪيائين.

(۲) سيرالاولياء ۾ آيو آهي تہ مولانا شمس الدين ۽ مولانا صدرالدين ناولي ٻئي پاڻ ۾ ٻڌات-ماروت هئا ۽ ٻئي گڏ مولانا ظهيرالدين وٽ پڙهندا هئا. هڪ ڀيري ٻئي سلطان المشائخ حضرت نظام الدين اولياء جي محفل ۾ آيا. حضرت سلطان المشائخ کانئن پڇيو تہ "شهر ۾ رهندا آهيو؟" چيائون: "هائو". پوءِ فرمايائون: "پڙهندا آهيو؟" چيائون: "هائو، اسان مولانا ظهيرالدين وٽ "بزوري" پڙهندا آهيون". موڪلائڻ وقت حضرت سلطان المشائخ مولانا شمس الدين کي تهبند (پوتڙو) ۽ مولانا صدرالدين ناولي کي دستار عنايت ڪئي. مولانا شمس الدين کي جيڪو تهبند عنايت ٿيو هو، اهو هن پٽڪو ڪري مٿي سان ٻڌو هو. انهيءَ حالت ۾ هو پنهنجي استاد مولانا ظهيرالدين وٽ آيا، جنهن مولانا کان تهبند ٻڌڻ جي حقيقت معلوم ڪئي. هن کيس ملاقات جو ذڪر نهايت پراثر نوع ۾ ٻڌايو. هن مجلس جي ڪيفيت اهڙي تہ دلڪش انداز ۾ بيان ڪئي، جو مولانا ظهيرالدين کي بہ سلطان المشائخ جي ملاقات جو اشتياق پيدا ٿيو. ان بعد هُن بہ ملاقات ڪئي ۽ حضرت سلطان المشائخ جي خدمت ۾ حاضر ٿي فيض حاصل ڪيو.

(۱- سيرالاولياء، اردو ترجمو، ص ۳۷۱ کان ۳۸۰. ۲- انوار صوفيہ، اردو ترجمہ؛ اخبار الاخيار شيخ عبدالحق محدث دهلوي، شعاع ادب لاهور، ۱۹۶۲ع، ص ۲۱۲ کان ۲۱۳. ۳- تاريخ مشائخ چشت: خليق احمد نظامي، مڪتبہ عارفين ڪراچي، ص ۱۷۷).

(۳) تاريخ فيروز شاهي: برني، اردو ترجمو، ص ۵۱۴.

آيو آهي، تہ نحو، لغت، فقه ۽ اصول فقه ۾ هن کان وڌيڪ ان زماني ۾ ڪوبہ عالم نہ هو. ڪانئس ڪيترن ماڻهن فائدو پرايو، جن مان شمس الدين محمد بن يحيٰ اوڌي ۾ هو، جنهن ڪانئس فقه ۽ اصول فقه پڙهيو (١).

شيخ نصيرالدين محمود چراغ دهلوي:

هي بزرگ حضرت سلطان المشائخ نظام الدين اولياء جو وڏو خليفو هو. حضرت سلطان المشائخ جي وفات کان پوءِ دهليءَ جي ولايت هن بزرگ ڏانهن منتقل ٿي. پنهنجي روحاني سلسلي جو ڪم نهايت ڏکئي وقت ۾ جاري رکيو. ان وقت مطلق العنان بادشاهہ محمد تغلق جي حڪومت هئي، جنهن بزرگن، عالمن ۽ صوفين کي پنهنجي حڪمن موجب هلائڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي. اهڙين حالتن ۾ حضرت چراغ دهلوي مضبوط پهاڙ وانگر پنهنجيءَ جاءِ تي قائم رهيو ۽ همت ۽ استقلال سان ڪم ڪندو رهيو. محمد تغلق کيس ڏاڍو پريشان ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر هن هرڳالهہ کي صبر ۽ تحمل سان منهن ڏنو. هو سفر ۾ بہ کيس پاڻ سان ڪنيو گهمندو هو. چيو وڃي ٿو تہ هڪ ڀيري سلطان کيس پنهنجو جامہ دار مقرر ڪيو. هن سموريون ڳالهيون پنهنجي مرشد جي وصيت موجب برداشت ڪيون (٢).

سلطان محمد تغلق جڏهن ٺٽي تي اچي حملو ڪيو، تہ حضرت چراغ دهلويءَ کي سنڌ ۾ پاڻ وٽ گهرايائين. اهڙيءَ طرح هيءُ بزرگ پنهنجي مرشد پائي ۽ استاد مولانا شمس الدين جي استاد مولانا ظهرالدين بکريءَ جي وطن سنڌ ۾ آيو آهي. سيرالاولياء جي صاحب لکيو آهي، تہ جڏهن بزرگ ٺٽي جي ويجهو محمد تغلق وٽ آيو، تہ سلطان بزرگ جو اهو احترام نہ ڪيو، جيڪو کيس ڪرڻ گهربو هو. نتيجو اهو نڪتو جو سلطان کي بادشاهي تخت جي بدران تابوت جي تختي تي موٽائي پنهنجي شهر ۾ آندو ويو (٣). سنڌس مطلب هي آهي تہ ان کان ٿورو پوءِ سلطان محمد تغلق کي ٺٽي کان چوڏهن ميلن جي مفاصلي تي ٻلي ڪاڻ جي ڪري پيٽ ۾ سور پيو ۽ هن درياءَ جي ڪناري تي ٢١- محرم سن ٧٥١ (١٣٥٠ع) يا ٧٥٢هہ (١٣٥١ع) تي وفات ڪئي (٤).

حضرت محمود چراغ دهلوي جي ملفوظات "خير المجالس" جي نالي سان موجود آهي. ١٨- رمضان المبارڪ سن ٧٥٧هہ (١٣٥٦ع) تي وفات ڪيائين (٥).

---

(١) نزهة الخواطر، جلد ٢، ص ٦٦.
(٢) اخبارالاخيار، اردو ترجمو، ص ١٨٠.
(٣) سيرالاولياء، اردو ترجمو، ص ٣٩٣.
(٤) تاريخ فيروزشاهي (برني، اردو ترجمو، ص ٢٤٢) ۾ ٧٥١هہ سن آيل آهي، پر تاريخ مبارڪشاهي (اردو ترجمو، ص ٢٠٣) ۾ سن ٧٥٢هہ ڏيکاريل آهي.
(٥) اخبار الاخيار، اردو ترجمو، ص ١٨٠، تاريخ مشائخ چشت، ص ١٨٥.

شيخ عيسيٰ:

هيءُ بزرگ حضرت خواجه غلام فريد جو وڏو ڏاڏو هو، ذات جو ڪوريجو هو ۽ سندس والد بزرگوار جو نالو يوسف هو. محترم مولانا نور احمد خان فريدي لکيو آهي ته "هي بزرگ پنهنجي زماني جو امير ڪبير هو. سن ٧٥٦هه ۾ امارت ترڪ ڪري درويشي اختيار ڪيائين، ۽ ان کانپوءِ سن ٧٥٨هه ۾ حضرت بنده نواز گيسو دراز دهلويءَ جو مريد ٿيو. بزرگ کيس خلافت جي خرقي سان به نوازيو" (١).

سيد محمد گيسودراز ابن يوسف الحسن دهلوي حضرت شيخ نصيرالدين محمود چراغ دهلويءَ جو خليفو هو. مٿي اچي چڪو آهي، ته ان ۾ حضرت شيخ نصيرالدين محمود چراغ دهلوي، محمد تغلق جي سنڌ تي حملي دوران ٺٽي آيو هو. انهيءَ ڪري شيخ عيسيٰ، حضرت گيسو دراز جو نه، پر حضرت چراغ دهلويءَ جو مريد ۽ خليفو ٿيو هوندو. ان ڪان سواءِ سن به صحيح نه آهن. محمد تغلق سنڌ ۾ سن ٧٥١هه ۾ وفات ڪئي، ۽ حضرت محمود چراغ دهلوي، سن ٧٥٧هه ۾ وفات ڪئي. انهيءَ لحاظ کان جيڪي سگهجي ٿو، ته حضرت چراغ دهلوي سن ٧٥١هه ۾ سنڌ ۾ آيو ۽ ڪجهه وقت ٺٽي ۾ رهي، موٽي ويو. ان تاريخي حقيقت جي روشنيءَ ۾ معلوم ٿئي ٿو، ته شيخ عيسيٰ سن ٧٥١هه ۾ ٺٽي ۾ حضرت محمود چراغ دهلويءَ جو مريد ٿيو.

شيخ حسن:

حضرت شيخ عيسيٰ جي خاندان مان شيخ حسن وڏو روحاني بزرگ ٿي گذريو. هن بزرگ دولت ۽ امارت کي خيرباد چئي، درويشي اختيار ڪئي ۽ سهروردي سلسلي ۾ بيعت ٿي، روحاني مرتبو حاصل ڪيو. سندس فرزند محمد زڪريا سنڌ کي خيرباد چئي، منڪاوت (تعلقو لوڌران) ۾ رهائش اختيار ڪئي، ۽ وڏو ديني مدرسو قائم ڪيو.

مخدوم محمد زڪريا کان پوءِ سندس فرزند مخدوم نورمحمد جي ڏينهن ۾ ان مدرسي اڃا به گهڻي ترقي ڪئي، ۽ دارالعلوم جي درجي کي پهتو. مغل حڪومت جي طرفان مدرسي جي خرچ جي پورائيءَ لاءِ پنج هزار ويگها زمين ڏني وئي.

مخدوم محمد شريف:

مخدوم نورمحمد جو پوٽو مخدوم محمد شريف بن خواجه محمد يعقوب لڏي اچي سيتپور ۾ رهيو. انهن ڏينهن ۾ مخدوم صاحب جي مريد نواب "مٺڻ خان" مٺڻ ڪوٽ نالي نئون شهر آباد ڪيو. نواب صاحب جي گذارش تي مخدوم محمد شريف لڏي اچي "مٺڻ ڪوٽ" ۾ رهائش اختيار ڪئي. مخدوم محمد شريف کي ٻه فرزند ٿيا: قاضي نور محمد ۽ قاضي محمد عاقل. ٻئي ڀائر عالم، فاضل ۽ اهلِ دل بزرگ هئا.

---

(١) ديوان فريد، جلد اول، ملتان، ص ٢٠.

قاضي محمد عاقل:

هن بزرگ ڪوٽ مٺڻ ۾ ديني مدرسو قائم ڪيو، جنهن جي پري پري تائين هاڪ هئي. انهيءَ مدرسي ۾ حضرت خواجه محمد سليمان تونسويءَ به تعليم حاصل ڪئي، جيڪو وڏو چشتي بزرگ ٿي گذريو آهي.

قاضي محمد عاقل حضرت خواجه نورمحمد مهاروي جو مريد هو(۱). ڪيس به فرزند ٿيا: حضرت خواجه خدابخش ۽ خواجه تاج محمود.

حضرت خواجه غلام فريد:

حضرت خواجه خدابخش ڪي مکڻ ڏاڍو تنگ ڪرڻ شروع ڪيو. انهن ڏينهن ۾ نواب بهاول خان دائودپوٽو، بهاولپور جو حاڪم هو. هو حضرت خواجه صاحب جو مريد هو. خواجه صاحب سندس عرض تي لنڌي وڃي چاچڙان ۾ سڪونت اختيار ڪئي. هن بزرگ کي خواجه غلام فريد نالي فرزند ٿيو، جيڪو سرائڪي زبان جو باڪمال شاعر، وڏو عاشقِ رسول، فياض، صوفي ۽ اهل الله ٿي گذريو آهي. حضرت خواجه غلام فريد جي ولادت ٢٦-ذوالحج سنه ١٢٦١هه (١٨٤٥ع) تي ٿي، ۽ ٦-ربيع‌الثاني سنه ١٣١٩هه (١٩٠١ع) تي وفات ڪيائين. ساڍن تيرهن سالن جي عمر ۾ پنهنجي وڏي ڀاءُ مولانا فخر جهان جو مريد ٿيو. سنه ١٢٨٨هه (١٨٧١ع) ۾ حضرت خواجه فخر جهان جي وفات کان پوءِ سجاده نشين ٿيو. ١٢٩٢هه (١٨٧٣ع) ۾ ٨٠ رفيقن سان گڏ، حج جي سعادت حاصل ڪيائين، ۽ انهن جو سمورو سفر حج جو خرچ پاڻ برداشت ڪيائين. بهاولپور جو حاڪم نواب صادق محمد خان رابع سندس مريد هو. نواب صاحب جي پنهنجي مرشد سان بي‌انتها محبت هئي، جيڪا عشق جي حد تائين پهتل هئي. حضرت خواجه صاحب ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي روحاني فيض پهچايو. سندس فيض جو درياءَ چوليون هندو، سنڌ ۽ بلوچستان جون سرحدون لتاڙي، پري پري تائين وڃي پهتو.

حضرت خواجه صاحب جي شعر ۾ وڏو سوز ۽ گداز، تاثير ۽ رواني آهي. عشقِ رسول، حسن ۽ عشق، فراق ۽ وصال، حسن حقيقي جي تانگهه ۽ طلب، محبوب حقيقي سان ملڻ جي آرزو، وحدت‌الوجود جو فڪر ۽ فنا ۽ بقاءَ سندس شعر جا مضامين آهن. سندس شعر جي وڏي خوبي اها آهي، جو آن ۾ نبي آخرالزمان صلي‌الله عليه و سلم جن سان عشق ۽ محبت جو اظهار نهايت پراثر ۽ دلگداز انداز ۾ ملي ٿو:

> اٿان سين منڙي نت جان بلب،
> اوتان خوش وسدا وچ ملڪ عرب.

پنهنجي محبوب سان پنهنجي بي‌انتها محبت جو ذڪر ڪندي سنڌ، پنجاب ۽ هند جا لالا هن طرح آندا اٿس:

---

(۱) ديوان فريد، جلد اول، ص ٢٢.

تني تي جوکڻ چوڏار قران، هند، سنڌ، پنجاب تي سار قران،
مڇ، ٻترءَ تي شهر بازار قران، ملتان يار ميلهير ڪنهين سانگ سفر.

پاڻ سڳورن سان پنهنجي عشق ۽ محبت جو اظهار ڪندي، پنهنجي حالت ۽ ڪيفيت جو اظهار هن ريت ڪيو اٿس:

واهه سوهڻا ڍولڻ يار سڄڻ، واهه سانول هوت حجاز وطن،
آ ڏيک فريد دا بيت حزن، هيم روز ازل دي تانگهه طلب.

عشق حقيقي راهه ئي نرالي آهي، جيڪا ظاهري علم ذريعي سمجهي نه ٿي سگهجي. حضرت خواجه صاحب فرمائي ٿو:

سڻ سمجهه ري زاهد، جاهد تون، هين عشق دي ڪلمات عجب!
هي ڳالهه عجب، هي حال عجب، هي چال عجب، هي گهات عجب!

حضرت خواجه صاحب اصل نسل جي لحاظ کان سنڌي هو، انهيءَ ڪري سندس شعر ۾ سنڌي زبان ۽ شعر جو اثر نمايان نظر اچي ٿو. نه فقط ايترو، پر سندس ڪجهه ”سنڌي ڪافيون“ ۾ ملن ٿيون. هڪ سنڌي ڪافي نموني طور هت پيش ڪجي ٿي:

عشق تنهنجي جا هي انصاف، سان ظلم نيائيندس،
تہ بہ تنهنجا ٿورا ڳائيندس.

۱- سجدو جانب تنهنجي جانب، تنهنجي گرد طواف،
قدم قدم تي سيس نوائيندس.

۲- تنهنجي سيرت صورت سهڻي، ڇا چوان اوصاف،
جندڙي تو تان گهوري گهمائيندس.

۳- تن من سهڻا ملڪ هي تنهنجي، سچ آهي، ناهي لاف،
قسم اوهان جي سر جو کائيندس.

۴- ذڪر ۽ فڪر آهي، تنهنجو دم دم چوندس صاف جو صاف،
عبد معبود سان توکي پائيندس.

۵- پانهي گولي يار جي آهيان، ناهي ”فريد“ خلاف،
انهن کي پائيندس خواهه نہ پائيندس.

حضرت خواجه نور محمد مهاروي:

هيءَ بزرگ ذات جو کرل هو ۽ سندس والد جو نالو ”هنول“ هو. ۱۴- رمضان المبارڪ ۱۱۴۲هه (۱۷۲۹ع) تي چوهانڻ (پنجاب) ۾ تولد ٿيو. سندس ولادت کان ٿورو ئي پوءِ سندس والد لڏي اچي مستقل طرح ”مهار“ ۾ رهيو. ابتدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪري، تعليم جي تڪميل لاءِ دهليءَ آيو. تعليم دوران حضرت شاهه فخرالدين جي صحبت ۾ ويو، ۽

ان ڪان ايترو متاثر ٿيو، جو سنه ۱۱۶۵ھ (۱۷۵۲ع) ۾ سندس مريد ٿيو. ڪانئس روحاني فيض پرائي، جلد ئي خلافت جو خرقو ڏڪيائين. بيعت کان ٿورو عرصو پوءِ پنهنجي مرشد سان گڏجي پاڪ پٽن آيو. پاڪ پٽن پهچڻ کان پوءِ، پنهنجي مرشد جي ارشاد موجب "مهار" ۾ اچي رهيو. "مهار" ۾ خانقاهه قائم ڪيائين، ۽ ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي روحاني فيض ڏنائين. هن بزرگ جي صحبت ۾ ايترو ته تاثير هو، جو ڪو به ولس ايندو هو ته متاثر ٿيڻ کان سواءِ رهي نه سگهندو هو. اهوئي سبب هو، جو هن بزرگ جي ذريعي پنجاب جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ چشتي طريقي جو روحاني فيض پهتو. بيشمار خدا جي ٻانهن کي روحاني فيض پهچائي ٣ ذي الحج ۱۲۰۵ھ (۱۷۹۱ع) تي وفات ڪيائين. هن بزرگ جي روحاني فيض جو اثر ڪجهه قدر سنڌ تائين به پهتو.

امين شاهه چشتي:

هيءُ بزرگ پوئين دور جو آهي، ۽ غالباً ۱۱ صدي هجري جي آخر ۽ ٻارهين صدي ۾ ٿي گذريو. چشتي سلسلي جي صابري شاخ جو وڏو بزرگ هو. عراق، شام، عرب ۽ حجاز جو سير و سفر ڪندي، شڪارپور ۾ آيو ۽ رهي پيو. ڪيترن ئي ماڻهن ڪانئس روحاني فيض پرايو. شڪارپور ۾ سندس مزار زيارت گاهه خاص ۽ عام آهي. مشهور عالم، مقرر ۽ اهل قلم مولانا عبدالڪريم چشتي جو وڏو ڏاڏو خليفو مولانا عبدالڪريم "ڪرم" ولد حافظ صاحبڏنو، جو حضرت حافظ خواجه امين الدين چشتي بخاري جو خليفو هو (۱).

شيخ نجم الحق والدين عرف حامين لڏا:

چشتي طريقي جو وڏو بزرگ هو، ۽ دهليءَ ۾ رهندو هو. حضرت عبدالعزيز ڪشڪي جو مريد هو. سندس مرشد، سندس روحاني مرتبي جي وڏي تعريف ڪندو هو. مرشد جي وفات کان پوءِ دهلي ڇڏي، سنڌ ۾ آيو ۽ ننڍ ٻرڳٽي جي هڪ ڳوٺ ۾ اچي رهي پيو. ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن ڪانئس روحاني فيض پرايو. وفات به هتي ئي ڪيائين، ۽ هتي ئي مدفون ٿيو. سندس طريقت جو شجرو هن طرح آهي:

"شيخ نجم الحق مريد شيخ عبدالعزيز ڪشڪي جو، اهو مريد قاضي يوسف خان ناصحي جو، اهو مريد شيخ حسن جو، اهو مريد شيخ بدراخي حامدشه جو، اهو مريد شيخ حسام الدين مانڪپوري جو، اهو مريد شيخ نور قطب عالم جو، اهو مريد شيخ علاؤالحق بنگاليءَ جو، اهو مريد شيخ سراج الدين عثمان جو، اهو مريد حضرت سلطان المشائخ حضرت نظام الدين احمد بدايوني جو".

حضرت شيخ نجم الحق جڏهن دهليءَ ۾ رهندو هو، ته سندس ڪيترا ئي مريد ٿيا، جن مان شيخ بهاؤالدين شاهه آبادي وڏو بزرگ ٿي گذريو آهي. حضرت شيخ نجم الحق ٻارهين صدي هجريءَ ۾ ٿي گذريو (۲).

---

(۱) اولياءِ اسلام: مولانا عبدالڪريم چشتي، ص ۵۱. (۲) روضة الاقطاب: محمد بلاق، اردو ترجمه، مطبع محب هند فيض بازار دهلي، ۱۳۰۹ھ، ص ۳۴-۳۵ (محمد بلاق، حضرت سلطان المشائخ نظام الدين اولياءَ جو پاڻيجو هو.)

شاھ عبدالرحمان سنڌي لکنوي:

نسب ۽ وطن: ھيءُ بزرگ اصل ۾ سنڌي ھو، ۽ شڪارپور ضلعي جي ڳوٺ "روپاھ" جو ويٺل ھو، جو "مخدومن جي ڳوٺ" جي نالي سان مشھور ھو. سندس وڏا اصل عرب جا رھاڪو ھئا. سندس وڏو ڏاڏو عرب شاھ، عرب مان لڏي اچي سنڌ ۾ متوطن ٿيو. سندس نسب جو سلسلو عرب شاھ سان ھن طرح ملي ٿو:

"شاھ عبدالرحمان بن سيد محمد حسن بن علم الھدا بن حسن محمد بن دين محمد بن عرب شاھ سنڌي."

شاھ عبدالرحمان جو ڀاءُ مولانا عبدالحڪيم(۱) بن شيخ محمد وڏو عالم، فاضل ۽ بزرگ ھو. سندس علم ۽ فضل جي شھرت پري پري تائين ھلي ھئي. ڪابل جي بادشاھ سندس نالو ٻڌي، کيس قضا جي سنَد ۽ پنج ڳوٺ ھديہ طور ڏيڻ گھريا، پر بزرگ اھا ڳالھ پنھنجي توڪل جي خلاف سمجھي ۽ قبول نہ ڪئي.

ولادت ۽ ننڍپڻ: حضرت شاھ عبدالرحمان جي ولادت پنھنجي ڳوٺ ۾ ۱۱۶۱ ھ (۱۷۴۸ع) ۾ ٿي. ننڍپڻ کان ئي ڏاڍو ذھين، نيڪ ۽ پرھيزگار ھو. سندس ھر سبق عبدالخالق ۽ ٻيا طالب ڪيڏي بہ محنت ڪندا ھئا، پر تڏھن بہ ساڻس ٻچي نہ سگھندا ھئا. خود سندس استاد علامہ عبدالحڪيم کي بہ سندس غير معمولي ذھانت تي عجب لڳندو ھو. شاھہ صاحب قرآن شريف پنھنجي مامي آخوند ھدايت الله وٽ پڙھيو ۽ صرف و نحو، فقھ ۽ عقائد جا ڪتاب پنھنجي ڀاءُ علامہ عبدالحڪيم صاحب وٽ پڙھيا.

شاھ عبدالرحمان ننڍي ھوندي ئي خانداني طريقي مطابق سيد محمد صالح جو مريد ٿيو. محمد صالح، سيد محسن شاھ. جو ڏوھٽو ھو، جو سيد عبدالقادر جيلاني جي اولاد مان ھو. بلوغت کان پوءِ علامہ عبدالحڪيم کان اويسي نسبت حاصل ڪيس.

علم جي تحصيل لاءِ سفر: کيس علم پرائڻ جو ڏاڍو شوق ھو. انھيءَ خيال کان ۱۹ سالن جي عمر ۾ ۱۱۸۰ھ (۱۷۶۶ع) ۾ والدين ۽ علامہ عبدالحڪيم کان اجازت وٺي، وطن جا وڻ ڇڏي نڪري پيو. ڀرياڻين پنجاب جي شھر خيرپور ۾ آيو، جتي حافظ محمد فاضل وڏو عالم ھو. ان کان چار سال درمياني درجي جا ڪتاب پڙھيائين. اتان "مھارون" ويو، ۽ مولانا اسدالله وٽ ھڪ سال پڙھيائين. ان کان منطق ۽ حڪمت جي تعليم حاصل ڪيائين. اتان "انگھ شاھ بلاول" نالي ڳوٺ ۾ ويو، جيڪو اوديہ الجبال پھاڙي واديءَ جو ڳوٺ ھو. اتي مولوي ڪليم الله جي خدمت ۾ چار سال رھيو.

انھن ڏينھن ۾ "مھارون" ۾ شاھ محمد نذير وڏو بزرگ رھندو ھو. ان کان صلاح پڇيائين تہ "علم جي تحصيل لاءِ جيڪڏھن بخارا جو سفر اختيار ڪيو وڃي تہ اھو ڪيئن رھندو؟"

---

(۱) نزھتہ الخواطر (ج ۷) ۾ علامہ عبدالحڪيم کي سندس ڀاءُ ڄاڻايل آھي.

شاهہ صاحب کيس صلاح ڏني تہ تنهنجي لاءِ شاهہ جهان آباد وڃڻ بهتر آهي. وڏيڪ چيائين، تہ جيڪڏهن اتي سٺا استاد نہ هجن، تہ پوءِ "رامپور" وڃجانءِ. بزرگ جي مشوري موجب شاهہ جهان آباد آيو، ۽ مولانا فخرالدين چشتي نظامي جي مدرسي ۾ داخل ٿيو. ڪجهہ وقت بعد مولانا فخرالدين جي صلاح موجب رامپور آيو ۽ مولانا محمود صاحب ۽ مولوي شيرمحمد صاحب کان علم حاصل ڪندو رهيو. هتي چار سال چار مهينا رهي، صدرا شمس بازغہ تائين تعليم حاصل ڪيائين، ۽ حديث جي علم ۾ سند حاصل ڪيائين. رحمت بخش هتان کان سنڌ ساڻي ٿي رهيو. انهن ڏينهن ۾ بهار جي مولانا عبدالعلي بن نظام الدين لکنوي جي علم ۽ فضل جي پري پري تائين شهرت هئي. "بهار" ڪلڪتي جي لڳ، ضلعي بردوان ۾ هو. شاهہ صاحب، تعريف ٻڌي اوڏانهن رخ رکيو، ۽ صفر ١١٩٩ھ (١٧٨٤ع) ۾ "بهار" ۾ پهتو. مولانا عبدالعلي صاحب جنهن مدرسي ۾ پڙهائيندو هو، ان جو نالو "مدرسہ منشي صدرالدين" هو. شاهہ صاحب مولانا عبدالعلي صاحب جي خدمت ۾ هڪ سال رهيو. تحصيل علم کان پوءِ مولانا عبدالعلي سندس دستاربندي ڪرڻ گهري، پر شاهہ صاحب انڪار ڪيو. ان مدرسي ۾ دستاربندي وقت سند بہ ڏني ويندي هئي، تہ خلعت ۽ ٻہ سؤ رپيا نقد بہ مدرسي طرفان ڏنا ويندا هئا. سند واري کي انگريزي حڪومت ۾ نوڪري بہ ملي سگهندي هئي. شاهہ صاحب انهن ڳالهين کان انڪار ڪندي چيو، تہ "مون کي خلعت ۽ دنيا جي لالچ ڪانهي ۽ نہ نوڪريءَ جي هوس آهي؛ دستاربندي جي ضرورت ئي نہ آهي."

درس و تدريس: سن ١٢٠٠ھ (١٧٨٥ع) ۾ مولانا عبدالعلي صاحب کان موڪلائي، ڪن دوستن جي مشوري تي مدني پور صوبي بنگال ۾ قيام ڪيائين؛ ۽ طالبن کي درس ڏيڻ شروع ڪيائين. هتي ڏهہ مهينا رهي، طالبن کي درسي ڪتاب پڙهيائين. ان کان موٽي پنهنجي وطن سنڌ ۾ آيو، ۽ حيدرآباد ۾ ڪجهہ سال درس ڏيڻ ۾ مشغول رهيو. هڪ ڏينهن جيئن سبق پڙهائي رهيو هو، تہ غلام محمد نالي هڪ درويش مجذوب صفت اچي سندس پرسان ويٺو. ويهي کيس چوڻ لڳو: "مولوي صاحب! ظاهري علم جو درس گهڻو ڏنئي، هينئر اسان جي حصي ۾ اچ." شاهہ صاحب کيس ڪوبہ جواب نہ ڏنو. ڪجهہ مهينن کان پوءِ اهو درويش وري آيو ۽ ڪيتريءَ دير تائين مولانا ۾ نظر وجهي ڏسندو رهيو. ڪجهہ وقت کان پوءِ وري اهي لفظ چيائين، جيڪي پهرين پيري چيا هئائين. مولانا صاحب هن پيري بہ خاموش رهيو، پر دل ۾ هڪ اثر پيدا ٿيس. ان جو اهو نتيجو نڪتو، جو ڪجهہ وقت کان پوءِ مولانا صاحب پاڻ پڇيو، تہ اهو مجذوب ڪٿي آهي؟ کيس معلوم ٿيو، تہ درويش وفات ڪري ويو. اهو ٻڌڻ سان بيقرار ٿي ويو، ۽ پڙهڻ پڙهائڻ جو شغل ختم ڪري، خانہ ڪعبہ جي زيارت لاءِ حجاز جي سفر تي نڪتو.

حجاز جو سفر: سن ١٢٠٥ھ (١٧٩٠ع) ۾ حيدرآباد کان سورت بندر تي پهتو ۽ ٢٠- رجب تي جهاز "رحمان بخش" تي چڙهيو. ٩- رمضان تي جدي پهتو ۽ اتي جي ذريعي

۱۲- رمضان تي مڪي شريف پهتو. اتي ٽي مهينا رهي، حج ادا ڪري، ۱۵- ذوالحج تي مديني منوره لاءِ روانو ٿيو ۽ ۲- محرم سن ۱۲۰۶هه تي اتي پهتو. موت تي ڪچ پچ بندر تي لهي پهنجي وطن سنڌ آيو. ان سفر ۾ حاجي غلام محمد ۽ مولوي رحمت بخش ساڻس گڏ هئا. گهر پهچڻ تي کيس معلوم ٿيو، تہ سندس والده جي وفات ٿي چڪي هئي، ۽ سندس والد کيس ڳولهڻ لاءِ هندستان ويو هو. عزيزن کيس شاديءَ لاءِ چيو، پر نہ مڃيائين. ڳوٺ ۾ ڪجهہ وقت رهي، علامہ عبدالحڪيم کان طريقت جي تعليم حاصل ڪيائين.

سياحت: وطن ۾ آرام ڪونہ آيس. آخر وطن ڇڏي، پهريائين پاڪپٽن شريف پهتو، ۽ اتي شيخ فريدالدين گنج شڪر جي مزار تي ۵۰ ڏينهن قيام ڪيائين. اتان جوڌپور آيو، ۽ اتي ڏهہ مهينا درس ۽ تدريس ۾ مشغول رهيو. ۹- ربيع الثاني ۱۲۰۷هه تي اجمير شريف پهتو ۽ هڪ مسجد ۾ رهيو، جيڪا درگاهہ کان ٻاهر آهي. هتي محمد حنيف ٽالي هڪ مجذوب جي خدمت ۾ ڪجهہ وقت رهيو. ٽي مهينا هتي رهي، ريواڙيءَ آيو، جتي درس و تدريس جو سلسلو جاري ڪيائين. اتي بہ چار مهينا رهي، جيپور ۽ الور کان ٿيندو دهليءَ آيو. اتي ٽي مهينا حضرت خواجہ قطب الدين بختيار ڪاڪي، ڏهہ ڏينهن مخدوم نصيرالدين چراغ دهلوي ۽ هڪ سال ٽي مهينا حضرت محبوب الاهي سلطان المشائخ شيخ نظام الدين اولياء جي درگاهن تي قيام ڪيائين. دهلي ۾ مولانا فخرالدين نظامي(۱) جي خليفي شاهہ محمد عظيم صاحب کان فيض پرائي، سلسلي نظاميہ، چشتيہ فخريہ ۾ اجازت ۽ خلافت حاصل ڪيائين. ان کان پوءِ گنگوهہ آيو، ۽ حضرت قطب العالم جي مزار جي زيارت ڪيائين. درگاهہ جي سجاده نشين عمارالاسلام ۽ شاهہ قطب الدين سان خصوصي تعلقات پيدا ٿيس. شاهہ قطب عليءَ تہ ڪانئس فيض بہ حاصل ڪيو.

گنگوهہ جي پسگردائيءَ ۾ انبيٺ، ڪڙهام، ننسڪ، ڪرنال ۽ ٿانيسر وجي بزرگن جون زيارتون ڪيائين. ان کان پوءِ منگلور ضلعي سهارنپور ۾ آيو، جتي مفتي محمد سليم جي خليفي شاهہ نورالهدي کان قادريہ چشتيہ صابريہ سلسلي ۾ اجازت ۽ خلافت حاصل ڪيائين. اتان ٿي، ديوبند ۽ سهارنپور کان ٿيندو، ڪلير شريف ۾ آيو، جتي حضرت سيد علاؤالدين احمد جي درگاهہ تي چاليهہ ڏينهن قيام ڪيائين. ان کان پوءِ پاڻيپٽ آيو، جتي حضرت شاهہ شرف الدين بوعلي قلندر جي زيارت ڪيائين. ان کان پوءِ نهٽور ضلعي بجنور آيو، جتي ملاقي مرادآبادي جي

---

(۱) شاهہ فخرالدين ولد شاهہ نظام الدين اورنگ آبادي سن ۱۱۶۲هه (۱۷۱۷ع) ۾ اورنگ آباد ۾ تولد ٿيو. نسبت جي لحاظ کان صديقي هو ۽ سندس لقب صديقي هو. ننڍپڻ ۾ ئي پنهنجي والد بزرگوار جي هٿ تي بيعت ڪيائين. سن ۱۱۶۰هه يا ۱۱۶۵هه ۾ لڏي اچي دهليءَ ۾ رهيو. شاهہ عبدالعزيز محدث دهلوي جو همعصر هو ۽ ان جي وڏي عزت ڪندو هو. سن ۱۱۹۹هه (۱۷۸۶ع) ۾ وفات ڪيائين.

خليفي حافظ محمد امين صاحب قادري جي مزار جي زيارت ڪيائين ۽ ان جي فرزند شاهہ غلام محمد قادري وٽ مهينو قيام ڪيائين. اتان امروهہ آيو ۽ شاهہ عبدالباري چشتي نقشبندي مجددي وٽ خانقاهہ ۾ مقيم رهيو. خليفي شاهہ غلام غوث صاحب قادري نقشبندي مجددي وٽ ڇهہ مهينا رهي، فيض حاصل ڪيائين، ۽ ڪانئس نقشبندیہ مجددیہ سلسلي ۾ اجازت ۽ بيعت حاصل ڪيائين. اتي شاهہ حنيف الله چشتي نقشبندي مجددي سان بہ ملاقات ڪيائين. اتان ٿي مرادآباد ۽ ڪاشيپور جي وستي سان پڙانچ آيو، ۽ حضرت سيد مسعود سالار غازيءَ جي مزار جي زيارت ڪيائين. ان کان پوءِ نانسہ آيو، جتي حضرت سيد شاهہ عبدالرزاق قادري جي مزار جي زيارت ڪيائين، ۽ ان بزرگ جي ڏوهٽي غلام علي کان قادریہ رزاقيہ سلسلي ۾ خلافت ۽ اجازت حاصل ڪيائين. هتان ٿي "رودولي" آيو، جتي مخدوم عبدالخالق جي درگاهہ ۾ ڪجهہ وقت قيام ڪيائين. هن کان پوءِ "اوڌ" ۾ آيو، جتي شاهہ جمال گوجرہ جي زيارت ڪيائين. هتان ٿي ٽانڊہ جي بزرگن جي اچي زيارت ڪيائين. اتان ٿي، فيض آباد کان ٿيندو، ڪڇوڇهہ پهتو، جتي سيد اشرف جهانگير جي مزار جي زيارت ڪيائين. اتان ٿي سلون آيو، ۽ ڪريم عطا جي خانقاهہ ۾ ڪجهہ وقت قيام ڪيائين. اتان مانڪپور پهچي، مخدوم حسام الحق ۽ ٻين بزرگن جون زيارتون ڪيائين. ان کان پوءِ ڪڙهہ کان ٿيندو، الهہ آباد آيو ۽ شاهہ محمد اجمل جي خانقاهہ ۾ ڪجهہ ڏينهن رهيو. ان کان پوءِ راهہ بريلي آيو، جتي شاهہ علم جي خانقاهہ ۾ قيام ڪيائين.

لکنو ۾ قيام: آخر نواب سعادت علي جي زماني ۾ ١٢١٤هہ (١٧٩٩ع) ۾ لکنو ۾ آيو. ٽي ڏينهن شاهہ پير محمد قادري جي مزار تي رهي، حضرت مخدوم شاهہ مينا جي مسجد ۾ اچي سڪونت اختيار ڪيائين، ۽ ست ورهيہ اتي رهيو. ٧- محرم ١٢٢٢هہ تي مسجد پنڊائن ۾ اچي قيام ڪيائين ۽ آخري عمر تائين اتي ئي رهيو. ٦- ذوالقعد ١١٤٥هہ (١٨٣٠ع) تي وفات ڪيائين. مسجد جي سامهون ڪيس مدفون ڪيو ويو، جتي هينئر سندس درگاهہ آهي.

مولانا صاحب ڪيترن ئي طالبانِ حق کي فيض پهچايو. مولانا امير علي لکنوي شهيدؒ سندس ئي خليفو هو. سندس پير وڏو خليفو هو، شاهہ حسين بخش فرخ آبادي. انهن کان سواءِ بہ ٻيا بہ ڪيترائي سندس فيض مان مستفيض ٿيا. انهن جو تفصيل مولانا صاحب جي سوانح عمري "انوارالرحمان" ۾ موجود آهي. هي ڪتاب مولانا صاحب جي مريد مولوي نورالله اعظم پوري (پچرابوني)، مولانا صاحب جي وفات کان بہ سال اڳ ١٢٤٣ھ ۾ فارسيءَ ۾ لکيو. مولوي صاحب جا پويان هي ڪتاب هر پنجين-ڏهين سال کان پوءِ ڇپائي، مفت تقسيم ڪندا آهن.

مولانا صاحب جون ڪجهہ تصنيفون ۽ تاليفون بہ يادگار آهن. وجودي فڪر متعلق ڪتاب "ڪلمةالحق" عربي ۾ آهي ۽ نولڪشور وارن ڇاپيو هو; هينئر ڪمياب آهي. هن ڪتاب جي هڪ حصي جو اردو ترجمو "وحدت الوجود" جي نالي سان لاهور مان "الله والي کي قومي دڪان" وارن ڇاپيو هو. هن ترجمي جا بہ حصا مولوي حافظ غياث الدين جا ۽ هڪ

حصو عرفان احمد انصاري جو ترجمو ڪيل آهي، جيڪو مولانا عبدالرحمان جي سلسلي جو مريد هو. هي اردو ترجمو ١٣٣٩هه (١٩٢٠ع) ۾ ٿيو.

هي ڪتاب مولانا صاحب ١٢٣٥هه ۾ تصنيف ڪيو. منجهس وحدت الوجود جي فڪر کي نهايت وضاحت سان ۽ فلسفيانه نوع ۾ سمجهايو ويو آهي. ابن عربي جي ڪتابن: فصوص الحڪم ۽ فتوحات المڪيه کان پوءِ وحدت الوجود بابت هي ڪتاب ئي انهيءَ علمي معيار جو آهي. ڪتاب ۾ ڪلمي جي معنيٰ تي به وڏو بحث آهي، ۽ ڪلمي جي مروج معنيٰ تي سخت تنقيد آهي. انهيءَ ڪري ان وقت جي عالمن ۾ هن ڪتاب تي وڏو چوبولو پيدا ٿيو. حضرت مولانا عبدالعزيز محدث دهلوي ڪتاب تي تنقيد ڪندي، ڪتاب جي بحث کي غلط ٺهرايو. شيخ عبدالحڪيم لاهوري هڪ رسالي ۾ علامه صاحب جي توحيد واري فڪر جو رد لکيو. شاهه اسماعيل شهيد ابن شيخ عبدالغني دهلوي هنن ٻنهي عالمن جي وچ تي ٻئي فيصلو ڪيو.

ان کان سواءِ مولانا صاحب جون ٻيون تصنيفون ۽ تاليفون به آهن، جهڙوڪ: مفتاح التوحيد، جهدالفضل، سرالانسان وغيره. اهي قلمي حالت ۾ آهن ۽ لکنو ۾ سندس درگاهه تي محفوظ آهن.

مولانا صاحب جيتوڻيڪ وجودي مشرب جو هو، تڏهن به شريعت جي اتباع ۾ ڪوتاهي نه ڪندو هو. فرمائيندو هو: ”من مقتدي فعل رسول الله صلي الله عليه و سلم و عمل آنحضرت صلي الله عليه وسلم همين بود“. آخري عمر تائين توحيد وجودي جو غلبو رهيس، پر جڏهن به هوش غالب ايندو هوس ته پنهنجي همعصر مولانا نيازاحمد جو هي شعر پڙهندو هو، جيڪو وحدت الشهودُ جو ترجمان آهي:

شهود حق طلبي از وجودِ خود بگزر
ڪه جز وجود تو اورا حجابِ ديگر نيست.

مولانا عبدالحي پنهنجي ڪتاب نزهته الخواطر (ج ٧) ۾ سندس متعلق لکيو آهي:
”هي بزرگ عالم ٻين عالمن کان نرالي طبعيت جو ماڻهو هو، مسجد جي صحن ۾ ساز ۽ سرود تي راڳ ٻڌندو هو، عالمن جي سخت منع ڪرڻ جي باوجود وجد ڪندو هو. سيدن ۽ عالمن جي بي انتها عزت ڪندو هو. امام حسن ۽ امام حسين جي نالي تي جيڪي تابوت ٺاهيا ويندا هئا، انهن جي تعظيم جو قائل هو: ۽ چوندو هو ته انهن جي اهانت نه ڪئي وڃي، ڇو ته انهن کي حسنين رضي الله عنها جي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.“

هن بزرگ جو احوال هيٺين ماخذن جي مدد سان لکيو ويو:
١- وحدت الوجود (اردو ترجمو)، ڇپايل: الله والے کي قومي دکان.
٢- مولانا عبدالحي: نزهته الخواطر، جلد ٧.
٣- محمد خصلت صابري جو مضمون، شايع ٿيل ماهنامه تاج ڪراچي، جون ١٩٦٠ع.
٤- مولاناشاهه عبدالرحمان جي سلسلي جي مريد انيس الرحمان (ڪراچي) طرفان لکي موڪليل معلومات.

حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي:

حڪيم الامت حضرت مولانا اشرف علي ٿانوي ٿاڻه ڀون (هندستان) ۾ سنه ١٢٨٠هه (١٨٦٣ع) ۾ تولد ٿيو. وڏو عالم، فاضل ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو. طريقت ۾ حضرت حاجي امداد الله مهاجر مڪي ڪان خط جي ذريعي بيعت ٿيو؛ جيڪو چشتي طريقي سان وابسته هو. حضرت ٿانوي ١٦- رجب سنه ١٣٦٢هه (١٩٤٣ع) تي وفات ڪئي. ظاهري تعليم سان گڏ ڪيترن ئي خدا جي ٻانهن کي طريقت جي تعليم به ڏنائين. نه فقط ايترو، پر تصوف بابت به ڪيترا ئي ڪتاب لکيائين. هن بزرگ جو فيض به سنڌ تائين پهتو. سنڌ ۾ ڪيترائي نوان ۽ پراڻا سنڌي سندس مريد آهن.

غلام احمد نظامي:

سنڌي زبان جو بلندپايه شاعر ٿي گذريو آهي. گهڻو ڪري قومي شعر چيو اٿس، ۽ مسلمانن جي عظمتِ رفته جو ذڪر ڪري، برصغير پاڪ و هند جي مسلمانن کي غفلت جي ننڊ مان بيدار ٿيڻ لاءِ وڏي واڪي سڏيو اٿس. چوي ٿو:

'نظامي' غلامي ملي ڇو اسان کي،
خدا خوب ڄاڻي ٿو پنهنجي ڪمن کي.

پاڪستان جي تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن هو. پنهنجي شعر جي ذريعي، سنڌ جي مسلمانن کي پاڪستان جي تحريڪ ۾ سرگرم عمل ٿيڻ لاءِ سڏيو اٿس. اهوئي سبب آهي، جو کيس بجا طور سنڌ جو "قومي شاعر" سڏي سگهجي ٿو. هو ذات جو ميمڻ هو، ۽ ١٥- جون ١٨٩٥ع تي لاهوري محلي لاڙڪاڻي ۾ تولد ٿيو. جلد ئي لڏي وڃي ڪراچيءَ ۾ سڪونت پذير ٿيو. اتي ڀائرن پنهنجي پاڻ وٽ "سنڌ بلوچستان" هوٽل ۾ ڪم ڪرڻ لڳو. آخر پنهنجي ڀائرن "سنڌ اسلاميه هوٽل" قائم ڪيو. ٢٣- فيبروري ١٩٥١ع تي ڪراچيءَ ۾ وفات ڪيائين. شعر ۾ ڀهريائين "اصغر" ۽ "خاڪي" تخلص ڪندو هو. ان کان پوءِ حضرت خواجه حسن نظامي کان متاثر ٿي، "نظامي" تخلص اختيار ڪيائين، يعني پنهنجي نسبت چشتي طريقي سان ڳنڍيائين.

نظامي مرحوم سنڌ جي شاعرن ۽ اديبن جي جماعت "جمعيت الشعراء سنڌ" جو سرگرم ڪارڪن هو. سيپٽمبر ١٩٤٥ع کان ڊسمبر ١٩٤٩ع تائين ماهوار رسالي "اديب سنڌ" جو ايڊيٽر ٿي رهيو، جيڪو "جمعيت الشعراء سنڌ" جي سهاري هيٺ لاڙڪاڻي مان نڪرلدو هو. سندس شعر جا مجموعا "بياض نظامي" ۽ "رياض نظامي" جي نالي سان شايع ٿيل آهن. انهن کان سواءِ نثر ۾ به ڪجهه ڪتاب لکيائين، جهڙوڪ: گلزار پنجتن، خدائي انتقام، شريف ماسترياڻي ۽ گلشن سنڌ.

سنڌي "رسالي" جي ترتيب ۽ ان جو پس منظر

الياس عشقي

ڪلاسيڪي سنڌي شاعرن جي ڪلام جي هڪ خاص ترتيب هوندي آهي، جنهن هيٺ گڏ ڪيل ڪلام کي "رسالي" جو نالو ڏنو ويو آهي. سوال هيءُ آهي تہ رسالو آهي ڇا؟ ڪيترن صاحبن انهيءَ سوال تي ويچار ڪيو آهي، پر اسان جي خيال ۾ رسالي جو نالو ڪو نئون نہ آهي. ان جو تعلق مسلمان مصنفن جي روايت سان وابستہ آهي. اڳوڻا مصنف پنهنجين يادداشتن کي جدا جدا صورتن ۾ ۽ جدا جدا نالن هيٺ مرتب ڪندا هئا، جنهن جو بيان هن ريت آهي:

١- جُنگ: وڏي دفتر يا ڪتاب کي چوندا هئا، جنهن ۾ ڪهڙو ڪري شعر يا ڪي ٻيا دلچسپ ۽ ضروري مواد جمع ڪري رکندا هئا. ان جو مثال مشهور فارسي شاعر صائب جو انتخاب آهي، جو هُن ٻين شاعرن جي ڪلام مان چونڊي پيش ڪيو. ان جو نالو فارسي شاعرن جي تذڪرن ۾ آيل آهي.

٢- بياض: بياض ۾ عام طور شعرن جو انتخاب هوندو هو، پر ان سان گڏ ذاتي ۽ خانداني حال، خاص خاص سن ۽ ڄمڻ مرڻ جون تاريخون، ڪن اهم حادثن ۽ واقعن بابت يادگيريون هونديون هيون. ڪڏهن ڪڏهن اهم مختصر تاريخي واقعا ۽ معلومات ۽ مجرب نسخا بہ بياض ۾ لکي محفوظ ڪرڻ جو رواج هو. سنڌ ۾ اهڙا بياض تمام گهڻا آهن.

٣- ڪشڪول: هيءُ بہ بياض جو ئي هڪ قسم آهي، فرق رڳو ايترو آهي تہ ان ۾ ڪا خاص ترتيب رکيل نہ هوندي آهي.

٤- گنج: بياض جڏهن حد کان وڏو ٿي ويندو آهي. گنج کي "گنجينہ" بہ چون ٿا. شاهہ جي رسالي کي "گنج" بہ چيو ويو آهي.

٥- تذڪرا: تذڪري جو هڪ قسم اهڙو بہ هوندو آهي، جنهن ۾ ذاتي ۽ خانداني حالات يا آتم ڪهاڻي لکندا آهن، جيئن تہ علامہ عنايت الله خان مشرقي ۽ مولانا ابوالڪلام آزاد جون آتم ڪهاڻيون آهن، انهي کي تذڪري جو نالو ڏنو ويو آهي. تذڪري جو ٻيو قسم هڪ اهڙو بياض آهي، جنهن ۾ شاعرن جي ڪلام کان سواءِ انهن جي حياتيءَ جو مختصر

حوالا به لکيو ويندو آهي. اهڙن تذڪرن جو تعداد فارسي ۽ اردوءَ ۾ تمام وڏو آهي. اهڙن تذڪرن ۾ سنڌ جا مشهور فارسي تذڪرا: مقالات الشعرا، تڪملهٔ مقالات الشعرا يا تذڪرهٔ شعراءِ ٺٽو ۽ تذڪرهٔ شعراءِ سکر وغيره آهن.

٦- رسالا: ڪن اهم ۽ مفيد موضوعن تي مختصر ڪتاب هوندا آهن، جن ۾ ڪنهن علم يا فن بابت مختلف، ڪارائتا ۽ دلچسپ مضمون لکي محفوظ رکندا آهن. جيئن ته مشهور فارسي لغت ”غياث اللغات“ ۾ موسيقي، منطق ۽ عروض وغيره جي موضوعن تي رسالا شامل آهن. اهڙا رسالا فارسيءَ ۾ جام لکيا ويا آهن. فارسيءَ ۾ نثري ڪتب ۾ نظم جي ڪتابن کي به رسالو چيو ويو آهي. حضرت ميان مير سنڌي لاهوريءَ جي مريد خاص ۽ شاهجهان، ان جي ڌيءَ جهان آرا ۽ پياري پٽ داراشڪوه جي مرشد ملا شاهه بدخشي جي مثنوين کي ”رسالي“ جو نالو ڏنو ويو آهي، جيئن ته ”رساله حمد و نعت“، ”رساله والواء“ ۽ ”رساله نسبت.“ ڪن رسالن ۾ هڪ کان وڌيڪ موضوعن تي نندا نندا مقالا گڏ ڪري ”رسالي“ جو نالو ڏنو ويندو آهي. سنڌي ۽ اردو ۾ ماهوار ميگزنن کي ”رسالو“ انهيءَ ڪري چيو وڃي ٿو ته ان ۾ جدا جدا موضوعن تي مضمونن کان سواءِ شاعرن جو ڪلام به هوندو آهي. محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙي محقق ۽ عالم به شاهه عبداللطيف ۽ لطف الله قادريءَ جي رسالن جي سلسلي ۾ اهڙن رسالن جو ذڪر ڪيو آهي، پر خبر نٿي پوي ته سنڌي شاعرن جي ڪلام کي رسالي جو نالو ڪڏهن کان وٺي ڏنو ويو آهي ۽ پهريون رسالو ڪنهن ۽ ڪڏهن گڏ ڪيو هو.

سنڌي شاعرن جي ڪلام کي ”رسالي“ جو نالو انهيءَ ڪري ڏنو ويو آهي ته ان جي هر سُر (فصل) ۾ جدا جدا راڳن، لوڪ داستانن ۽ موضوعن بابت ڪلام گڏ ڪيو ويندو آهي. اهڙا رسالا رڳو سنڌي شاعرن ئي مرتب ڪيا آهن. ڪنهن ٻيءَ ٻوليءَ ۾ شاعرن جي ڪلام کي رسالو نه چيو ويو آهي. سنڌي رسالي جي ترتيب تمام سهڻي ۽ مڪمل آهي. رسالي جي انهيءَ ترتيب جي جاچ ڪبي ته معلوم ٿيندو ته اهڙو سهڻو انداز ۽ نئين ترتيب اڪ ڇنڀ ۾ پيدا نه ٿي هوندي، ان جو ضرور ڪو پس منظر هوندو، ڪا تاريخ هوندي. هن مختصر مضمون جو مقصد انهيءَ پس منظر جي ڳولا آهي.

سنڌي رسالي جي معياري ترتيب اسان کي حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي رسالي جي صورت ۾ نظر اچي ٿي. دراصل رسالي جي ترتيب جا تجربا انهيءَ رسالي جي سلسلي ۾ ٿيا آهن ۽ رسالي جي ترتيب ۾ شاهه جي رسالي کي ئي مرڪزي حيثيت حاصل رهي آهي.

شاهه جي رسالي کان اڳ ڪو رسالو اهڙيءَ ترتيب هيٺ مرتب ٿيو هو يا نه؟ ٿيو هو ته ان جي ترتيب ڪهڙي هئي؟ ان ۾ ڪهڙا سُر هئا، ان بابت ڪجهه چئي نٿو سگهجي، ڇوجو ان کان اڳ جو ڪو رسالو اڃا تائين ملي نه سگهيو آهي. شاهه جي بزرگ همعصر شاعر ميين شاهه عنات رضوي به رسالو مرتب ڪيو. يا ان جو ڪلام بياض جي صورت ۾ هو؟

ٻنهي صورتن ۾ ان جي ترتيب ڪهڙي هئي؟ ميين شاهه عنات رضويءَ جي ڇپيل رسالي جي ترتيب تي ته شاهه جي رسالي جو اثر نمايان آهي. ميين شاهه عنات جي ڪلام ۾ انهيءَ خاندان جي ٻين شاعرن جو ڪلام به شامل هو، پر ڇپيل رسالي ۾ موجوده ترتيب هيٺ گڏ ڪيل آهي. جيڪڏهن اصل خطي نسخي ۾ ائين آهي ته شاهه عنات جو ڪلام به بياض جي صورت ۾ هوندو. شاهه عنات جي رسالي يا بياض جو انداز ڪهڙو آهي، اسان کي پڪ نه آهي، پر ڇپيل رسالو شاهه جي رسالي جي انداز ۽ ساڳي ترتيب ۾ مختصر ڪيل آهي.

شاهه جي رسالي کان اڳ سنڌي شاعرن جو ڪلام مجموعن جي صورت ۾ نٿو ملي ۽ گهڻو ڪري بياضن، ملفوظات يا تصوف جي ڪتابن ۾ درج ٿيل آهي. پر شاهه جي رسالي جي ترتيب (توڙي بياض جي صورت ۾ چو نه هجي) خاص آهي. انهيءَ ترتيب جا ٻه نمونا آهن. پهريون نمونو سُر سهڻي سان شروع ٿئي ٿو ۽ ٻئي سلسلي جي شروعات سُر ڪلياڻ سان ٿئي ٿي. ٻي ترتيب وڌيڪ رائج ۽ مقبول آهي. اڄ بازار ۾ عام طور جيڪي رسالا ملن ٿا، انهن جي شروعات سُر ڪلياڻ سان ٿئي ٿي ۽ محققن انهيءَ ترتيب کي معياري قرار ڏنو آهي، ڇو جو انهيءَ جو سلسلو شاهه ڪريم جي درگاهه واري گنج ٿيل رسالي سان ملي ٿو. البت شاهه جي درگاهه تي رکيل سڀ کان جهوني رسالي "گنج" جي شروعات سُر سسئي کان ٿئي ٿي.

رسالي جي ترتيب موسيقي تي ٻڌل آهي. ان جي هرهڪ باب يا فصل کي سرود يا سُر چون ٿا ۽ وڌيڪ تعداد ۾ سُر ڪنهن نه ڪنهن راڳ جي نالي سان منسوب آهن. هر سُر ۾ جيترو ڪلام آهي، سو انهيءَ سُر سان منسوب راڳ ۾ ڳايو ويندو آهي. اهڙي ريت سُر يا سرود رسالي جو هڪ باب يا فصل به آهي ۽ راڳ به. اهو لفظ ٻنهي معنائن ۾ ڪتب آندو ٿو وڃي.

شاهه جي معياري رسالي ۾ ٽيهه سُر آهن. رڳو علامه آءِ. آءِ. قاضي مرحوم جو مرتب ڪيل رسالو اُڻٽيهن (۲۹) سُرن تي مشتمل آهي، انهيءَ ڪري ڪن صاحبن وٽ اختلافي ٿي پيو آهي. جهونن رسالن جي جدا جدا نسخن ۾ ٻٽيهه (۳۲) کان ڇٽيهه (۳٦) تائين سُرن جا نالا ملن ٿا، پر ٽيهن کان مٿي وارا سُر الحاقي آهن. آهي سُر شاهه سائينءَ جا چيل ڪونهن. انون ۾ ٻين شاعرن جو اهڙو ڪلام آهي، جو شاهه جي محفلن ۾ ڳايو ويندو هو. البت ٻين شاعرن جي رسالن ۾ سُرن جو تعداد شاهه سائين جي رسالي جي مقابلي ۾ تمام گهٽ آهي.

ظاهر آهي ته سنڌي شاعرن جي ڪلام جي ترتيب جو هيءُ نمونو، موجوده معيار تائين هڪدم ته نه پهتو هوندو. اهڙي سهڻي ترتيب جي اوسر ۾ ڪو وقت ته ضرور لڳو هوندو. جيتوڻيڪ شاهه جي رسالي ۾ هڪ سهڻي ترتيب موجود هئي، تڏهن به ڪن شاعرن جي رسالن ۾ سُرن جو ٿورو گهڻو هيرڦير ٿيو، تنهن ڪري انومان آهي ته رسالن جي ترتيب ۾ اڳي به اهڙيون تبديليون ضرور ٿيون هونديون. مطلب ته سنڌي رسالي جي ترتيب جي ضرور ڪا تاريخ آهي، ۽ موجوده ترتيب ارتقائي منزلون طئي ڪري، اجوڪي معياري ترتيب تائين

ٻڌائي ٿي. "سنڌي بيت جو بڻ بنياد" مضمون ۾ اسين ڏسي چڪا آهيون تہ سنڌ سياسي طور پيشڪ ننڍي کنڊ کان جدا رهي هوندي، پر ادب ۽ ثقافت جي ميدان ۾، ٻنهي ۾ تمام ويجهڙائي جا لاڳاپا رهيا آهن. ادبي ۽ ثقافتي روايت ۾ ڏي وٺ جو سلسلو هلندو رهيو آهي، جنهن جو آڳياس تحقيقي ڪم ڪي اڳتي وڌائي سگهي ٿو. رسالي جي ترتيب کي بہ ساڳي ادبي روايت ۾ ڳولي سگهون ٿا، پر انهيءَ کان اڳ ثقافتي پس منظر جو مختصر جائزو تمام ضروري آهي.

سنڌ ۽ لسٻيلي جي حدن ۾ هندن جا ڪيترائي اهڙا مقدس ماڳ، تيرٿ ۽ آستان هئا، جن جي زيارت ۽ ياترا لاءِ هندوستان مان ساڌو سنت، جوڳي ۽ سامي ايندا ويندا رهيا آهن. اهي ساڌو جوڳي ۽ سامي ڀڳتي تحريڪ جا نمائندا هئا ۽ گهڻو ڪري شاعري ۽ راڳ کي پنهنجي تبليغ طور ڪتب آڻيندا هئا. هي درويش جماعت سان ۽ ٽولن ۾ سفر ڪندا هئا ۽ جتي ترسندا هئا، اتي مچ ٻاري راڳ جي محفل جمائيندا هئا. اهڙا هنڌ اڪثر شهرن جي ويجهو هوندا هئا. انهن محفلن ۾ ڀڄنن ۽ ڪيرتنن جي ذريعي اخلاقي ۽ توحيدي ڪلام ٻڌائيندا هئا. اهڙين محفلن ۾ هرڪنهن کي شريڪ ٿيڻ جي عام اجازت هوندي هئي. سنڌي عوام، هندو ۽ مسلمان، سڀ انهن محفلن ۾ ڏاڍي ذوق ۽ شوق سان شريڪ ٿيندا هئا ۽ ڪيترن ماڻهن تي انهن جي خيالات جو اثر بہ ٿيندو هو. مسلمان بہ متاثر ٿي موٽندا هئا. انهن حالتن ۾ مسلمان صوفين ۽ درويشن تي ان جو رد عمل ٿيو. صوفي ڪلام ۽ سنڌي راڳن جي روايت تہ سنڌ ۾ اڳي ئي موجود هئي ۽ عوام راڳ جا ڪوڏيا بہ هئا، ان ڪري مسلمان صوفين ۽ درويشن بہ صوفياني ڪلام ۽ راڳ جي محفلن جي هڪ نئين تنظيم ۽ راڳ جو هڪ نئون رنگ پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جنهن ۾ انهن کي ڏاڍي ڪاميابي بہ ٿي. اڳي راڳن جون اهڙيون ڪچهريون خانقاهن ۾ ڪن خاص خاص موقعن تي ۽ نجي محفلن تائين محدود هيون؛ ڀڳتي تحريڪ جي رد عمل هيٺ اهڙيون محفلون عام جام ٿيڻ لڳيون. مقبرن ۽ خانقاهن تي ساليانا ميڙا اڳي ٿيندا هئا، پر هينئر اهڙين محفلن کي وڌائي، ٻين خاص خاص موقعن تي ٻرڪ ڳائڻن کي جمع ڪيو ويو. هفتي ۾ هڪ ڏينهن ۽ ڪٿي ڪٿي خانقاهن ۽ پيرن جي آستانن تي ٻن ڏينهن جي محفلن جو سلسلو قائم ٿيو. شهرن ۽ ڳوٺن ۾ برابر اهڙيون محفلون ٿيڻ لڳيون، جن ۾ سنڌي عوام مسلمان ۽ هندو ڏاڍي اتساهہ سان شريڪ ٿيڻ لڳا. انهن محفلن ۾ سنڌي ٻولي ۾ توحيدي ڪلام سنڌي راڳن ۾ ٻڌي عوام کي ڀڳتي جي هندو درويشن جي محفلن کان وڌيڪ روحاني سڪون حاصل ٿيو ۽ سنڌي لوڪ داستانن جي ڪري پنهنجي ثقافت سان، عوامي زندگي ۽ جذبات سان وڌيڪ پنهنجائپ جو احساس ٿيڻ لڳو. جوڳين جي محفلن ۾ ٻولي ۽ ثقافت جي اختلاف سبب ٻڌندڙن کي رڳو راڳ جو لطف حاصل هوندو هو، پر سنڌي راڳ جي محفلن ۾ راڳ کان سواءِ عوامي داستان ۽ سنڌي ڪلام کي ٻڌي، هرڪنهن کي پنهنجي مرضي آهر روحاني غذا ملندي هئي. اهڙيءَ حالت ۾ ماڻهو درگاهن تي ڏاڍي عقيدت سان حاضري ڏيڻ لڳا ۽ هندو مسلمان گڏجي مسلمان صوفي درويشن جا عقيدت مند ۽ مريد ٿيڻ لڳا. سنڌي هندو ڀڳتي تحريڪ ۽ توحيدي

خيالات جي اثر هيٺ "نيرگڻ واد" جي عقيدي جا حامي هئا ۽ سناتن ڌرم ۽ ٻين هندو مذهبي عقيدن جي بدران نانڪ پنٿي، ڪبير پنٿي ۽ دادو پنٿي خيالن جي اثر جي ڪري صوفي عقيدي جي تمام ويجهو اچي ويا هئا، تنهن ڪري آهي مسلمان صوفين جي خيالن کان متاثر ٿي، انهن جا مريد ٿيا. مسلمان صوفي اڳي ئي مذهبي مت ڀيد جي برخلاف هئا، ان ڪري تعصب کان پاڪ هڪ اهڙي فضا پيدا ٿي ويئي، جنهن ۾ رواداري ۽ مروت هئي، انسانيت سان محبت هئي ۽ هندو ۽ مسلمان امن ۽ سڪون سان زندگي گذارڻ لڳا.

شاهه لطيف اڳي ئي هندو فقيرن جي محفلن کي ڏسي چڪو هو. هو جوڳين ۽ سامين جي تمام ويجهو رهي، انهن سان دوستيءَ جو لاڳاپو قائم ڪري، انهن سان گڏ هنگلاج ۽ لاهوت لامڪان جي سفر تي ويو هو ۽ انهن جي عقيدن، خيالن، مذهبي روايتن ۽ فلسفهءِ حيات مان واقفيت حاصل ڪري چڪو هو، ان ڪري ڀٽ شاهه ۾ اچڻ کان پوءِ پنهنجو اخلاقي ۽ روحاني مرڪز قائم ڪري ويٺو ۽ عوام جي تربيت جو ڪم شروع ڪيو. اهڙا مرڪز اڳي ئي لال شهباز قلندر جي درگاهه تي سيوهڻ شريف ۾، مخدوم نوح سرور جي درگاهه تي هالن ۾، شاهه عبدالڪريم جي درگاهه تي بلڙيءَ ۾ ۽ شاهه عنايت شهيد جي درگاهه تي جهوڪ شريف ۾ قائم هئا. پر شاهه لطيف سادي ۽ پرخلوص انداز ۾ تعصب کان پاڪ هڪ اهڙو اخلاقي ۽ روحاني ماحول قائم ڪيو، جنهن جي ڪري سنڌ جي ڪنڊڪڙڇ مان اچي ماڻهو جمع ٿيڻ لڳا. ڀٽ شاهه ۾ راڳ رهاڻ جو سلسلو هڪ نئين جوش ۽ ولولي سان شروع ٿيو. راڳن جي ترتيب نئين سر ڪئي ويئي ۽ راڳ رهاڻ جو سلسلو باقاعده ٿيڻ لڳو. هر جمعرات ڏينهن خاص اهتمام سان راڳ ٿيندو هو. سڄي رات محفل هلندي هئي. رات جي مختلف وقتن تي مختلف راڳن جو وقت مقرر ٿيو. آن ريت ڀٽ شاهه جو ماحول ٻين درگاهن جي ماحول کان وڌيڪ روحاني ۽ اخلاقي ٿي ويو، جتي هندو ۽ مسلمان گڏجي عقيدت سان حاضري ڏيندا هئا. مسلمان توحيدي عقيدي تي پختا ۽ ڀڳتي تحريڪ جي اثر کان آجا ٿيا. هندن ۽ مسلمانن ۾ صوفين ۽ مسلمان درويشن سان عقيدت ڏينهون ڏينهن وڌندي ويئي. رواداري ۽ محبت، امن امان ۽ انسان دوستيءَ جي اهڙي ماحول ۾ اخلاقي قدرن جو اثر عام ٿيڻ لڳو، جنهن جي ڪري ساليانه ميلن ۽ عرسن جي رونق وڌي ۽ درگاهن تي سٺي ۽ صاف ماحول جي ڪري، درگاهن ۽ صوفي درويشن جي اثر ۾ اضافو ٿيو.

اسين ڏسي چڪا آهيون ته ڀڳتي ۽ تصوف جي وچ ۾ راڳ ۽ ڪلام جي ڪري هڪ ظاهري هڪجهڙائي هئي، راڳ ۽ ڪلام ٻنهي سلسلن ۾ لازم ملزوم هئا، پر ٻنهي جي توحيدي تصور ۾ بنيادي طور فرق هو، جنهن کي اڪثر هندو صوفين به قبول ڪيو، ان ڪري جو سنڌي هندو گهڻو ڪري صوفي عقيدي جا پيروڪار ۽ نيرگڻ وادي هئا. اهڙيءَ ريت هندن ۽ مسلمانن جي عقيدن ۾ فرق تمام گهٽجي ويو هو.

يقين سان چئي نٿو سگهجي ته صوفي ڪلام کي ڳائڻ جو سلسلو ڪڏهن کان شروع ٿيو، پر يقين آهي ته ڀڳتي تحريڪ هيٺ ڪلام ڳائڻ جو سلسلو گهڻو اڳ شروع ٿي چڪو هو. ڀڳتي تحريڪ جي شاعرن، درويشن جي ڪلام جي ترتيب جو ڪم ٽن مرحلن ۾ هليو، جنهن جي اثر هيٺ ڀڳت ڪبير، گرونانڪ، سورداس، تلسي داس ۽ دادو ديال جهڙن درويش شاعرن جو ڪلام جمع ٿيو، پر سوامي هريداس پنهنجي ڪلام جي ترتيب جي سلسلي ۾ وڏيڪ تبديليون آنديون ۽ هُن جي تجربن کي وڌيڪ اهميت حاصل ٿي. اوائلي دؤر ۾ سوامي هريداس پنهنجي ڪلام کي سادي نموني ۾ ڳائيندو هو، جنهن ۾ رڳو ڪلام کي اهميت حاصل هئي. انهيءَ دؤر ۾ اول هر ڪلام جي مٿان، انهيءَ راڳ جو نالو لکيو ويندو هو، جنهن ۾ انهيءَ ڪلام کي ڳائيندا هئا. سوامي هريداس موسيقيءَ جو ماهر ۽ وڏو ڀڳت هو، ان ڪري ڀڳتي تحريڪ جي ٻين شاعرن به پنهنجي ڪلام کي هن جي پيروي ۾ ساڳئي نموني ۾ ڳايو. پهرئين نموني جو مثال هيٺ ڏجي ٿو:

ترتيب ١–

(١) راڳ ڀهاڳ:

ڪنهون من سب رس ڪورس سار

(٢) راڳ وياس:

جيئُون هي جيئُون تم راکت هو

(٣) راڳ اساوري:

هيت تو ڪيجي ڪمل نين سي

(٤) راڳ ڪلياڻ:

هري ڪو ايسو هي سب کيل

پر اڳتي هلي هن درويش شاعر ڪلام جي ترتيب جو نمونو ٿورو ڦيرائي ڇڏيو. جو جو هينئر ڪلام جي بدران راڳ کي وڌيڪ اهميت حاصل ٿي چڪي هئي. انهيءَ تبديليءَ جي اثر هيٺ ٻئي مرحلي ۾ راڳ جي هيٺ ڳائڻ وارو سمورو ڪلام هڪ هنڌ ڳايو ويو، ان ڪري جو سوامي هري داس موسيقيءَ جو وڏو ماهر ۽ تانسين ۽ بيجو باوره جهڙن برک ڳائڻن جو استاد هو. ٻئي سلسلي ۾ ڪلام ڳائڻ جو نمونو هيءُ هو.

ترتيب ٢–

راڳ وياس

جيئُون هي جيئُون هي تم راکت هو

ڪاهو ڪي بس نهين تمهاري. وغيره

راڳ اساوري

هيت تو ڪيجهي ڪمل نين سون
تنڪا بياري ڪهي بس
هري ڪي نام ڪو آلس ڪيون ڪرت. وغيره

راڳ ڪلياڻ

هري ڪو ايسو هي سڀ کيل
پرپم سمند ر روپ رس. وغيره

هر راڳ هيٺ وڏي تعداد ۾ ڪلام هوندو هو. پر هيءُ ٻئي نمونا سادا هئا. انهيءَ ۾ ترتيب جي ڪا خاص سهڻائي ۽ فڪر نظر نٿو اچي، جيڪو ٽئين مرحلي ۾ پيدا ٿيو، پر ان جو آثار پهرين مرحلي جي ترتيب تي ئي آهي. ٽئين مرحلي جي مڪمل ۽ سهڻي ترتيب جي صورت اسان کي گروگرنٿ صاحب ۾ نظر اچي ٿي.

گرونانڪ ۽ هن کان پوءِ واري دور ۾ گروئن جي ڪلام کي مٿي ڄاڻايل ٻنهي نمونن هيٺ گڏ ڪيو ويو، پر پوءِ سک گروئن کي گرونانڪ ۽ ٻين گروئن ۽ ڀڳتن جي ٻاڻين کي جي جدا جدا هئڻ تي پڪڙيل هيون، گڏ ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو. انهيءَ خيال سان سمورو ڪلام هٿ ڪرڻ کان پوءِ معلوم ٿيو ته جدا جدا ماڻهن ڪلام کي جدا جدا نمونن ۾ نقل ڪري رکيو آهي. انهن سڀني نمونن کي سامهون رکي هڪ نئين ۽ سهڻي ترتيب سان گرنٿ کي تيار ڪيو ويو. هاڻي گرنٿ صاحب جي ترتيب معمولي هيرڦير سان ساڳي انداز ۾ هلي ٿي اچي، جنهن ۾ ٻئي نمونا وانگر راڳ کي اهميت حاصل آهي.

نئين ترتيب ۾ جدا جدا راڳن جي نالن تي باب قائم ڪيا ويا ۽ هر باب کي جنهن جو عنوان ڪنهن نه ڪنهن راڳ جي نالي سان منسوب آهي، جدا جدا ڀاڱن ۾ ورهايو ويو آهي. هن ريت هڪ نئون ۽ سهڻو انداز پيدا ٿيو، جنهن هڪ نرالي ترتيب کي جنم ڏنو.

گرنٿ صاحب ۾ شاعريءَ جون ڪيتريون ئي صنفون شامل آهن، جيئن ته اشٽ، پد، شبد، شلوڪ، چار پد، وار ۽ ستوايا وغيره. هيءُ سڀئي صنفون يا انهن منجهان ڪا صنف هرباب (راڳ) هيٺ گڏ ڪيون ويون آهن. راڳن کي "محلن" ۾ ۽ "محلن" کي "پوڙين" ۾ ورهايو ويو آهي. اهڙيءَ ريت هڪ نئين ۽ سهڻي ترتيب گرو گرنٿ صاحب جي صورت ۾ اسان جي سامهون اچي ٿي. هيءَ ترتيب گرنٿ سان مخصوص ٿي وئي آهي، جنهن ۾ داخلي فڪر جو ڏس به ملي ٿو.

سک مذهبي ادب آدي گرنٿ ۽ دسم گرنٿ ۾ جمع ٿيل آهي. ان کان سواءِ ٻين گروئن ۽ ڀڳتن جون ٻاڻيون ۽ اهڙي قسم جو ٻيو ڪلام يادگار آهي، جنهن ۾ گرو تيغ بهادر، سنت رين جي ڪانها ڀڳت ۽ ڇجو ڀڳت وغيره جو ڪلام آهي. جوانمردي ۽ بهادريءَ جو ڪلام "وارن" جي صورت ۾ آهي. اهڙي ڪلام ۾ ڀائي گروداس جون چاليهه وارون، گرو گوبند سنگهه عبدل ۽

تندل جو ڪلام آهي. گرنٿ صاحب ۾ پڪتن سان گڏ مسلمان شاعرن جو صوفيانو ڪلام ٻه آهي. اهڙن شاعرن ۾ بابا فريد (ثاني ؟) ماڌو لال شاهه حسين ۽ شاهه شرف جو ڪلام خاص طور قابل ذڪر آهي. تصوف جي علاوه عاشقاڻو ڪلام ٻه آهي، پرگهٽ. اهڙو ڪلام گهڻو ڪري دمودر ۽ پيلو جو آهي. ڪجهه ڪلام سگرا شاهه ۽ جگتن جو ٻه آهي.

آدي گرنٿ ۾ گرونانڪ جو ۽ وسر گرنٿ ۾ ڏهين گرو گوبند سنگهه جو ڪلام آهي، پر گرو گرنٿ صاحب ۾ گرونانڪ، پين سک گروئن، پڳتن ۽ پيرن فقيرن جو ڪلام آهي. انهيءَ مجموعي ۾ ٣٣٨٤ شبد آهن، جو سن ١٦٠٣ع ۾ پنجين گرو ارجن ديو امرتسر ۾ گڏ ڪرائي ڀائي گرداس کان لکارايو هو ۽ پوءِ ان ۾ پنهنجو ۽ پنهنجن همعصرن پڳتن جو ڪلام ٻه داخل ڪري سن ١٦٠٤ع ۾ مڪمل ڪرايو. انهيءَ وڏي مجموعي ۾ پهرين گروءَ جا ٢٩٤٩، ٻئي گرو جا ٥٧، ٽئين گرو جا ٢٥٢٢، چوٿين گرو جا ١٧٣٠، پنجين گرو جا ٦٢٠٤، نائين گرو جا ١٧٣ ۽ ڏهين گرو جو هڪ مصرع آهي. پڳت ڪبير جا ١١٤٦٧، نامديو جا ٣٣٩٧، شيخ فريد جا ١٤٩، رئيداس جا ١٣٤، ڀائي مرداني جا ٧٣، راءِ بلوند جا ٨، ميران ٻائي جا ٣ ۽ پين پڳتن جا ١٢٨ مصرع درج آهن. مصرع پد يعني منظوم ڪلام کي چيو ويو آهي. وسر گرنٿ گرو گوبند سنگهه جو گڏ ڪيل آهي، آن جي ڪلام تي ٽي مشتمل آهي. هاڻ هندي جا برک ۽ پرگو شاعر هئا. وسر گرنٿ ضخيم آهي ۽ ان ۾ چنڊيءَ ۽ پڳوتيءَ جون "وارون" پنجابي ٻوليءَ ۾ آهن. گرنٿ ۾ گرونانڪ جو ڪلام، نصيحت ناما، ريختي، مناجات، پسران سنگلي يا سن محل ڪي ڪٿا، گيان سروور، ڪافيون، ڪٿا ڪرشن چندر، باني بنگهر ۽ ڪجهه فارسي شبد ۽ نثر ۾ "حاضر نامون" شامل آهي. ان مان ظاهر ٿئي ٿو ته گرنٿ صاحب ۾ ڪلام ڪيترن قسمن جو ۽ ڪهڙيءَ نوعيت جو آهي. هاڻي گرنٿ صاحب جي ترتيب تي هڪ نظر وجهي ڏسون.

ترتيب :-

(١) **سري راڳ:** هيءُ گرنٿ صاحب جو پهريون راڳ (باب يا فصل) آهي. انهيءَ راڳ هيٺ گرونانڪ ۽ پين گروئن جون ٻاڻيون ۽ پڳتن جا ٻول آهن، جن ۾ ڪبيرداس ۽ پين پڳتن جو ڪلام شامل آهي.

(٢) **راڳ ماجهه** (مانجهه؟): ۾ گرونانڪ ۽ پين گروئن جون ٻاڻيون آهن، ترتيب سري راڳ جهڙي آهي.

(٣) **راڳ گوڙي** (گوري؟): ۾ گرونانڪ ۽ پين گروئن جون ٻاڻيون، ڪبيرنامديو ۽ پين پڳتن جو ڪلام آهي، جنهن ۾ ڪيترائي صنف، مثال طور ٻاونجاهه اکري، گوڙي "سک مني" ۽ وار شامل آهن.

(٤) **راڳ آسا:** ۾ گرونانڪ، گرو ارجن ديو ۽ پين گروئن جو ڪلام، ڪبيرنامديو ۽ پين پڳتن جو ٻاڻيون ۽ بابا فريد جا دوها (شلوڪ) شامل آهن.

(٥) راڳ گوجري: هن گروئن جون ٻاڻيون ۽ ڀڳتن جا ٻول آهن، هن چوڀدن ۽ وارن کي وڏي اهميت حاصل آهي.
(٦) راڳ ديوگنڌاري: هن رکو گروئن جون ٻاڻيون آهن.
(٧) راڳ ٻهاڳڙا (وهاڳڙو): هن ٽن گروئن جون ٻاڻيون آهن، هڪ ۽ وار شامل آهن.
(٨) راڳ وڏنس (بڊهنس): هن ٽن گروئن جون ٻاڻيون ۽ وار آهن.
(٩) راڳ سورٺ: هن گروئن ۽ ڀڳتن جون ٻاڻيون آهن.
(١٠) راڳ ڌناسري: هن گروئن ۽ ڀڳتن جا ڪلام آهن.
(١١) راڳ ڌناسري: هن گرو ٻاڻي ۽ ڪبير ٻاڻي خاص آهي.
(١٢) راڳ جيت سري: هن گرو ٻاڻي، ڀڳت ٻاڻي ۽ وار آهن.
(١٣) راڳ ٽوڊي: هن گرو تيغ بهادر، گرو ارجن ديو ۽ ٻين گروئن جو ٻاڻيون ۽ ڀڳتن جي ڪلام ۾ نامديو جو ڪلام خاص اهميت وارو آهي.
(١٤) راڳ ٻيراڙي (براري؟) هن گرو رامداس ۽ گرو ارجن ديو جو ڪلام آهي.
(١٥) راڳ تلنگ: هن گرو ٻاڻين ڪان سوءِ ڀڳتن جا ٻول آهن. خاص ڪلام گرو تيغ بهادر جو آهي.
(١٦) راڳ سوهي (سوهيا؟ يا سهٽي؟): هن گرو ٻاڻين ڪان سواءِ ڀڳتن جا شبد آهن. ڪبيرداس (شيخ ڪبير؟) رئيداس جي اِشٽ پدن ڪان سواءِ ڪافي به آهي، جا گرو نانڪ ۽ گرو ارجن ديو سان منسوب آهي. راڳ سوهي ۾ گرو ٻاڻي ۽ ڀڳت ٻاڻي ڪان سواءِ بابا فريد جا اشلوڪ خاص آهن.
(١٧) راڳ ٻلاول: هن گروئن ۽ ڀڳتن جو ڪلام گڏ ڪيل آهي.
(١٨) راڳ گونڊ: هن به ڀڳتن ۽ گروئن جو ڪلام آهي.
(١٩) راڳ رامڪلي: هن گروئن ۽ ڀڳتن جون ٻاڻيون، ٻاڻي ستا ۽ ٻاڻي ٻلوند (ميراثين) جا ڪلام آهن، جنهن کي "وار" به سڏيو وڃي ٿو. انهيءَ ڪلام ۾ گروئن کي ساراهيو ويو آهي. چون ٿا ته هي ڪلام گروئن جي تخت نشيني جي موقعي تي ٻڌايو ويندو هو. گروئن وٽان انهيءَ ڪلام تي انعام به مليو هو، ان ڪري انهيءَ ڪلام کي "ٽڪا وار" نالي سان به منسوب ڪيو ويندو آهي.
(٢٠) راڳ نٽ نارائن: هن رکو گروئن جو ڪلام آهي.
(٢١) راڳ مالي گوڙا (ماليگورا): هن گروئن ۽ ڀڳتن جون ٻاڻيون آهن.
(٢٢) راڳ مارو: هن پنجن گروئن ۽ ڇئن ڀڳتن جو ڪلام آهي. وار ۽ ميراٻاڻي جا پڇن به انهيءَ راڳ ۾ جمع ٿيل آهن.
(٢٢) راڳ تکاري (ترڪاري؟): هن ٽن گروئن جي ٻاڻي ۽ ڀڳتن جا ٻول آهن.
(٢٤) راڳ ڪيدارا: (ڪيڊارو) هن ٻن گروئن ۽ ٻن ڀڳتن جو ڪلام آهي.
(٢٥) راڳ ڀيرون: هن گروئن ۽ ڀڳتن جي ڪلام سان گڏ ڪافي به آهي.

(٢٦) راڳ بسنت (بسنت بهار): ۾ پنجن گروئن سان گڏ ڀڳتن جو ڪلام به موجود آهي.
(٢٧) راڳ سارنگ: ۾ گرو باڻي، ڀڳت باڻي ۽ وار آهن.
(٢٨) راڳ ملهار: ۾ گروئن ۽ ڀڳتن جون باڻيون ۽ وار شامل آهن.
(٢٩) راڳ ڪانڙا (ڪانڙو): ۾ گروئن ۽ ڀڳتن جا اشلوڪ ۽ باڻيون آهن.
(٣٠) راڳ ڪليان: (ڪلياڻ) ۾ رڳو گروئن جون باڻيون آهن.
(٣١) راڳ جيجاونتي (جئي جئي ونتي): ۾ رڳو گرو تيغ بهادر ۽ ڪن ڀڳتن جو ڪلام آهي. سيني سرن وانگر انهيءَ سُر ۾ به مختلف اصناف ۾ ڪلام موجود آهي.

ڪافي جي صنف تي تحقيقي ڪم ڪرڻ وارن لاءِ راڳ سوهي(١٦) ۽ راڳ ڀيرون(٢٥) ۽ آدگرنٿ ۾ بابا نانڪ جي ڪلام جو اڀياس تمام ضروري آهي، ڇو جو انهن راڳن ۽ آدگرنٿ ۾ ڪافيون موجود آهن. ان کان سواءِ اهڙو ٻيو ڪلام به آهي، جنهن کي ڪافي چئي سگهون ٿا. گرنٿ جي باڻن (راڳن) ۾ مختلف صنفن ۾ ڪلام ملي ٿو. اهڙيءَ ريت گرنٿ صاحب ۾ ايڪٽيهه راڳ آهن ۽ هر راڳ ۾ ڪيترائي محلا ۽ هر محلي ۾ ڪيتريون ئي پوڙيون آهن. ڪلام جو مقدار به گهڻو آهي ۽ ترتيب ڏکي ۽ منجهائيندڙ آهي، پر اڳوڻين ترتيبن جي پٺ ۾ ان ۾ "فڪر" جو عنصر به نظر اچي ٿو، جنهن مان ظاهر ٿئي ٿو ته بنا ڪنهن سوچ ويچار جي اهڙي ترتيب وجود ۾ اچڻ ممڪن نه آهي، ترتيب ۾ گروئن جي مرتبي جي حساب سان ڪلام کي مرتب ڪيو ويو آهي. گروئن کان پوءِ ڀڳتن ۽ پيرن فقيرن جي ڪلام ۾ ڪلام جي نوعيت ۽ شاعر جي حيثيت مطابق تقدس جو خيال رکيو ويو آهي.

گرنٿ جي ترتيب کي ذهن ۾ رکبو ته خبر پوي ٿي ته ان جي ترتيب "شاهه جي رسالي" ۽ سنڌي شاعرن جي رسالن جي ترتيب سان بلڪل مطابقت رکي ٿي. شاهه جي رسالي ۾ ٽيهه سر آهن ۽ گرنٿ صاحب ۾ ايڪٽيهه راڳ. اها ڪا اتفاق جي ڳالهه نه آهي. انومان آهي ته سنڌي هندن جي نانڪ پنٿ ڏانهن وڌيڪ لاڙي هجڻ ڪري شاهه عبداللطيف ڀٽائي پڻ گرنٿ صاحب جي ترتيب سان چڱيءَ طرح واقف هو ۽ هن رسالي کي مرتب ڪرڻ مهل انهيءَ ترتيب کي پنهنجي ڪلام جي ترتيب لاءِ مناسب سمجهي گرنٿ کي پيش نظر رکيو هو. جيئن ته شاهه جي رسالي ۾ رڳو بيت ۽ وايون هيون ۽ ڪنهن ٻئي شاعر جو ڪلام گرنٿ صاحب جي انداز ۾ شاهه جي ڪلام ۾ شامل نه آهي، ان ڪري سنڌي رسالي جي ترتيب ڏکي ۽ منجهائيندڙ ڪونهي. گهڻي سوچ ويچار کان پوءِ رسالي جي ترتيب کي سادو رکيو ويو آهي. سرن (باڻن يا فصلن) کي داستانن ۾ ورهايو ويو آهي ۽ هر داستان جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ يا هڪ کان وڌيڪ "وايون" آهن، جو داستان جي بيتن کان پوءِ اچي داستان کي ختم ڪنديون آهن.

گرنٿ صاحب ۾ گرو صاحبان کان سواءِ الائي ڪيترن ڀڳتن شاعرن ۽ فقيرن جو ڪلام شامل آهي ۽ ڪلام جا ڪيترائي صنف به آهن، ان ڪري رسالو گرنٿ جي مقابلي ۾ مختصر آهي.

رسالي ۾ جيڪڏهن شاهه جي ڪلام سان گڏ ڪنهن ٻئي شاعر جو ڪلام داخل ٿي ويو آهي ته اتفاق يا گڏ ڪرڻ وارن جي چُڪ سمجهڻ کپي. شاهه جي رسالي جي مرتب ڪندڙن عقيدتمنديءَ جي ڪري ٻين شاعرن جو اهڙو ڪلام، جو شاهه جي محفلن ۾ ڳايو ويو هو، رسالي جي پڇاڙيءَ ۾ ۽ ڪڏهن سرن جي نالن جي مناسبت جي خيال سان رسالي جي وچ ۾ جدا سرن جي حيثيت سان داخل ڪري ڇڏيا آهن، ان ڪري رسالي ۾ ڏيهن کان مٿي سر ٿي ويا آهن. پر انهن اضافي سرن کي الحاقي سُرن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.

هاڻي گرنٽ صاحب ۽ شاهه جي رسالي ۾ شامل راڳن ۽ سرن جو اڀياس ڪبو ته معلوم ٿيندو ته گهڻي ڀاڱي راڳن ۾ هڪجهڙائي موجود آهي. ٻنهي ۾ شامل جيڪي ساڳيا راڳ آهن، آهي هيٺ ڏجن ٿا:

(١) سري راڳ
(٢) راڳ آسا
(٣) راڳ سورٺ
(٤) راڳ بلاول
(٥) راڳ رامڪلي
(٦) راڳ ڪيدارا (ڪيڏارو)
(٧) راڳ سارنگ
(٨) راڳ ڪليان (ڪلياڻ)

هينيان سُر (راڳ) شاهه جي رسالي ۾ اهڙا آهن، جن ۾ شامل ڪلام شاهه جو چيل ڪونهي. هيءُ سُر جهونن قلمي نسخن ۽ ڪن ڇپيل رسالن ۾ موجود آهن. انهن راڳن کي شاهه جي محفلن ۾ ڳايو ويو هو، اهي سُر گرنٽ صاحب ۾ به موجود آهن.

(٩) راڳ ڪانڙا (ڪانرو)
(١٠) راڳ بسنت (بسنت بهار)
(١١) راڳ ٻهاگڙا (وهاگڙو)
(١٢) راڳ ڌناسري

ٽئين نمبر تي گرنٽ ۾ اهڙا راڳ آهن، جو لچ سنڌي سُر آهن. سنڌ ۾ عام جام ڳايا ٿا وڃن، پر شاهه جي رسالي ۾ موجود نه آهن.

(١٣) راڳ تلنگ
(١٤) راڳ پرڀاتي
(١٥) راڳ ماجهه (مانجهه)

راڳ ماجهه (مانجهه) هيءُ اهڙو راڳ آهي، جو شاهه جي رکو هڪڙي رسالي ۾ مليو ٿو، جو گنج جي نالي سان مشهور آهي ۽ شاهه جي درگاهه ڀٽ شاهه تي رکيل آهي، ۽ هير رانجهي جو داستان انهيءَ سُر ۾ ڳايو ويندو هو.

اهڙا راڳ، جيڪي گرنٿ ۾ آهن، ۽ شاهه جي رسالي ۾ موجود نه آهن ۽ انهن جو شمار سنڌ جي سر واري موسيقيءَ ۾ نٿو ٿئي. هيٺ ڏجن ٿا:

(١٦) راڳ ماهار
(١٧) راڳ ٻيراڙي (ٻراري)
(١٨) راڳ سوهي (سوها؟ سهڻي؟)
(١٩) راڳ نٽ نارائڻ
(٢٠) راڳ مالي گوڙا (ماليڪورا)
(٢١) راڳ تيڪاري (ترڪاري)
(٢٢) راڳ مارو
(٢٣) راڳ گوجڙي (گوجري)
(٢۴) راڳ جيت سري
(٢۵) راڳ وڊنس (ٻڊهنس)
(٢٦) راڳ ڀيرون
(٢٧) راڳ ديو گنڌاري
(٢٨) راڳ گونڊ
(٢٩) راڳ گوڙي (گوري)
(٣٠) راڳ توڏي (ڪن رسالن ۾ سهڻيءَ ڪي سُر توڏي جي نالي سان شامل ڪيو ويو آهي).
(٣١) راڳ جيجاونتي (جئي جئي ونتي).

گرنٿ ۾ ايڪتيهه راڳ آهن، جن منجهان پندرهن راڳ نه رڳو سنڌ ۾ رائج آهن، پر انهن ۾ ڪيترا راڳ شاهه جي رسالي ۾ موجود آهن. باقي راڳن مان ڪيترا راڳ ڪلاسيڪي موسيقي ۾ داخل ٿيڻ ڪري سنڌ ۾ به ڳايا ۽ ٻڌا ويندا آهن، پر اهڙن راڳن جو شمار نج سنڌي راڳن ۾ نه ٿو ٿئي. اهڙيءَ ريت سنڌي رسالي جي ترتيب کي ڏسي چئي سگهون ٿا ته سنڌي رسالي جي ترتيب گرنٿ جي ترتيب سان ۽ گرنٿ جي ترتيب سنڌي رسالي جي ترتيب سان مطابقت رکي ٿي. اهڙي صاف ۽ واضح مطابقت کي اتفاق ته نه چئبو، بلڪ ٻنهي ۾ هڪ تاريخي لاڳاپو آهي، جو ٻڌرو آهي ۽ سنئون سڌو ڀڳتي تحريڪ جي شاعرن جي ڪلام جي ترتيب جي ٽئين مرحلي سان تعلق رکي ٿو.

هڪ ڳالهه جنهن کي سنڌي رسالي جي ترتيب ۾ ظاهر ڪرڻ ضروري هو، سو اسماعيلي برادري جا متبرڪ گنان آهن، جي سنڌي آڳاٽي شاعريءَ ۾ شمار ڪيا وڃن ٿا. گنان جو تعلق به موسيقي سان آهي (۽ ڀڄن جي رنگ ۾ ڳايا وڃن ٿا). اهڙيءَ صورت ۾ انهن جو

سنڌي رسالي جي موسيقي جي نظام سان تعلق جو امڪان هو، پر انهن تائين ڪنهن غيراسماعيلي جي رسائي ڪونهي. خيال هو تہ انهن جي بہ ڪا ترتيب هوندي، پر خاطريءَ سان ڪجهہ چوڻ مشڪل هو. انوسان هو تہ تمام جهونا هٿ ڪري، انهن جي ترتيب مٿي ڄاڻايل پڳتي شاعرن جي اول يا ٻي ترتيب سان هوندي، يا وري انهن ڪي موضوعن ۽ مضمونن جي لحاظ ڪان جمع ڪيو ويو هوندو. ان ڪري محترم ڊاڪٽر غلام علي الانا سان رجوع ڪيو ويو تہ معلوم ٿيو تہ "گنان" رواجي طور مرتب ٿيل ڪونهن. اوائلي دور ۾ پهرين ترتيب مطابق گنانن مٿان شايد راڳ جو نالو بہ ظاهر ڪيو ويندو هو، پر هاڻي گنانن جي مٿان ان جي پهرين سٽ جي شروعات جا ڪجهہ لفظ بطور عنوان ظاهر ڪيا ٿا وڃن. انهيءَ معلومات سان اسان جي خيال جي تصديق ٿي وئي تہ گنانن جو رسالي جي ترتيب يا ٽئين مرحلي جي ترتيب سان ڪو تعلق ڪونهي، جيئن گرنٿ صاحب جي ترتيب ڪي آهي، جنهن جي ترقي يافتہ صورت "سنڌي رسالي" جي ترتيب آهي.

بهرحال گرنٿ ۽ سنڌي رسالي جي ترتيب نرالي آهي، ٽئين مرحلي جيَ ترتيب جي مطابق سنڌي شاعرن جي رسالن ۽ گرنٿ ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي پڳتي وارن شاعرن جو ڪلام اهڙيءَ طرح مرتب ٿيل اڄا تائين اسان جي نظر مان نہ گذريو آهي. انڪري چوڻ غلط نہ ٿيندو تہ "رسالا" سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جي ڪلام جي ترتيب جي روايت ٻڌجي ويا آهن.

سنڌيءَ ۾ گهڻائي رسالا مرتب ٿيندا رهيا آهن. انهن جي ترتيب ۾ ڪا منجهائيندڙ ڳالهہ ڪونهي، ڇوجو رسالن ۾ رڳو سنڌي ٻولي هوندي آهي يا وري ڪن شاعرن سرائڪي ۾ بہ شاعري ڪئي آهي، جو رسالن ۾ شامل آهي. انڪري بہ سرائڪي سنڌي ٻوليءَ سان تمام ويجهڙائيءَ جو تعلق رکي ٿي، پر ان جي برعڪس گرو گرنٿ ۾ ٻولين جو وڏو اختلاف آهي. خود گرو صاحبن جو ڪلام هڪڙي نموني جي هندي ٻوليءَ ۾ آهي. پڳتن جي ٻاڻي بہ هندي ٻوليءَ ۾ آهي، پر انهن جي زبان ۾ ڪيترين ٻولين جو ميل آهي. جن پڳتن جو ڪلام گرنٿ ۾ آهي سي جدا جدا هنڌن جا رهاڪو هئا ۽ انهن جي ٻولين تي پوربي، راجستاني، گجراتي ۽ مرهٽي وغيره ٻولين جو اثر نمايان آهي ۽ گرنٿ اهڙي ڪلام جو وڏو پنڊار آهي. اصناف سخن بہ ان ۾ ڪيترائي آهن، پر سنڌي رسالن خاص طور شاهہ جي رسالي ۾ اهڙي ڳالهہ ڪونهي. رسالي جي ترتيب سادي، من موهيندڙ ۽ سهڻي آهي. انهيءَ ڪي ڏسي ترتيب جي مڪمل ٿيڻ جو احساس پيدا ٿئي ٿو ۽ هيءَ ترتيب سنڌي رسالي جي روايت ٻڌجي ارتقائي منزلون طئي ڪري چڪي آهي.

ماخذات

(۱) گرو گرنٿ صاحب
(۲) آد گرنٿ
(۳) وسم گرنٿ
(۴) گرنٿ صاحب اور اسلام - ابوسلمان امرتسري
(۵) گرنٿ صاحب کي تنقيد - عباد الله گياني
(٦) هندي ساهتيه اتي هاس - مهاوير پرشاد دوي ويدي
(۷) هندي ادب کي تاريخ - ڊاڪٽر محمد حسن
(۸) تاريخ ادب هندي - ظهيرالدين احمد علوي
(۹) ڪوتا ڪومدي حصه اول و دوم
(۱۰) شاهه جي رسالي جا سرچشما - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(۱۱) شاهه جي رسالي جي ترتيب - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(۱۲) شاهه جو رسالو (برٽش ميوزم وارو) - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(۱۳) شاهه جو رسالو (ڏهن رسالن جي پيٽ وارو) - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(۱۴) شاهه جو رسالو (ٽن رسالن جي پيٽ وارو) - ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ
(۱۵) شاهه جو رسالو - ڊاڪٽر گربخشاڻي
(۱٦) شاهه جو رسالو - علامه آءِ. آءِ. قاضي
(۱۷) شاهه جو رسالو - ڪلياڻ آڏواڻي
(۱۸) پنجابي ادب جي مختصر تاريخ - قريشي احمد حسين احمد قلعداري
(۱۹) تذڪرهٔ شعراءِ ڪشمير. مرتب: سيد حسام الدين راشدي

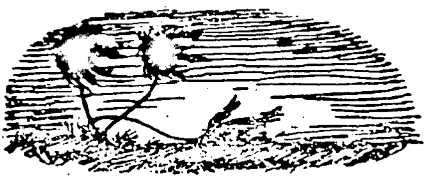

ڪردار ۽ سيرت سازي جي تعليم و تربيت

ڊاڪٽر گل حسن لغاري

تعليم و تربيت جي سلسلي ۾، حضور عليه‌الصلواة والسلام جن فرمائين ٿا:

آڪتر مُوا اولادڪُم وَ آحسِنُوا آدابهُم

يعني: پنهنجي اولاد جو احترام ڪريو ۽ آنهن جي پرورش ۽ تربيت سهڻي نموني سان ڪريو. (ابن ماجه — ص ٢٦١ — عن ابن عباس)

اِنهيءَ حضور عليه‌الصلواة والسلام جن جي فرموده مان هيءَ مراد آهي تہ آهي، جيڪي پنهنجي اولاد جي تربيت، سهڻي نموني سان ڪرڻ چاهين ٿا، جيئن سندن اولاد باوقار ۽ باشخصيت رهي، زندگي گذاري سگهي تہ آنهن کي گهرجي تہ حضور عليه‌الصلواة والسلام جن جي قول مطابق، پنهنجي اولاد سان پيش اچن. اهو حڪم، والدين ۽ آستادن تي يڪسان لاڳو آهي، ڇو تہ آهو ٻار، جيڪو مِهر و محبت کان محروم رهجي ويو هجي ۽ شفقت و پيار جي بجاءِ درشتي ۽ سختيءَ جو شڪار رهيو هجي، سو تُندخُو، غصي وارو، بدبين، ڪينہ پرور، زود رنج وغيره جهڙين سوين ڪريل صفتن کي پنهنجو ڪري ٿو ۽ آهي ان ۾ جاڳزين ٿيو وڃن. آهو ئي سبب آهي جو تعليم و تربيت ۾، ٻار جي ”شخصيت“ جو احترام ڪرڻ تمام ضروري آهي، جيئن اڳتي هلي سندس ڪردار ۽ سيرت جي درست نموني سان رهنمائي ٿي سگهي.

يورپ جا عالم ۽ ماهر تعليم، آموزش و پرورش (Education) جي مقصد کي، هن ريت ورهائين ٿا:

١- تعليم جو مقصد ”سيرت جي تعمير“ آهي.

٢- تعليم جو مقصد آهي تہ: ”انسان کي هڪ مڪمل زندگي گذارڻ لاءِ تيار ڪيو وڃي.“

٣- تعليم اهڙي هجي جو ”هڪ تندرست جسم ۾، هڪ تندرست روح ڦوڪيو وڃي.“

٤- ”انسان جي فطرت جي اعليٰ ترين صلاحيتن کي ظاهر ڪيو وڃي.“

”سر پرسي نن“ (Sir Percy Nunn) پنهنجي ڪتاب ”تعليم، آن جا ابتدائي آصول ۽ اخذ ڪيل نتيجا“ (Education, its data and first Principles) ۾ چئي ٿو تہ تعليم جو مقصد، انسان جي انفراديت (Individuality) جي آزادانہ نشو و نما آهي.“

هتي اهو معلوم ٿئي ٿو تہ تعليم سان گڏ، تربيت کي پڻ وڏي اهميت ڏني وئي آهي ۽ تعليم مان مراد، سيرت جي تعمير آهي، جنهن جي ڪري انسان هڪ مڪمل زندگي گذارڻ جي

لاءِ ٻنهي تو ۽ تعليم و تربيت، انسان جي فطري لاڙن ۽ رجحانن کي صحيح رخ ڏانهن رهنمائي ڪرڻ ۾ مدد ڏئي ٿي.

اصل ۾ انسان جي اندروني ضمير جي بيداري (Human Consciousness) ۽ ٻنهي جي ڄاڻ، تعليم جو اعليٰ مقصد ليکيو وڃي ٿو ۽ اهڙي قسم جي تربيت، حقيقت جي رهنمائي ڪندڙ آهي؛ جو تہ انسان، تعليم و تربيت کان سواءِ، ڪردار ۽ سيرت جي اعليٰ مقام تائين هرگز پهچي نٿو سگهي. صحيح تعليم و تربيت جي ڪري، انسان ۾ پسنديده صفتون پيدا ٿين ٿيون ۽ زندگيءَ جو صحيح علمي ۽ عملي مقصد حاصل ٿئي ٿو. تعليم و تربيت اهڙي هجي، جنهن ۾ خود شناسي (پاڻ سڃاڻڻ) واري صفت پيدا ٿئي. خود شناسي، انسان لاءِ بهترين معرفت آهي ۽ انسان لاءِ وڏي ۾ وڏي ناداني پاڻ کي نہ سڃاڻڻ آهي. انهيءَ ڪري جو انسان جي حقيقت، هن جو مادي جسم يا اُن جي حيواني جبلت نہ آهي؛ بلڪ اُن جو ضمير يا روح آهي ۽ اهو روح، جسم جي پيداوار نہ آهي؛ جيئن مولانا رومي رح فرمائي ٿو:

قالب از ما هست شُد، ني ما از او."

يعني: هيءُ اسان جو جسم، انسان جي روح ڪري وجود ۾ آيو ۽ نہ اسين جسم جي ڪري وجود ۾ آياسين.

انسان جو وجود محض گوشت پوست ۽ هڏن جو پڃرو نہ آهي، پر اُن ۾ هڪ وڏي قوت ۽ طاقت سمايل آهي، جنهن جي ڪردار ۽ سيرت جي نشوونما، والدين ۽ ماهرين تعليم جي ذمي آهي. انسان جون اعليٰ ترين سرگرميون ۽ مصروفيتون، جيڪي هن جي خصوصيت ۾ شامل آهن، جيئن ضمير، عقل، فڪر، محبت، تصورات و نظريات، مذهب، فلسفو، اخلاق، سياست، علم و هنر؛ اهي سڀ حيواني يا جسماني جبلتون، انسان جي روحاني ڪيفيت تي دارومدار رکن ٿيون؛ اُن ڪري اهو تمام ضروري آهي تہ تعليم و تربيت جون سڀئي صورتون، روحاني لحاظ کان وڌن ۽ ويجهن. پر افسوس جو اڄڪلهہ انسان، فطري زندگيءَ جي لذتن کان هٽندو وڃي ۽ دنياوي لذتن ۽ خواهشن جي تڪميل کي، تعليم جو بنيادي مقصد سمجهي ٿو ۽ اهڙيءَ طرح سان معنوي ۽ روحاني لحاظ کان تعليم و تربيت جو پهلو خالي آهي. اهوئي سبب آهي جو انساني اعليٰ ڪردار ۽ سيرت مفقود آهي. باقي جديد تمدن، دنيا تي حڪمراني ڪري رهيو آهي. جيڪڏهن ڪردار ۽ سيرت سازي ڏانهن توجهہ نہ ڏنو ويو تہ اها تمدني ترقي هڪ جهٽڪي سان ختم ٿي ويندي.

بيشڪ، سائنسي علوم ۾ عظيم ڪاميابيون حاصل ٿيون آهن؛ زندگيءَ جي بود و باش ۾ بہ تبديلي اچي وئي آهي؛ درياهن ۽ صحرائن کي مسخر ڪيو ويو آهي؛ آسماني تارن جي جستجو ۽ سنلائي تحقيق ۾ وڏي پيش رفت ٿي آهي ۽ انسان، خلا جي رازداريءَ ۾ داخل ٿي چڪو آهي؛ زراعت ۾ جديد ترين وسيلا مهيا ٿي چڪا آهن. مطلب تہ علم جي بدولت، زندگيءَ جي سمورن

شعبن ۾ راهون کلي ڇڏيون آهن. انهن ڪاميابين جي باوجود، انساني روح کي آرام ميسر نہ آهي؛ انسان بي چين آهي. روحاني، اعصابي ۽ ذهني مرض وڌ يل آهن. انسان ديوانگي، غلط ڪاري ۽ وحشتناڪ حرڪتن جو ارتڪاب ڪندي ويرم نٿو ڪري.

جڏهن اسين، قومي ڪردار ۽ سيرت جي ڪوتاهين کي ڏسون ٿا، تہ حيراني هڪ طرف ٿئي ٿي، تہ افسوس ۽ مايوسي ٻئي طرف نظر اچي ٿي؛ ڇو تہ ٻين قومن جي مقابلي ۾ اسين، حيواني يا جبلتي خواهشن جي خاطر، پنهنجي قومي نصب العين کي نظرانداز ڪندي نٿا ڪيٻايون. ٻين قومن جي نسبت ۾، اسان وٽ، رشوتخور، اقربا پرور، دوست نواز، جاهہ طلب، خاندان پرست، حريص، ڪردار ۽ سيرت باختہ افراد، وڏي تعداد ۾ موجود آهن ۽ انهن ۾ ڏينهون ڏينهن اضافو ٿيندو رهي ٿو. انهيءَ جي نتيجي ۾، اسان جي معاشري جي ٻرڪ جو ڪوبہ درست معيار نہ رهيو آهي. اسان جي معاشري ۽ ملڪ جو دارومدار، اسان جي ايندڙ نسل تي آهي؛ جنهن جي آموزش وپرورش ۾ اسين ڪوشان آهيون. اسان وٽ هر رشتہ تعليم ۾ ادارا آهن ۽ انهن ادارن، درسگاهن ۽ دانشگاهن مان بهترين ڊاڪٽر، ماهر انجنيئر، استاد ۽ ماهرين تعليم، اهل علم وهنر، ڪاريگر، صحافي، صنعت ڪار ۽ ٻين ڪيترن ئي علمن ۾ دسترس رکندڙ افراد پيدا ٿي رهيا آهن. پر اسان جي مُلڪ جي ايندڙ نسل جي پرورش ۽ تربيت لاءِ جيڪو ڪم ٿيو آهي ۽ جيڪي ڪجهہ اسان انهيءَ ڏس ۾ پيدا ڪيو آهي، سو بہ اسان جي سامهون آهي. جيتوڻيڪ اسان جو نوجوان نسل، وڏين صلاحيتن وارو آهي ۽ انهيءَ جي رهنمائي ٿيڻ گهرجي؛ مثلاً: سچائي، وفاداري، ايمانداري، انساني ۽ قومي فرائض، احترام شخصيت، شرافت نفس، شخصيت جو احساس ۽ آزادي، والدين لاءِ تڪريم، اعتماد نفس، خود شناسي، تعليم و تربيت جي اهميت، فڪر جي پرورش، علم واخلاق جو توازن، نظم وضبط، آزادي ۽ استبداد جو تفاوت، اسلام ۽ امن، وطن دوستي وغيره جي لاءِ صحيح معنيٰ ۾، اسان پنهنجي نسل کي ڪيتري قدر تيار ڪيو آهي؟

اسان پنهنجي نصاب ۾ دينيات، اسلامي اقدار، وطني نظريو، اسلام جو شاندار ماضي ۽ اسلام بحيثيت دين فطرت پاڙهيون ٿا، پر جڏهن معاشري ڏي نگاهہ ڪريون ٿا تہ خبر پوي ٿي تہ اسين ڪٿي بہ ڪونہ پهتا آهيون! اسان جو ڪوبہ قومي تشخص نہ رهيو آهي. اسان، تعليم و تربيت جي فيڪٽريءَ مان، معاشري کي جيڪي ڪجهہ ڏنو آهي، سو اسان جي سامهون آهي.

هن ڪائنات جا ٽي طبقا آهن: مادہ، حيوان ۽ انسان. انسان جي اندر ٽيئي طبقا موجود آهن. جيڪڏهن صرف انسان کي پوريءَ طرح سان سمجهيو وڃي، تہ پوري ڪائنات سمجهہ ۾ اچي ويندي؛ پر جي انسان ۽ ڪائنات مان، صرف انسان کي سمجهيو وڃي ۽ انسانيت جو احترام ڪيو وڃي، تہ پوءِ انسان جي حقيقت بہ پوريءَ ريت سمجهہ ۾ اچي ويندي. ارشاد باري تعالیٰ آهي تہ:

لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِيْ اَحْسَنِ تَقْوِيْمٍ ٥ ثُمَّ رَدَدْنَاهُ اَسْفَلَ سَافِلِيْنَ ٥
اِلَّا الَّذِيْنَ اٰمَنُوْا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فَلَهُمْ اَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُوْنٍ ٥
(پاره ٣٠- سوره ٩٥- آيت ٤، ٥ ۽ ٦).

”بيشڪ اسان انسان کي بهترين ۽ ڪامل ترين، ظاهري توڙي باطني صفتن سان پيدا ڪيو آهي ۽ وري انسان کي بدبختيءَ جي پست ترين حالت ڏي موٽايو آهي؛ پر جن ايمان آندو ۽ چڱا ڪم ڪيا، تن لاءِ اڻ کُٽ اجر آهي.“

انهيءَ مان ثابت آهي ته انسان، فطري يا طبعي لحاظ کان بهترين ۽ ڪامل ترين خلقيو ويو آهي ۽ انسان جي شخصيت به قابل احترام آهي. انساني زندگيءَ جو مقصد، آموزش و پرورش جي لحاظ کان، سيرت ۽ ڪردار جي تعمير ۽ استحڪام آهي.

معاشرو، افراد جي تربيت گاهه آهي ته ڪسوٽي به آهي، ان ڪري، معاشري کان جدا رهي، سيرت ۽ ڪردار جي تعمير ٿي نه سگهندي. ڪردار، شخصيت جو اظهار آهي. اعليٰ ڪردار، تعميري عادتن جي ضابطي ۽ ان جي تسلسل جو نالو آهي. اعليٰ ڪردار جون پاڙون، روح جي گهرائيءَ ۾ هونديون آهن ۽ ان جي آبياري، عقل جي پاڻيءَ سان ٿئي ٿي؛ ڇو ته انسان، روح، عقل ۽ بدن، ٽنهي جو مجموعو آهي. ان ڪري، ڪنهن به شخصيت جي ڪردار ۽ سيرت جي تعمير جو صحيح پروگرام، انهن ٽنهي جي تقاضائن جي پوري ڪرڻ سان ٿيندو. روح کي اوليت آهي، ان کان پوءِ عقل جو درجو آهي ۽ انهيءَ بعد جسم. انسان، جسم جي وسيلي، دنيا سان ڳنڍيل آهي ۽ انهيءَ لحاظ سان، روحاني توڙي جسماني طور، انسان جي آموزش و پرورش ٿيڻ گهرجي:

حضور عليه الصلواة والسلام جن جي ديني تعليم و تربيت جو مقصد به انسانيت کي جسماني ۽ روحاني طور زنده ڪرڻ آهي. اسلام، انسان جي سمورين اندروني صلاحيتن ۽ فطري لاڙن کي اهميت ڏني آهي. اسلام، جسماني لذتن ۽ آسائشن سان گڏ، روحاني ۽ ايماني ڪمالات حاصل ڪرڻ جي رهنمائي به ڪري ٿو. انسانيت، زندگيءَ جي زيبائش ۽ حسن کان سواءِ ڪجهه به نه آهي. انسان جو پاڻ کي نه سمجهڻ ۽ وسارڻ انهيءَ ڪري آهي، جو هو بشريت کي، صرف حيواني خصلتن ۾ ڳولي ٿو ۽ اها نه صرف وڏي خطا آهي، پر پاڻ کي بدبختيءَ جي پست ترين منزل ۾ اڇلائڻ جي برابر آهي.

زندگيءَ جي لاهين ۽ چاڙهين ۾، انسان لاءِ روحاني تعليم و تربيت ئي بهترين پناهگاهه آهي؛ ڇو ته موجوده دور ۾، شڪست و ناڪاميءَ جي ڪري، ڪئين نوجوان ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون غلط راهه روي تي آماده ٿين ٿا ۽ پاڻ کي بيهوش بنائڻ لاءِ، غلط شين جا عادي ٿيو وڃن.

جيئن ته انسان، جسم و جان ۽ ماده جو مجموعو آهي، ان ڪري، صحيح تعليم و تربيت به مادي ۽ معنوي (روحاني) رجحانن ۽ لاڙن جي زنده ڪرڻ ۾ آهي. حضور عليه الصلوات والسلام

جن ۾ انهن ئي ڪيو، جو صورتن مادي ۽ معنوي رجحانن جي تعليم و تربيت، عظيم ديني فڪر سان ڪيائون ۽ سيرت و ڪردار سازيءَ جو هڪ بهترين نمونو پيش ڪيائون.

اصل ۾ ڪردار جو سرچشمو اعتقادات آهن، ان جو مظهر عادات و اطوار آهن. هاڻي ڏسڻو آهي ته آيا اسان جا اعتقادات، اسان جي سيرت و ڪردار موجب آهن؟ معاشري جي هرحصي تي نظر ڊوڙائڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته:

"همه تن شده داغ داغ، پنبه نهم ڪجا ڪجا"!

اسان جنهن ايمان، اعتقادات ۽ جنهن دين اسلام جي پيروي جي دعويٰ ڪريون ٿا؛ ان مطابق سيرت و ڪردار جي پرورش ڪرڻ ۾ واقع ڪوتاهه ٿي رهيا آهيون. جنهن معاشري ۾: خودخواهي، خود غرضي ۽ جاهه وطلب پيدا ٿي وڃي ته پوءِ اتي جي ماڻهن تي "حرص و طمع" جي حڪومت هوندي آهي؛ جائز ۽ ناجائز، حرام و حلال جو فرق مٽجي ويندو آهي؛ خيانت ۽ ناپاڪي، ماڻهن کي گندي حوض ۾ اڇلائي ڇڏيندي آهي ۽ اتي جا ماڻهو درنده صفت بنجي هڪ ٻئي جي حقن تي ڌاڙو هڻندا آهن ۽ ان جو هتراد و جواز پيش ڪندي ڪو ويرم نه ڪندا آهن. جيتوڻيڪ هئڻ ته ائين گهرجي جو علمي ترقيءَ سان گڏ ايمان و اخلاق جي پختگي پيدا ٿئي ته جيئن علم، انسان جي لاءِ نفعي بخش ثابت ٿي سگهي، ڇو ته انسان جي خوشبختي، ايمان، علم ۽ نيڪ ڪردار و سيرت ۾ ئي مضمر آهي.

انسان جي عقل جي صحيح پرورش ۽ مهر و محبت جي رجحان جي حقيقي رهنمائيءَ جو دور ننڍپڻ کان شروع ٿئي ٿو ۽ ٻار، والدين، معاشري ۽ درسگاهه مان جو ڪجهه پرائي ٿو، ان مان اثر وٺي ٿو ۽ ان مطابق عمل ڪري ٿو. راستگوئي، ادب، صفائي، سچائي، فرض شناسي مهرباني، خيرخواهي ۽ ٻيون سوين پسنديده صفتون، ننڍپڻ کان وٺي، نوجوان ٿيڻ تائين سگهي ٿو ۽ اهڙيءَ ريت سندس سالم پرورش ٿئي ٿي.

انساني زندگيءَ جي لاءِ ضروري آهي ته انسان جي پرورش سندس سرشت ۽ فطري نمولي سان ٿئي. زندگيءَ جو مقصد به اهوئي آهي ته هرفرد، انسانيت جي شايان شان واري زندگي بسر ڪري؛ بدني، فڪري ۽ معنوي لحاظ کان پرورش حاصل ڪري ۽ معاشري جو سودمند فرد ثابت ٿي سگهي. ان ڪري، جسماني ۽ روحاني سرگرمين جي پرورش تي جيتري قدر به ڌيان ڏنو ويندو، اوترو قدر اجتماعي طور سٺا نتيجا نڪرندا.

انسان جي بزرگ ترين قدرت و طاقت، سندس حرڪت و چرپر آهي ۽ انهيءَ ۾ عقل و احساس جي وسيلي توازن قائم رکي سگهجي ٿو. استاد ۽ والدين جو ديني علمي لحاظ کان وڏي ۾ وڏو فرض هي آهي، ته ٻارن ڏي مڪمل توجه ڏين ۽ انهن ۾، شفقت و خيرخواهي جي احساس جي پرورش ڪن. جڏهن ٻار جي جسماني قوت ضعيف ۽ ناتوان هوندي آهي، تڏهن هن ۾ شفقت ۽ پيار جو شعور هميشه بيدار هوندو آهي ۽ اهو تربيت لاءِ آماده رهندو آهي ۽ انهيءَ وقت ٻار جي تربيت ۾ غفلت يا ڪوتاهي نقصان جو سبب بنجي سگهي ٿي. فطري ٻيا

جيئن طور ڏسبو ته ٻار سٺين ۽ پسنديده شين ڏانهن راغب ٿين ٿا ۽ انهن جي سرشت ۾ شفقت ۽ ٻاجهه سمايل هوندي آهي. اهڙي وقت ۾، ٻارن جي پرورش ۽ تربيت آسان آهي ۽ اهي جلدي سهڻين صفتن ۽ عالي وصفن سان آراسته ٿي سگهن ٿا، جيڪو اڳتي هلي، انهن جي سيرت ۽ ڪردار جو جزو بڻجي وڃي ٿو.

انسان دوستي، بشريت جي شريف ترين ۽ درخشان ترين صفتن مان هڪ صفت آهي. هر فرد، هر قوم ۽ قبيلي کي اها تربيت ڏني وڃي، ته انسان ذات جي خيرخواهي ۾ ئي انسانيت جي خوش بختيءَ جو راز سمايل آهي. انسان دوستي، جهان جي صلح و امن جو بنياد آهي ۽ انسان جي سعادت جي نشاني آهي. جيڪو به انسان دوستي ۽ ڀائيچاري کي نشو سمجهي، سو سراسر گمراهي ۾ آهي ۽ ان جي پرورش ۾ ڪوتاهي ٿيل آهي، ڇو ته سڀئي انسان، پيدائش جي لحاظ کان برابر آهن، جيئن شيخ سعدي شيرازي فرمائي ٿو:

بني آدم اعضاي يڪ پيڪرند ڪه در آفرينش ز يڪ گوهرند
چو عضوي بدرد آورد روزگار دگر عضوها را نماند قرار
تو ڪز محنتِ دگران بي غمي نشايد ڪه نامت نهند آدمي.

يعني: بني آدم هڪڙي ئي جسم جا عضوا آهن، ڇو ته هڪوئي ئي موتي جي پيدائش آهن. جڏهن قضا سان، ڪنهن هڪڙي عضوي ۾ درد يا تڪليف ٿئي ٿي ته ٻين عضون کي به آرام نٿو اچي.

اي انسان! تون ٻين جي محنت ۽ پورهئي کان بي فڪر آهين (انهن جي محنت کان لاڄاڻ آهين)، ته پوءِ اهو مناسب نه آهي ته توکي "آدمي" سڏيو وڃي.

درحقيقت، آموزش و پرورش، سيرت ۽ ڪردار جو آئينو آهي. موجوده دور ۾ تعليم جي ميدان ۾ وڏي ترقي ۽ پيش رفت ٿي آهي ۽ اهو سلسلو جاري آهي، ليڪن سيرت ۽ ڪردار جي تربيت جي جيڪا هن وقت ضرورت محسوس ٿي رهي آهي، ان ڏانهن زياده توجه ڏيڻ ۽ ان کي سنڀالڻ لاءِ اهڙا اپاءَ وٺڻ، لازمي امر شمار ڪري سگهجي ٿو.

معاشري جي آسودگي، خوشحالي ۽ انسان دوستيءَ جو دارومدار تعليم سان گڏ تربيت ۽ پرورش تي زياده آهي. ڪردار ۽ سيرت جي صحيح تربيت سان عدل و انصاف قائم ٿي سگهي ٿو، جيڪو ڪنهن ملڪ ۽ معاشري جي بقا جو ضامن آهي. حضرت امام حسين عليه السلام فرمائين ٿا:

عَن ابي الحَسن عليه السّلام قال: إنَّ أهلَ الاَرضِ لمَرحومُونَ مَا تَحابّوا وَ أدّوا الاَمانَةَ وَ عَمِلُوا الحَق"

"زمين تي رهندڙ سڀئي ماڻهو، رحمت ۽ الهي فيض سان سرشار آهن، بشرطيڪ هنن ٽن بنيادي اصولن تي ڪم ڪن: انسان دوست ٿين، امانتن ۾ خيانت نه ڪن، عملي طور حق جي پيروي ڪن ۽ عدالت ڪندڙ هجن..

ادب ۾ ترجمن جي اهميت

ولي رام ولڀ

هن وقت تائين اها روايت رهي آهي ته ادبي ميڙن ۾ مقالا، شعر ۽ ڪهاڻيون پڙهيون وينديون هيون، پر مترجمن کي ڪڏهن به سندن پڙهندڙن، ٻڌندڙن جي روپ ۾ نه مليا. اڄ اها شڪايت ناهي. اهو ترجمن جي مقبوليت جو دليل آهي يا منتظمين جي ترجمي جي فن سان دلچسپي، بهرحال منتظمين پنهنجي ڀرپور پروگرام ۾ ترجمي لاءِ وقت جي گنجائش ڪئي آهي، انهيءَ لاءِ واڌاين جا حقدار آهن.

ادب جو ترجمو، ثقافتن جي وچ ۾ Mass Media جي بنيادي فارمس مان هڪ آهي. اهو فارم ايڏو بنيادي ۽ ايترو قديم آهي، جيترو خود ثقافتون. تهنڪري ثقافت جي شروع ٿيندي ئي ترجمي جي ضرورت ٿيندي آهي. جهڙيءَ طرح ماڻهو اڪيلو جيئرو نٿو رهي سگهي، اهڙيءَ طرح ثقافت به اڪيلي سر آسري نٿي سگهي.

Mass Media انسان جي سڀ کان اهم ۽ طاقتور ضرورتن مان هڪ آهي. اها سندس فطرت جو حصو آهي. سماج جي ترقيءَ، ماڻهن ۽ ثقافتن جي وچ ۾ Mass Media جي گهرائيءَ ۾ پنهنجي اظهار جي راهه کولي آهي.

مترجم نه فقط مختلف ٻولين جي ادب کي هڪٻئي جي ويجهو آڻي ٿو ۽ هڪ قوم جي ثقافت جي حاصلات کي ٻي ثقافت سان شناسائي پيدا ڪرائي ٿو، پڙهندڙن تائين ادب جي رسائي ڪرائي ٿو، بلڪ انسان جي خاطر جدوجهد ۾ اخلاقيات کي لئون موڙ ڏيڻ ۾ حصو وٺي ٿو.

Kornei Chukovsky لکي ٿو ته "وار اينڊ پيس جي اپياس سان اکين جو رنگ نٿو بدلجي ۽ نه ئي چپن جي بناوت ۾ فرق ٿو اچي، بلڪ ڪتابن جي اپياس سان انساني بناوت لئين سر ٿئي ٿي ۽ انساني رت ۽ مهانڊا به مٽجي ويندا آهن."

اهي عنايتون مترجمن جي وسيلي سان حاصل ٿينديون آهن، جن جي ڪاوشن سان "وار اينڊ پيس" جهڙا ڪتاب نه رڳو هڪ ٻوليءَ ۾ هڪ قوم لاءِ آهن، بلڪ دنيا جي ڪيترن ئي ٻولين ۾ دنيا جي ڪيترن ئي ماڻهن لاءِ آهن- ۽ اهو ٻڌائڻ ۾ ڪا شرم جي ڳالهه ناهي ته دنيا جي هر ادب ۾ هومر، دانتي، شيڪسپيئر، گوئٽي، دوستووسڪي، ٽالسٽاءِ، لوشون، نظامي، خيام، ڪاليداس ۽ ٽيگور لاءِ جڳهه آهي ۽ دنيا جي هر ٻوليءَ ۾ الف ليليٰ دلچسپيءَ سان پڙهيو

ويندو آهي. نه رڳو اهڙن عالمي شاهڪارن لاءِ بلڪ انهن سڀني تخليقي شاهڪارن لاءِ جڳهه آهي، جيڪي ادب ۽ دانش جا مثال آهن. اهي سولائيءَ سان ٻين ٻولين جي ادب ۾ جڳهه ٺاهي ڪري وٺندا آهن ۽ آئي جو اصلوڪو حصو بڻجي ويندا آهن. عمر خيام جون رباعيون انگريزيءَ ۾ فٽز جيرالڊ جي ترجمي سان ڄاتيون وينديون آهن. الف ليليٰ جو انگريزي ترجمو رچرڊ برٽن A thousand and one Night جي عنوان سان ڪيو آهي-- ڪنهن کي انڪار ٿي سگهي ٿو ته انگريزيءَ جو اصلي شاهڪار ناهي. ڊاڪٽر زواگو جو ناول نگار نوبل انعام يافته بورس پيسترنڪ جڏهن حڪومت جي پابندين جي ڪري تخليقي ڪم نه ڪري سگهيو ته هن شيڪسپيئر جو روسيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو پڙهي اصلوڪي هئڻ جو گمان ٿئي ٿو.

"شاعري تاريخ کان وڌيڪ فلسفيانه ۽ اهميت جوڳي آهي، ڇو ته اها ڪائنات بلڪ ڪيترن ئي آسمانن تان پردو پري ڪري ٿي، جڏهن ته تاريخ ماڻهن جي احوالن سان پوري پئي آهي."

ارسطوءَ جا اهي لفظ شاعريءَ جي باري ۾ آهن، پر اهي لفظ عام ادب تي به پورا لهن ٿا. ادبي تخليق-- شاعري، ناٽڪ ۽ ڪهاڻي ڪلا- تاريخ کان انهيءَ ڪري وڌي حيثيت ٿا رکن جو اهي تاريخ جا عڪس آهن ۽ مخصوص لفظن جي پيرائن ۾ هڪ اهڙي آهنار آهن جا انهن کي آفاقي بڻائي ٿي.

شيڪسپيئر جو Richard II نه رڳو انگلنڊ جي پنڌرهين صديءَ جي زندگيءَ جو هڪ ٽڪرو آهي، جنهن ۾ انگلنڊ جي رسم و رواج جو اولڙو آهي ۽ انهيءَ زماني جي حاضرين لاءِ لکيو ويو هو، بلڪ انهيءَ کان قطع نظر اهو ناٽڪ دنيا ۾ آيل ڪردار ۽ ڪردارن جي خواهشن جو اپياس آهي، جيڪي انسان جون بنياد آهن، پوءِ ڀل ڪٿي اهو ڪهڙي به دور يا ڪلچر سان واسطو ڇو نه رکندو هجي. شاهنامو به اهڙيءَ طرح هڪ جيترو جاڳندو شاهڪار آهي، جو اڄ به اوير توڙي اولهه جي پڙهندڙن جي لاءِ دلچسپيءَ جو سبب آهي. انهيءَ جو ڪارڻ نه ان جي تاريخي واقعن جون پيچيدگيون ۽ نه ئي ايراني ڪلچر جي تفصيلي ۽ وسيع بياني آهي. بلڪ فردوسيءَ جو شاعرانو ڪمال آهي، جنهن رستم سهراب ۽ ٻين سورمن کي اسان لاءِ اڄ به زندگي ۽ معنيٰ بخشي آهي.

ادب جي انهيءَ صلاحيت کي آفاقيت (Universality) چئجي ٿو. آفاقي هئڻ جي ڪارڻ ساوتريءَ جي پاڻ ارپڻ واري جذبي ۽ همٿ سان هندستان جي عورت کي سمجهي سگهجي ٿو. شيڪسپيئر جون آفاقي انساني صلاحيتون جڏهن فرانس جي اسٽيج تي فرينچ گفتگو ۾ پيش ٿينديون آهن ته ڪين سهيوڳي انگلنڊ کي وڌيڪ سمجهڻ ۾ آساني ٿئي ٿي.

مغربي ڪلچر يوناني ڪلچر تي ٻڌل آهي، جو يورپ ۾ عربي افريقا جي رستي يوناني ٻوليءَ جي ذريعي نه بلڪ لاطينيءَ جي ذريعي آيو.

اڄ اسان انسائيڪلوپيڊيا، پلاٽو ۽ سيفو جا ادبي ڪارناما انهن مڃيو ويٺا آهيون، ڇو ته اسان جي پنهنجي زبان ۾ هجن، جنهن کان چڱيءَ طرح واقف هجون. انهيءَ لحاظ سان ڪنهن ٻوليءَ جو ادبي سرمايو نه رڳو ان جي اصلوڪي تخليقي تحريرن تي ٻڌل آهي، بلڪ غيرملڪي ۽ ٻين ٻولين جي ترجمي تي آهي. دنيا جون زرخيز ۽ ترقي يافته ٻوليون — انگريزي، فرانسيسي، اسپيني، جرمن، روسي يا اٽالين وغيره رڳو پنهنجي تخليقي ادب ۽ مقامي تحريرن جي ڪري اڳڀريون ناهن، بلڪ دنيا جي ادب کي پنهنجي پاڻ ۾ سموئڻ جي ڪري اتم آهن. رومن لٽريچر کي اينگلو سيڪسن ۾ ترجمو ڪيو ويو ۽ بعد ۾ جديد انگريزيءَ ۾، نه ته روم جي زوال کان پوءِ انهن جي تهذيب جو خاتمو ٿي وڃي ها. انگريزي نثر جي زبان، جا تمدن جي زبان آهي، ايليزبيٿ اول ۽ جيمس جي دؤرن ۾ مترجمن سنواري، فيلسوفن جي فڪر ۽ نظر جو ترجمو ڪري لبرل سوچ کي اڳتي وڌايو. ترجمن جي وسيلي بحر روم جي رهاڪن جا خيال يورپ تائين پهتا ۽ پوءِ ارڙهين صديءَ ۾ انگلنڊ ۽ هالينڊ جي نون بورجوائي Dialects فيلسوفائي نظرين ۽ ترقي پسند تحريڪن ڏڪڻ جو رخ ڪيو. اهو ڪم گهڻو ڪري فرانسيسي مترجمن ڪيو، جنهن ڪري فرانس ۾ انقلاب آيو، جيڪو آمريڪي انقلاب جو پيش خيمو بڻيو.

ڪوبه ترجمو، تخليقي تحرير واري وفادار ۽ سچو تڏهن آهي، جڏهن اهو Rational هجي. هيگل مطابق: What is real is rational, What is rational is real ۽ فن ان مهل مري وڃي، جڏهن منجهس اثر ڪرڻ جي قوت ختم ٿي ويندي آهي.

انهن به ٿيندو آهي ته اهڙن ڪتابن جا ترجما ڪيا ويندا آهن، جيڪي خود سٺا نه هوندا آهن ۽ پڙهندڙن جي اخلاقي صحت لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيندا آهن. اهڙا ترجما پنهنجي جاءِ پيدا نه ڪندا آهن. زبان خود ڪڏهن به زهريلي نشي تي سڪهي ۽ جيڪڏهن ڪنهن خراب ۽ زهريلو ڪتاب لکيو آهي ته اهو پاڻ مراد و زبان، ادب ۽ فن جي حدن کان ٻاهر رهندو. اهڙن ترجمن لاءِ ڪنهن خاص طرح ٺيڪ چيو آهي:

”ڪي ترجما مختصر طور تي لاطيني لفظ Tranlatio جي ذريعي سمجهايا ويندا آهن، جنهن جي اصلي معنيٰ آهي: ’لاش کي هڪ قبر مان ڪڍي ٻي قبر ۾ منتقل ڪرڻ.‘“

ترجمو ڪندڙ ماهرن لاءِ ترجمو ڪرڻ تخليقي عمل مان گذرڻ آهي. ڪن مترجمن جي اها بدنصيبي آهي ته اهي Copyiest آهن ۽ جيتوڻيڪ ترجمو ڪرڻ هميشه تخليقي عمل رهيو آهي، جنهن جو دليل اهو آهي ته ترجمي جو فن، تخليقي عمل جو هڪ مٿانهون فارم آهي.

ادبي ترجمي جو ڪم ڪيترين ئي ڳالهين جي اعتبار کان اهم آهي. انساني زندگيءَ جي رنگ برنگي تجربن کي اخذ ڪرڻ، مختلف علائقن جي ثقافتي ماحول کي سمجهڻ ۽ پنهنجي ماحول ۾

انهن جي پسنديده ثقافتي اقدار کي جذب ڪرڻ، ٻين زبانن جي اعليٰ ادبي صلاحيتن ۽ ماهتڪارن جي نقطهءِ نظر کي پنهنجي زبان جي مزاج جي مطابقت سان قبول ڪرڻ، ادبي فڪر و نظر ۾ تخليقي لکڻ ۾ وڌيڪ گهرائي ۽ گهراڻ پيدا ڪرڻ، ادب سان دلچسپي رکندڙن کي مختلف زبانن ۽ مختلف ملڪن جي ادبي روايتن کان باخبر رکڻ ۽ زبان کي طرح طرح جي ادبي تجربن جي قابل بنائڻ ۾ ادبي تجربن جي افاديت کان انڪار ممڪن ناهي ۽ انهيءَ لحاظ کان اهو چوڻ بيجا نه ٿيندو ته ادب ۾ بي شمار ادبي ترجمن سان جيڪي واڌارا ٿين ٿا، اهي ڪافي حد تائين تخليقي ادب لاءِ سازگار ثابت ٿين ٿا.

ادبي ترجمي جو ڪم جيڏو اهم آهي، ان کان گهڻو وڌيڪ ڏکيو ۽ آهي. هڪ ٻولي ڳالهائيندڙن جا فڪري رجحان، ٻي ٻولي ڳالهائيندڙن جي اندازفڪر کان ڪافي حد تائين مختلف ٿيندا آهن ۽ نه رڳو فڪري رجحان مختلف ٿيندا آهن، بلڪ اندازِ بيان به مختلف هوندا آهن. اهڙيءَ صورت ۾ مترجم کي ڪيترن ئي قسمن جي آزمائشن مان گذرڻو پوندو آهي.

Powel Toper جي هڪ مضمون ۾ تازه ترين لٽرري انسائيڪلوپيڊيا جلد ۵ جي حوالي سان ترجمي جي جا وصف بيان ڪئي ويئي آهي، اها هيئن آهي ته:

"A form of Creative literary work in the process of which work existing in one language is recreated in another."

جهڙيءَ طرح ترجمو هڪ تخليقي ڪم آهي ۽ مترجم هڪ تخليق ڪار آهي، اهڙيءَ طرح هو پنهنجي قومي ثقافت ۾ هڪ سرگرمِ عمل ڪارڪن جي حيثيت رکي ٿو. مترجم پنهنجي قوم جي ثقافت کي نئون موڙ ڏيڻ ۾ هڪ اهم ڪردار ادا ڪري ٿو، جيتوڻيڪ سندس ڪردار تخليق ڪار کان گهٽ محسوس ڪيو ويندو آهي. هڪ ڪتاب جيڪو شاهڪار ثابت ٿئي ٿو، ٻين زبانن ۾ ترجمو ڪيو وڃي ٿو ته تخليق ڪار جي تالي کي شهرت ملي ٿي، جڏهن ته مترجم هميشه پنهنجي ادب جي دائري ۾ پسِ منظر ۾ رهي ٿو. سندس ڪردار ساڳيءَ طرح هڪ ئي ادب تائين محدود رهي ٿو. پر انهيءَ ڳالهه کان ڪير ٿو انڪار ڪري سگهي ته مترجم جي مهرباني سان دنيا جي ادب جي ترقي جاري آهي.

ڪن جو خيال آهي ته مترجم تخليق ڪارن جي ڪتابن جو ترجمو ڪرڻ ۾ پنهنجي ذهانت جي مسُود وڃائين ٿا. مان ائين چوندس ته مترجم هڪ Blood Donner وانگي هوندو آهي، جو اصلي تخليق ڪار کي خون donate ڪندو آهي، جنهن جو هو ترجمو ڪندو آهي. ۽ انهيءَ لحاظ کان کيس لهو حق حاصل آهي ته هو اصلوڪي لکڻي کان متاثر هجي ۽ اثر رڳو تڏهن ئي نتيجه خيز ثابت ٿيندا آهن ۽ ادبي حقيقت جي صورت ۾ سامهون ايندا آهن، جڏهن اهي شڪل اختيار ڪندا آهن ۽ ڪڏهن به سچائي نٿا سگهجن يا ڏاڍي ڏکيائي سان سچاتا وڃن ٿا.

اسلوڪو فارم ڪيئن Recreate ڪيو وڃي، انهيءَ باري ۾ به مختلف نظريا آهن. ڪن جو خيال آهي ته اصلي فارم کي آن جي پنهنجي ادب جي خاص فارمس ۾ منتقل ڪجي جڏهن ته ٻيا اصلي فارم کي پنهنجي ادب جي فارمس ۾ منتقل ڪرڻ جا حامي آهن، ٻوه پهل اهو (اصلي فارم) منتقل ڪرڻ جوڳو نه هجي ۽ ترجمي جي زبان اڻڪي ٻوي.

ظاهر آهي ته ٻنهي نظرين کي آخري ته نٿو مڃي سگهجي. اها سڀني کي خبر آهي ته فارم، ڪنٽينٽ کان جدا نٿو ٿي سگهي. اهو به صحيح ناهي ته مترجم کي تهيل تڪيل فارم ڏنو وڃي ۽ هو فقط ڪنٽينٽ ترجمو ڪري. اهو مترجم تي منحصر آهي ته هو ڪيئن ابتدا ڪرڻ جو فيصلو ڪري ٿو. اهو مترجم، جنهن پنهنجي زبان کي نئين فارم سان روشناس ڪرايو آهي، اهو گهڻو ڪري سڀ کان بولڊ آهي. ٽالسٽاءِ جي راءِ مطابق ترجما نئون اسٽائيل عطا ڪن ٿا. هن پنهنجي ١٨٥١ع جي ڊائريءَ ۾ لکيو آهي:

I must translate something into russian from a foreign language to develop my memory and style.

تخليقي يا ترجمو ڪيل شاهڪار انسان جي روحاني نظر جي گهرائي جي لحاظ کان ٻن حصن ۾ ورهايل ناهن، جئن عام خيال آهي. روحاني عمل ۾ سيڪنڊ ريٽ يا سيڪنڊ گريڊ جهڙي ڪا شيءِ نه ٿيندي آهي. تخليقي ۽ ترجمو ڪيل ادب، روحاني عمل جا ٻه دائرا آهن، جي هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن ۽ هڪٻئي ۾ جذب آهن.

ڪٿي پڙهيو هئم ته موجوده وقت ۾ شيڪسپيئر اٺ لک ماڻهن جي گذر سفر جو وسيلو آهي، جن ۾ تنقيد نگار، محقق ۽ مترجم شامل آهن. ٻر مون کي ٻڪ آهي ته انهيءَ کان به وڌيڪ هوندا. روس ۾ مترجمن کي خاص ترجمي جي فن جي تعليم ڏني ويندي آهي ۽ آتان جي سماجي زندگي ۾ مترجم معاشي لحاظ کان خوشحال ترين طبقي سان تعلق رکي ٿو. جڏهن اسان اهو چئون ٿا ته مترجم ادب کي مالامال ڪري ٿو، تڏهن اسان کي اهو به سمجهڻو پوندو ته سڀ کان ٻهرين مترجم کي ماني ڳپي جي ڳڻتيءَ کان آجو ڪريون.

ڪنهن ملڪ جي عام ماڻهو جي اخلاقي ۽ روحاني سطح جيتري مٿانهين هوندي، سندس زندگيءَ ۾ ڪتابن جو دخل اوترو ئي وڌيڪ هوندو. انهيءَ لحاظ کان هر زبان ۾ ادبي ترجمن کي خاص اهميت حاصل رهي آهي. ايذرا پائونڊ مطابق، ”جيڪو دور تخليقي ادب جي لحاظ کان عظيم هوندو آهي، اهو ترجمن جي لحاظ کان به عظيم ٿئي ٿو.“ اها عظمت، سنڌي ادب جي موجوده تخليقي دور ۽ ادبي ترجمن جي دور تي لاڳو ٿئي ٿي يا نه، انهيءَ تي بحث ناهي، ٻر جيتري قدر سنڌي ادب ۾ ترجمو ڪيل ادب جي واڌاري جو سوال آهي، آءٌ ٻنا هٻڪ جي چئي سگهان ٿو ته سنڌي ادب جي تخليقي دور کي وڌ کان وڌ ادبي صلاحيتن عطا ڪرڻ ۾ ادبي ترجمن جو وڏو هٿ آهي.

اسان جي سنڌي زبان جن فڪري، ٽيڪنيڪي، فارمس ۽ ڪنٽينٽس جي مرحلن مان گذري جنهن منزل تي پهتي آهي، بيشڪ پنهنجي ڌرتيءَ جي تاريخي، جاگرافيائي، سياسي، معاشي، مذهبي ۽ سماجي حالتن جو Raw material استعمال ڪيو اٿس ۽ ساڳئي وقت غير ملڪي ادب جي مختلف مذهبي ۽ فڪري رجحانن ۽ نظرين کي قبول ڪري فارم ۽ ڪنٽينٽ جا تجربا ڪندي نظر اچي ٿي. انهيءَ قسم جا تجربا اسان کي هڪٻئي جي ويجهو آڻين ٿا ۽ مضبوط رشتن ۾ ٻڌڻ ۾ مدد ڪندا.

مون کي اميد آهي ته اسان هن ڪانفرنس جي ختم ٿيڻ کان پوءِ جدا نه ٿينداسين، چوته ڪوئٽي چيو هو!

"The translator brings the whole universe together."

[سنڌي ساهت سال ڪانفرنس ۱۹۸۲ع، ڪراچي ۾ پڙهيل]

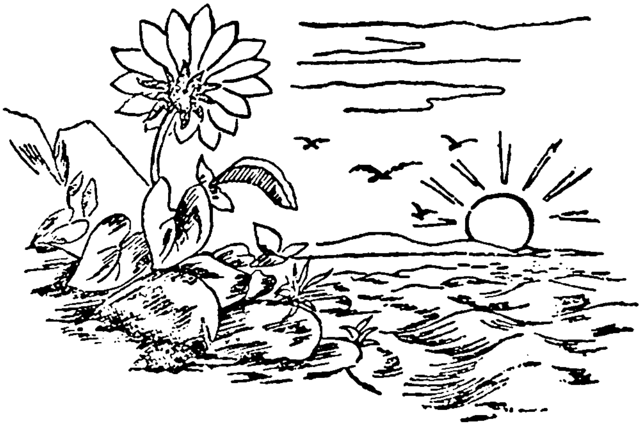

سنڌي ۽ براهوئي زبانن جو تقابلي جائزو

عزيز الله "عزيز" بروهي

برصغير جي مختلف زبانن جي مقابلي ۾ براهوئي زبان جو دامن بلڪل محدود سمجهيو وڃي ٿو، ڇاڪاڻ تہ براهوئي لٽريچر جو دائرو ٻين زبانن جي ڀيٽ ۾ گهڻو تنگ رهيو آهي. پنجابي، سنڌي ۽ لهندا زبانون، جيڪي سنسڪرت مان گهڻو ملندڙ جلندڙ آهن، تن لاء سن ١٩١٠ع جي معلومات مطابق ست ملين ماڻهو اهي زبانون ڳالهائين ٿا. پنجابي، بهاري، بنگالي، هندي، اڙيسا ۽ آسامي زبانون توڙي رسم الخط سنسڪرت کي گهڻو ويجهيون آهن، انهن مان هندي ١٢٥ ملين جي زبان ۽ ٤٤ ملين بنگالي ڳالهائين ٿا. مرهٽي زبان جيڪا سنسڪرت مان لاڳاپو رکندڙ آهي، سا ١٨ ملين ماڻهو ڳالهائين ٿا. گجراتي ۽ راجپوتي زبانون بہ سنسڪرت مان نڪتل آهن، انڪل ٢٠ ملين ماڻهو اهي ٻوليون ڳالهائين ٿا. تامل، تيليگو، ڪانيري ۽ ملايم، چئني زبانن جو خط سنسڪرت کان ڌار آهي. انهن چئني دراوڙي زبانن جو دائرو بلڪل وسيع آهي. اتر مدراس ۾ تيليگو زبان ٢١ ملين ماڻهو ڳالهائين ٿا ۽ ڏکڻ مدراس ۾ ١٦ ملين ماڻهو اها زبان ڳالهائين ٿا. (١)

سن ١٩١١ع ۾ ڪيل آدمشماريءَ جي انگن اکرن مطابق بلوچستان ۾ جملي ست زبانون رائج آهن. اتي ١٤٥٢٩٩ ماڻهو براهوئي ڳالهائين ٿا ۽ سڄي ايشيا ۾ براهوئن جو تعداد ٽي لک آهي. ٻي زبان بلوچي آهي، جنهن ۾ ٢٣٢٩٨٧ ماڻهو ڳالهائين ٿا. ماهرين جو خيال آهي تہ بروهي، پسماندگيءَ سبب جابلو يا ڏوراهين صحرائي بياباني علائقن ۾ رهڻ ۽ وري خصوصي طور خانہ بدوشيءَ سبب قريب قريب سندن اڌ حصو مردم شماريءَ کان رهجي ويو ۽ هن وقت ايشيا ۽ مشرق وسطيٰ کي ڇڏي، رڳو سنڌ بلوچستان ۾ ئي بروهين جو تعداد انڪل پنجاهہ لک آهي. پشتو يا افغاني، بلوچستان جي ٢٢٧٥٥٣ رهاڪن جي ۽ سنڌي ٥١٨٧٥٧ ماڻهن جي زبان آهي. هن وقت بہ اتي آدمشماري توڙي پکيڙ جي حساب سان سنڌي زبان سڀ کان اڪثريتي ۽ پهريون نمبر زبان آهي. ضلعي نصيرآباد، ڪڇي، سبي وبندي ڪوئٽا مستونگ ۾ هيءَ زبان ڳالهائي وڃي ٿي. لس ٻيلو مڪمل سنڌي علائقو آهي. جهلاوان جا ماڻهو اڌ ٽي سنڌي ڳالهائيندا آهن. قلات، خضدار، سوراب ۽ پندراڻ وغيره جا براهوئي تہ سنڌيءَ مائل سرائڪي ڳالهائيندڙ آهن. سبي ۽ ڪڇيءَ جي سنڌيءَ کان جهلاواني سنڌيءَ جو لهجو گهڻو مختلف ۽ عجيب و غريب ۽ نهايت پيارو لڳي ٿو. سن ١٩١١ع جي رپورٽ موجب سنڌيءَ مائل

سرائڪي ڳالهائيندڙن جو تعداد بلوچستان ۾ ٥٥٥٤٥ آهي، تنهنڪري ٽيئي ائين ڪرجي ته بلوچستان ۾ ٽن صوبائي زبانن براهوئي، بلوچي ۽ پشتو سان گڏوگڏ سنڌيءَ کي به آتي صوبائي حيثيت ڏيئي ابلاغ عامہ جي ادارن ريڊيو ۽ ٽي-وي توڙي ادبي ۽ تعليمي ادارن ويندي بورڊ ۽ يونيورسٽيءَ تائين تسليم ڪيو وڃي. انهيءَ موٽ ۾ سنڌ اندر ڪم از ڪم براهوئي ۽ بلوچي زبان کي ساڳين ادارن ۾ نمائندگي ملڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته سنڌ ۾ لکين بروهي ۽ بلوچ آباد آهن ۽ احسن طريقي سان خدمتون سرانجام ڏين پيا. هن کان سواءِ لهندا ۽ موکاکي يا لوزي ڇيني (جيڪا بلوچستان جي لورن لنگهن جي بولي آهي) به بلوچستان جون مقامي بوليون آهن. (٢)

براهوئي زبان سڄي بلوچستان يعني سراوان، جهلاوان ۽ اتر-الهندي بلوچستان توڙي سڄي سنڌ ۾ رائج آهي، مگر مختلف علائقن ۾ سندس لهجو ٿورو مختلف ضرور آهي. اهڙو فرق سنجرائي علائقي وارن بلوچن ۽ ڪڇيءَ جي بلوچن، توڙي سنڌ يا مڪران جي بلوچيءَ ۾ پڻ موجود آهي. ائين ئي لس بيلہ، جهلاوان، سراوان ۽ ڪڇي توڙي خود سنڌ ۾ وچولي، لاڙ ۽ سرّي جي سنڌي پڻ مختلف لهجن ۾ ڳالهائي وڃي ٿي. مؤرخ لکن ٿا ته سنڌ اندر سومرن جي صاحبيءَ ۾ سنڌي زبان رائج ٿي. شريف ادريسي ۽ مارڪوپولو جي بيانن مان پتو پوي ٿو ته مڪران ۾ ان وقت براهوئي زبان رائج هئي. مسعودي جيڪو سن ٣٠٣هه ۾ برصغير ۾ آيو هو، تنهن جي بيان موجب، مڪران ۾ براهوئي، سنڌ ۾ سنڌي ۽ گجرات ۾ لاڙي زبانون چالو هيون. خبر نہ ٿي پوي تہ انهن مختلف زبانن جي ڪيفيت ڪهڙي هئي ۽ هاڻوڪي بولي يا آڳاٽي ۾ ڪيترو فرق هو، پر ايترو ضرور معلوم ٿئي ٿو تہ اهي هڪ ٻئي کان گهڻو مختلف هيون(٣). اڪثر محقق ان ڳالهہ تي متفق آهن تہ قديم بروهي ۽ سنڌي زبانن جي نحوي ۽ لغوي بناوت هڪ جهڙي آهي. بزرگ بن شهريار جي بيان موجب سن ٢٧٠هه ۾ منصوره جي هڪ عراقي مسلمان عالم، جيڪو برصغير جي مختلف زبانن سان واقف هو، تنهن الور جي راجا جي فرمائش تي قرآن پاڪ جو سنڌي زبان ۾ ترجمو ڪيو. گهڻا ائين بہ چون ٿا تہ ان وقت جي سنڌي گهڻي ڀاڱي هندي ۽ سنسڪرت سان ملندڙ هئي(٤). ابن نديم بغدادي جنهن ٣٧٧هه ۾ پنهنجو ڪتاب الفهرست تصنيف ڪيو هو، سو بلوچستان، سنڌ ۽ هند متعلق لکي ٿو تہ هن علائقي ۾ مختلف مذهبن وارن جون مختلف زبانون رائج هيون، مگر انهن ملڪن ۾ ٻن قسمن جا خط رائج هئا(٥).

البيروني، جيڪو سلطان محمود غزنوي جو معاصر هو ۽ هندستاني علوم و فنون ۽ زبان جو ماهر هو، سو ڪشمير کان بنارس ۽ مڌيہ پرديش جي خط کي سڌماترڪ، مالوه جي خط ناگر، ڪڇ ۽ سنڌ ۾ ڀاتيہ خط، ڏاکڻي سنڌ جي خط کي ملواري، ڪرناٽڪ ۾ ڪنتري خط، گجرات ۾ لاڙي، دکن ۾ دراوڙي ۽ بنگال ۾ گوڙي خط جو ذڪر ڏئي ٿو. سندس بيان آهي تہ هندي خط کابي کان ساڄي طرف لکڻ ۾ اچي ٿو. امير خسرو، جيڪو ستين صديءَ

جي آخر ۽ اٺين صديءَ جي شروعات ۾ ٿي گذريو. پنهنجي مثنوي ۾ هندستان جي مختلف صوبن جي ٻولين مان سنڌي، لاهوري، ڪشميري، بنگالي، گجراتي، ڪنڙي، معبري، اوڌکي ۽ دهلوي زبانن جو ذڪر ڏئي ٿو. ڪانس ٽي سو ورهيه پوءِ اڪبر جي زماني جي ٻولين جا نالا ابوالفضل، آئين اڪبريءَ ۾ هن ريت ڏيکاريا آهن: (i) دهلوي (ii) بنگالي (iii) ملتاني (iv) مارواڙي (v) گجراتي (vi) تلنگي (vii) مرهٽي (viii) بروهڪي (ix) سنڌي (x) ڪرناٽڪي (xi) افغاني (xii) شمالي (جيڪا سنڌ ۽ ڪابل جي وچ واري علائقي ۾ رائج هئي) (xiii) ڪشميري. ڏسجي ٿو ته اهي زبانون اڄ به رائج آهن، مگر بلوچستان ۾ سڀ کان آڳاٽيون ٻه زبانون هيون، يعني براهوئي ۽ پشتو. براهوئي جو سلسلو ادريسي ۽ مارڪوپولو تائين ملي سگهي ٿو. اڪبري دور ۾ عام طرح بلوچستان جي زبان براهوئي سڏجي ٿي. وري عرب سياحن ۽ جاگرافيدانن جي بيانن مان معلوم ٿئي ٿو ته اسلام جي ڪاهه کان اڳ فارسي، براهوئي، سنڌي ۽ پشتو زبانون سنڌ بلوچستان ۾ رائج هيون. اسلام اچڻ کان پوءِ عربي زبان به رائج ٿي. مثال طور ابو اسحاق ابراهيم بن محمد فارسي جيڪو بغداد جو رهاڪو هو، اصطخري جي نالي سان مشهور آهي، سو ٣٤٠هه ۾ محمود غزنوي کان اٽڪل سٺ ورهيه اڳ مڪران، سنڌ ۽ ملتان ۾ آيو هو. سندس ٻه جاگرافيون "ڪتاب الاقاليم" جيڪا ١٨٣٩ع ۾ ۽ ٻي "مسالڪ والممالڪ" جيڪا ١٨٧٠ع ۾ ليڊن مان شايع ٿي، سو ٣٤٠هه مطابق سنه ٩٥١ع ۾ هندستان آيو هو. ابن حوقل جو همعصر هو. لکي ٿو ته منصوره ۾ ملتان تائين عربي ۽ سنڌي زبانون رائج آهن. هوڏانهن مڪران وارن جي زبان براهوئي ۽ فارسي مڪراني آهي. ابن حوقل جو به ساڳيو بيان آهي (٦).

عربي ۽ فارسيءَ جو ميلاپ ڀريائين بلوچستان ۽ پوءِ هندستان جي ٻين علائقن کان اڳ سنڌ ۾ داخل ٿيو ته پوءِ براهوئي سنڌيءَ جو لاڳاپو ته سنڌن وجود ۾ اچڻ واري زماني کان آهي، هڪٻئي تي پنهنجو اثر ڪيئن نه ڇڏيو هوندو. بشاري مقدسي جيڪو پڻ سنه ٣٧٥هه مطابق ٩٨٥ع ۾ ايران ۽ مڪران واري رستي کان ٿي آيو هو، تنهن جو به ساڳيو بيان آهي. انهن سڀني شاهدين مان ظاهر آهي ته براهوئي زبان جو ميلاپ سنڌي زبان سان گهاٽو رهيو آهي. اهڙي قدامت هوندي به هن ٻوليءَ ڪا خاص ترقي نه ڪئي. هوڏانهن تامل ۽ تيليگو زبانن ۾ يونيورسٽيون قائم آهن، ان جو هڪڙو سبب هي آهي ته هن زبان جا ڳالهائيندڙ پسمانده ۽ پنهنجائپ واري احساس کان خالي هئا، پيو ته اسلامي دنيا ۾ موراڪو کان وٺي لکنو ۽ مرشدآباد تائين عربي مذهبي زبان ۽ فارسي دفتري زبانن جو چرچو هو، انڪري براهوئي زبان ۽ سندس ادبيات جو دائرو فقط شاعرن جي بيتن ۾ محفوظ رهيو (٧). اهڙو ماحول گهڻي دير تائين هليو، جنهن جي ڪري ادبي محفلن ۾ براهوئي ادب يا تاريخ جو بنهه چرچو نه رهيو. اهڙي گهٽتائيءَ جو سبب هن قوم جي پنهنجي غفلت به آهي. موجوده دور ۾ براهوئي ادب

ڪافي ترقي ڪئي آهي. نثر ۽ نظم ۾ سوين هزارين ڪتاب ملندا. نظم ۽ نثر جي تقريباً هر صنف ۽ لوڪ ادب تي ڪافي طبع آزمائي ڪئي وئي آهي.

براهوئي خط جو نمونو

براهوئي خط جو نمونو اردو فارسي طرز تي آهي. بلوچستان جا براهوئي ادبي ادارا فارسي طرز جي خط کي گھڻو استعمال ڪن ٿا، جڏهن ته سنڌ جا بروهي اديب هيتان جي پرنٽنگ پريسن مان سنڌي عربي خط جي نموني تي مگر اردو ٽائيپ مان پنهنجا بروهڪي جا ڪتاب ڇپائيندا آهن، جيئن محترم جوهر بروهي صاحب ڪيتري وقت تائين پنهنجو ”سنگت“ رسالو ان صورت ۾ ڇپائيندو رهيو، هينئر اردو فارسي خط جي ڪتابت مان ان کي ميدان تي آڻيندو آهي. ان ئي راقم الحروف جو ڇهه ماهي ڪتابي سلسلو ”ڪتپرت“ (ڪبوتر، پيامي) پڻ سال ۱۹۸۳ع کان ڇپبو رهيو آهي.. محترم جوهر صاحب جا ٻه تخليقي ڪتاب ”گوريچ“ ۽ ”دُردانه“ پڻ ٽائيپ جي صورت ۾ ميدان تي آيا. بزم سوز شهدادڪوٽ، بزم مولائي شيدائي، مخمند پوراوڊو ضلع جيڪب آباد، محترم داد محمد ”خادم“ بروهي صاحب جو ادارو براهوئي ادبي ثقافتي سنگت جيڪب آباد، براهوئي پبليڪيشن فريد آباد ميهڙ، جناب تراب لاڙڪائوي صاحب جو ادارو انقلاب ادب ۽ محترم محمد اسحاق سوز صاحب طرفان قائم ڪيل براهوئي ادبي دنيا يا براهوئي ادبي سنگت شهدادڪوٽ، هي سڀ اشاعتي ادارا سنڌ اندر مختلف نوعيت جا براهوي ڪتاب ميدان تي آڻڻ ۾ سرگرم آهن. حيدرآباد جو محترم علي احمد ”شاد“ بروهي صاحب پڻ هن سلسلي ۾ ڀاڱ پتوڙي رهيو آهي. انهن ادارن طرفان ڪيترائي ادبي ۽ ثقافتي ميڙ پڻ ڪوٺايا ويا آهن. بلوچستان ۾ بـ بيشمار سرڪاري ۽ غير سرڪاري ادبي ادارا هن سلسلي ۾ قابل تحسين حد تائين ڪم ڪري رهيا آهن، انهن مان ڪن جا نالا هن ريت آهن (۱) براهوئي ادبي سوسائٽي رجسٽرڊ ڪوئٽه (۲) براهوئي آرٽس اڪيڊمي رجسٽرڊ ڪوئٽه (۳) براهوئي ادبي تنظيم ڪوئٽه (۴) براهوئي اڪيڊمي جناح روڊ ڪوئٽه (۵) پريس انفارميشن ڊپارٽمينٽ ڪوئٽه (٦) براهوئي ادبي ديوان مستونگ (۷) اداره ”ايلم“ مستونگ بلوچستان. ياد رهي ته سمورا براهوئي ڪتاب تـوڙي قومي هجره ڪاميٽي طرفان ڇپايل قرآن پاڪ جو براهوئي ترجمو جناب نور محمد پروانه صاحب، براهوئي ڪتاب گهر ”ايلم“ مستونگ ضلع قلات بلوچستان کان ملي سگهن ٿا. اٽڪل ٽيهن سالن کان محترم پروانه صاحب جي ادارت هيٺ ڇپجندڙ هفتيوار براهوئي اخبار ”ايلم“ مستونگ هن زبان جو گهڻو ادبي سرمايو پڙهندڙن تائين پهچايو آهي. براهوئي تهذيب ۽ ثقافت، تاريخ ۽ ادب، مطلب ته هر پهلوءَ کي دنيا سان متعارف ڪرايو اٿس.

براهوئي زبان متعلق مغربي محققن جا ٻه طبقا آهن. هڪڙو اهو آهي جيڪو بروهين کي آريا ۽ سامي تسليم ڪري ٿو. هن طبقي ۾ ڊاڪٽر گستاؤلي بان، اينل ڊنمس، ڪرنل ٿامس.

هالدج سر، خانيڪاف، آر هيوجس بلر ۽ ڊبليو هيوجس وغيره. پيو طبقو جيڪو بروهين کي ڊرويڊي شمار ڪري ٿو، ان ۾ ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ، ڊاڪٽر ڪاڊويل ۽ سَر ڊينس بري وغيره اچي وڃن ٿا. پوئين طبقي وارا زبان دان آهن، انڪري سندن فيصلي کي زياده اهميت ڏني وڃي ٿي. براهوئي زبان ۾ بيشمار ڊرويڊي الفاظ شامل آهن مثلاً: پال (پاله) يعني کير، بني يعني گاهه، تيل (تيله) يعني وڇون، خيسُن يعني ڳاڙهو، آسيٽ يعني هڪ، ارَٽ يعني ٻه ۽ مُسيٽ يعني ٽي وغيره. اهڙن ڍڪڙيل لفظن جي موجودگيءَ سبب هن کي ڪرڪالي يعني اڊنگي زبان سڏين ٿا(٨). موجوده دور ۾ سنڌي زبان جي ملاوٽ هن کي وڌيڪ آسان بنائي ڇڏيو آهي. تاريخ شاهد آهي ته اتر هندستان توڙي سنڌ بلوچستان ۾ دراوڙن کان اڳ ڪول ۽ سنٿال قومون آباد هيون، جن کي ڊرويڊين يونوچ سمنڊ جي ڪناري ۽ عراق کان اچي انهن ماڪن مان لوڏي ڪڍيو هو. موهن جي دڙي مان لڌل ڪولن، سنٿالن ۽ دراوڙن جا اهڙا لاش عراقي ۽ مصري تهذيب سان هن علائقي جو لاڳاپو ظاهر ڪن ٿا(٩). ان کان پوءِ ٢٣٢ ق.م هن ملڪ ۾ پالي زبان جو عام رواج هو. ان جا آثار ٻڌ جي ڪتبن تي موجود آهن(١٠). انهن حالتن ۾ ناممڪن هو ته هڪ زبان جو اثر ٻئي زبان تي نه پوي. براهوئي زبان ۾ فارسي ۽ عربي کان سواءِ ڪجهه اهڙا لفظ به آهن جيڪي نج براهوئي ليکجن ٿا، حالانڪ اهي انگريزي آهن برصغير توڙي دنيا جي ٻين سڀني ٻولين جي ڀيٽ ۾ براهوئي زبان تي سنڌيءَ جو تمام گهڻو اثر آهي. هزارين سنڌي لفظ ساڳي صورت ۾ براهوئي زبان اندر مروج آهن، جيڪي هيٺ ڏجن ٿا:

سنڌي لفظ	براهوئي لفظ	سنڌي لفظ	براهوئي لفظ
نگاهه	نگاهه	ميهر، محبت	ميهر، محبت
نظر	نظر	توان، طاقت	توان، طاقت
جيتوڻيڪ، توڙيڪ	توڻيڪ	پرواهه	پرواهه
جگر	جغر	نصيب	نصيب
سربراهه	سربتر	خير	خير
سرڪرده (وڏو)	سرڪرده	دامن	دامون
قوت، طاقت	قوت، طاقت	وطن	وطن
مرهم، سلام	ملهم، مرهم	منزل	منزل
شاد (خوش)	شاد	جذبو	جذبہ، جوزه
جهان، دنيا	جهان، دنيا	رهزن	رهزن
نشاني	نشاني	آزاد	آزات، آجو
سنگت	سنگت	خلاص (ختم)	خلاص، ختم

درد (سُور)	دڙد	روشني	روشنائي
ڏک	ڏک	ڦٽ	ٿپ
سخت	سخت	پيڙي (مال جي)	پيڙي
مدد	ڪُمڪ، مدت	بها (مُلهه)	بها
غمو، غم (ڪاوڙ)	غم	دوا، دارون	دوا، دارون
ڪُل ٿُل	ٿُل	پلئه (بدلو)	پٽلو
مند، موسم	مُد	ڪونج	ڪونج
باغ	باغ	خاص	خاص
سال	سال	عام	عام
برف	برف	جُدا (الڳ)	جيتا، جدا
ڏار، ٽار، شاخ	ٽول، ٽال، ٽال	زنده (جيئرو)	زنده
چاري	چاري	سحر (صبح صادق)	سَحُور
خيال	خيال	فرصت، واندڪائي	وارڪائي
ڪِتي	ڪوتي	سَر (سفر، چڪر)	سَل
ڏِڪو	ڏِڪ	ڪلي، دروازو	ڪلي، دروازه
تار	تار	آرزان (سستو)	ارزان
صبح	صُحب	رنگ	رنگ
راست (سڌو)	راست	تنگ	تنگ
شيخ، سيخ	شيخ، سيخ	تنگ	تنگ
ڪُلتو (پيغام)	ڪُلتو، پيغام	ظاهر	ظاهر
فقير	فقير	چاقو (ڇُري)	چاقو
دوست	دوست	لشڪر	لشڪر
دشمن	دشمن	هممصر	همسر
جَهت (ساعت، گهڙي)	جَهت	هوش	هوش
دلاسو	دلاسه	شوق	شوق
يڪدم	يڪدم	آهل	آهل
جڳهه، جاء	جاگه	لائق	لائغ
مزو، لطف	ميزه، مزه	ڪُنبد	ڪُنبد
ٻڌي جُفت (جوڙو)	جُفت	پاڪ	پاڪ، پهڪ
اڪي	اڪي	طيب	طيب
ڪُنڪ، ڪُنڪو	ڪُنڪ	آرام	آرام

مُنګ (دال)	مُنګ	بېج	بیج
نازُ، نخرو	نازُ، نخره	پنډ	پنډ
نماز	نماز	پيادو (پيادل)	پياده
مهربان	مهروان	خبرچار	خبرچار، سماچار
ڪاوڙ	ڪاوڙ	سبق	سبق
جنګ (لڙائي)	جنګ	مجبور، لاچار	مجبور، لاچار
چنګ (ساز)	چنګ	بخشش	بخشيش، بخش
منډو (معذور)	منډ	تيمار	تيمار
حق	حق	قطار	قطار
ناحق، ظلم	ناحق، ظلم	تنوار (آواز)	توار
رعب تاب	رعب تاب	تلاءُ	تلاوَ
خراب	خراب	ڊوڊو (ماني)	ڊوڊو
محتاج	محتاج	پيتي (پيٽي)	پيٽي
ساز	ساز	رلهي	رلهي
زيب (سونهن)	زيب	والي (ڪَنَ جي)	والي
آسودو	آسوده	پانهين (هٿ پر پائڻ جي)	پاهينڪ
عالم (دنيا)	عالم	پاچو (سٿڻ جو)	پاچه
ديدار	ديدار	دٌنگي يا دٌنک (بوتل)	دٌنگي، دٌنک
پالڻ	پالينګ	ڪُڪڙ	ڪُڪڙ
توب	توپ	چورو، چوزو	چوزه
دَم	دَم	قبرستان، گورستان	گورستان، قبرستان
ڪوه	ڪو	لوڙهه (پٽر)	قود
سخي	سخي	تيل	تيل
ٻيڙي (ڪيشتي)	ٻيڙي	ميٽ	ميت
سزا	سزا	صابڻ	صابڻ
تَند (تار)	تند	پهلو (پاسري)	پهلو
تعويذ	تاويت	واڻ (کٽ جو)	واڻ
ڪَٽَ	ڪَٽَ	سينو	سينه
دِلو	دِلو	ڪدون (لونو)	ڪدو
ٿالهه	ٿال	ٿڦڙ	ٿيڦ
عينڪ، چشمو	عينڪ، چشمڪ	ٻٻر (وڻ)	ٻٻر

براهوئي زبان جيڪڏهن ڌارين ٻولين جا الفاظ اخذ ڪري ها ته جيڪر اڄ زنده به نه رهي سگهي ها. سنڌ ۾ سنڌي زبان ۽ بلوچستان ۾ وري فارسيءَ جو اثر مٿس نمايان آهي. انگريزن جي اچڻ کان پوءِ ٻين ٻولين وانگر هن زبان ۾ به هزارين انگريزي لفظ شامل ٿي ويا، جيڪي اڄ سوڌو هتان جي سڀني ٻولين ۾ ساڳيائي ڪم اچن ٿا. مثلاً گلاس، ٽڪيٽ، اسٽيشن، ريل، ڪوپ، ٽيبل، بسڪوٽ، بوٽ، پالش ۽ سوٽ وغيره. انگريزي ته پنهنجي ماڳ عربي پڻ ڪافي عرصي تائين هتان جي مروج زبان رهي آهي. انگري هن ٻوليءَ جا به ڪئين لفظ اچي ويا آهن جيئن رب، انسان، قلم، ورق، قلب، طوق، آخرت، ادب، عقل، اصل، بخال (وائيو) يا بقال، فنا، بقاءِ شاهد وغيره. فارسي زبان ته طويل عرصي تائين برصغير جي حڪمران ٻولي رهي آهي، تنهنڪري هتان جي ٻين سڀني ٻولين وانگر براهوئي زبان تي به هن جو خاصو اثر پيو. براهوئي زبان ۾ تونگر، بالش، تمن، سامان، رڪاب، ابريشم، آزاد، ارزان، آسمان، راست، چلم، چهار (چار)، پنج، شش، هفت، هشت، نهه، ده وغيره فارسيءَ کان آيل الفاظ آهن. سنڌ جي سدا حيات شاعر، صوفي ۽ بزرگ حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جن به هن ٻوليءَ جي ڪيترن اڙانگن لفظن کي پنهنجن سنڌي بيتن ۾ سموهي جس کٽيو آهي. نموني طور هڪ بيت ملاحظه فرمايو:

داسا داڪا داڙي، هنداڙي هنام،
هُرَ داسا هن حال جي، هتي هوت ڏنام،
پذيري ايندام، هائي پيچ پريت جو. (١١)

داسا = هائي، داڪا = هيتان، داڙي = هيتي، هنداڙي = هيتي، هُرَ = ڏس، پذيري = پوءِ،

حوالا

(1) Studies of Indian Life and Sentiments, CHP Diversity of Language, PP 52-55, London 1910.

(2) Modern Review July 1918 Balochistan, P.45 (ii) R. Hughes Buller, Makran the Languages.

(٣) مروج الذهب: مسعودي، جلد پهريون، ص ٣، پئرس.

(٤) عجائب الهند: بزرگ بن شهريار، ص ٣، پئرس.

(٥) ڪتاب الفهرست: ابن نديم، ص ٢٤، مصر.

(٦) ڪتاب المسالڪ والممالڪ: اصطخري، ص ٧٧، ليڊن.

(٧) سنڌي زبان جي تاريخ: ڀيرومل مهرچند آڏواڻي.

(8) A.W. Hughes: Balochistan Brahvis, KURGALLI

(9) Sir John Marshall: Mohen-jo-daro Indus Civilization, Vol: I, Preface, P. 5.

(10) A.W. Hughes: Balochistan, CHP Archaeology.

(١١) شاهه جو رسالو: مرزا قليچ بيگ، سال ١٩٥١ع، فصل ٧، ص ٣٥٧، بيت ٦٠

تلاءَ ۾ پٿر ڪريو. پاڻيءَ جون لهرون اُٿيون، ۽ چئني طرفن ڊوڙندي وڃي ڪناري سان ٽڪريون. پاسي ۾ هڪ وڻ هو، اَن جي سڪل پن کي به جوش آيو. اَن به ڪٽي پاڻ اُڇلايو، ليڪن تلاءَ ۾ نه لهرون اٿيون نه ڪو آوازئي آيو. ساه ڏسي رهيو هوس. ڪلي چيومانس: "بيوقوف نه ٿيءُ، پن! دنيا ۾ اهوئي حرڪت پيدا ڪري سگهي ٿو، جو پاڻ ۾ وزن رکي ٿو!" پن شرمندو ٿي پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويو.

— خليل جبران

ڪهاڻيون

انسان ۽ ان جي سماجي زندگيءَ جي هر پهلوءَ جي ترجماني جيتري افساني ۾ ٿي سگهي آهي، اوتري نه شعر ۾ نه تاريخ ۾.

افسانو انسان جي ڪنهن نه ڪنهن جذباتي عمل ۽ رد عمل جي اهڙيءَ ته سادي ۽ سولي تصوير ٿو پيش ڪري، جنهن ڪان پڙهندڙ جو ذهن هر حال ۾ متاثر ٿئي ٿو. ائين ٿيڻ سان، ان تاثر جو سلسلو وسيع ٿيندي ٿيندي، انساني حيات جا بيا به ڪيترائي حصا ۽ شعبا پنهنجي گرفت ۾ آڻي ٿو. ايتري قدر جو پڙهندڙ پاڻ کي ان معاشري جو اهڙو جزو سمجهڻ شروع ڪري ٿو، جو سمجهي ٿو ته اهي سڀ حالات چڻ ته مٿس ئي گذري رهيا آهن.

انڪري، ائين چوڻ ۾ ڪوبه مبالغو ڪونه آهي ته فرد ۽ معاشري کي اگر ڪا صنف ۽ ڪو فن پنهنجائپ جي ڏوريءَ ۾ ٻڌي سگهي ٿو ته پوءِ اهو آهي 'افسانه نگاري'.

— غلام محمد "گرامي"

"مريم"

قاضي خادم

مريم جو تعارف ڪرائڻ لاءِ ايترو ئي چوڻ ڪافي ٿيندو ته هوءَ هڪ عام شڪل جي غريب ڇوڪري هئي، جنهن کي ڳوٺ جي هڪ معزز خاندان، ترس کائي گهر ۾ ڪم ڪار تي لڳائي ڇڏيو هو. هوءَ لاوارث به هئي تنهڪري انهيءَ خاندان کيس رهڻ جو آجهو به مهيا ڪري ڏنو هو. وڏي اڱڻ جي ڪنڊ تي ٺهيل ٻڪريءَ ڪوٺيءَ ۾ هن جو ميرو هنڌ، ٽين جي ننڍڙي پيتي ۽ ٻيو نه ڄاڻان ته ڇا آتي پيل هوندو هو.

هوءَ سڄو ڏينهن ڪم ڪار ۾ لڳي پئي هوندي هئي. "مريم پاڻي ته ڪوسو ڪر، مريم چلم ته تازي ڪر، مريم سلائيءَ واري ڪان قميص ته وٺي اچ، مريم هي ته ڪر...... هو ته ڪر..." سڄو ڏينهن ڪنهن نه ڪنهن ڪيرت ۾ رُڌل هوندي هئي، ۽ ٻاهران اوطاق تان ڪو نوڪر چاڪر ڪهڙ وڃائي سڏيندو هو ته مريم ئي اوڏانهن ويندي هئي.

اڻين ئي، نه ڄاڻان ڪيئن هن جو نينهن سڪئي ڪوريءَ سان وڃي اٽڪيو. بس، مريم ته سڄي بدلجي وئي. ڪم ۾ تيزي، چال ۾ ڦڙتي ۽ ڳالهين ۾ سواد اچي ويس. البته جنهن مهل ڪهڙ وڃندو هو ته پئي ڪنهن جو ٻڌندي به ڪانه هئي. جيڪي ڪجهه هٿ ۾ هوندو هوس ڦٽو ڪري ٻاهر جو رخ ڪندي هئي. ڪڏهن ته ڪنهن در جي چائٺ ۾ اٽڪي بوٽ پر ٺهڪو به وڃي ڪندي هئي. پر ان وقت اهڙين ڳالهين جي کيس ڪابه پرواهه ڪانه رهندي هئي. اهائي تات هوندي هئس ته ڪيئن به ڪري ٻاهر پهچي، جتي سڪيو مسڪين صورت بڻايو هن جي انتظار ۾ اکيون در ۾ لايو بيٺو هوندو هو.

هن جي ۽ سڪئي جي تعاقات جي اوچتو خبر تڏهن پئي جڏهن سڪيو سيلهه ۾ مبتلا ٿي ويو ۽ هن اهو ٻڌي روئي روئي ڪٽي اکيون سڄايون. رئيسيائيءَ سمجهي ورتو ته مريم جي جواني عشق جي سلهه ۾ ڦاٿي آهي. هن آخر پڇيس ۽ جڏهن خبر پيس ته مريم سڪئي سان ڦاٿل آهي ته حيران ٿي وئي، چي؛ "مئي، هن مڙهي ۾ ڏٺو ڇا اٿئي؟"

"امان جيجي، جيڪي ڏٺو سو مون" مريم اوڇنگارون ڏيندي چيو.

"مئي، ڪو خلو جهڙو ڪم ته ڪونه ڪيو اٿئي." رئيسيائيءَ همدرديءَ وچان پڇيو. هن کي لاوارث ڇوڪريءَ جي بي ڊپائي تي پيار اچي ويو.

"خبر ناهي جيجي، خبر ناهي." مريم وڏيڪ ڪجهه نه چيو، پر نالو ٻڌجي ويس مريم سڪئي واري.

مريم سکڻي واري تہ سڏجندي رهي پر سک سندس نصيب ۾ ڪونہ هو. هوءَ پنهنجي حصي جو ڪاڏو ۽ کير ڪٽي روز سکڻي جي گهر ويندي هئي، جيڪو رئيسن جي ڪوٽ جي ٻاهرين وڏي دروٽ هو. اتي هوءَ سکڻي جي کٽ جي سيراندي ويهي هن سان ڳالهيون ڪندي هئي، کيس ماني کارائيندي هئي ۽ کير پيارئيندي هئي ۽ سکڻي جي ماءُ هن کي سخت ناپسند ڪرڻ ڪان پوءِ روڪي نہ سگهندي هئي. کيس پٽ جي آخري خواهش جو خيال هو جيڪا هر وقت هن جي اڄهامندڙ نگاهن مان جهاتيون پائيندي نظر ايندي رهندي هئي.

اهو ڏينهن بہ اچي ويو جڏهن سرڪاري ڊاڪٽر سکڻي کي سُڪو جواب ڏنو: ”هن مرض جو ڪو بہ علاج ڪونهي، بس دعا ڪريو دعا.“

مريم دعائن ۾ لڳي وئي. فجر نماز پڙهي زور زور سان چوندي هئي ”اي الله... هن کي ٺيڪ ڪر... آءٌ بادشاهہ پير جي مناني ورهائيندس... لاکيٽي لال لطيف جي صدقي سکڻي کي ٺيڪ ڪر...“ ائين هن جون دعائون نيرن پچائڻ تائين هلنديون هيون ۽ نيرن پچائي پنهنجي حصي جي ماني کڻي هوءَ سکڻي ڏانهن ويندي هئي تہ رئيسياڻي ٽڏو ساهہ پري ڏک سان هن ڏانهن ڏسندي هئي، ڇو جو کيس خبر هئي تہ مريم جو زندگيءَ ۾ ٻيو ڪو سهارو ڪونہ هو. هوءَ اڪيلي هئي، لاوارث هئي. بس اهو هڪ انسان هو، جنهن کي هن پنهنجو ٿي سمجهيو. جنهن لاءِ هن پنهنجي ٽيهن جي ٻيتيءَ ۾ پئسا ٻني گڏ ڪيا تہ جيئن ٺيڪ ٿئي تہ بادشاهہ پير جي مناني ورهائي.

پر هي سڀ محنتون برباد ٿي ويون. هڪ ڏينهن جيئن هوءَ ماني پچائي رهي هئي تہ اوچتو سندس دل جو ڌڙڪو تيز ٿي ويو. خيال آيس تہ ڪجهہ نہ ڪجهہ ٿيو آهي. اهو سوچيندي، ڇڏيندي ماني پٽ تي، وئي ڊڪ پاتائين. اڃا وڏي در جي اندران ئي هئي تہ ڪنن تي مخصوص قسم جي ٻار ڪيدي روئڻ جو آواز پيس. هوءَ اتي ئي پٽ تي ويهي رهي، قدمن اڳيان وڌڻ کان انڪار ڪري ڇڏي. ڪافي دير هوءَ پٽ تي بي‌خياليءَ ۾ ويٺي رهي. ’سکيا، تہ رهين نہ‘، هن سوچيو ’منهنجو ڪير ڪونہ هو... هاڻي بہ ڪير ڪونهي‘. هوءَ اتي ۽ ماٺ ڪري واپس اندر وئي ۽ رڌڻي ۾ وڃي ٻهرين تہ تئي تي پيل سڙيل ماني ڪيڏي ڦيٽي کيائين، جيڪا ڪاري ٿي چڪي هئي ۽ ساڙ جي ڪري سڄي رڌڻي ۾ دونهون پرجي ويو هو، پوءِ بي ماني تئي ۾ وڌائين ۽ ڳنديءَ سان اکيون صاف ڪري ڪم ۾ لڳي وئي.

ان ڏينهن کان پوءِ ڪنهن هن جي واتان سکڻي جو نالو نہ ٻڌو ۽ نہ ڪنهن ان جو نالو ورتو، پر هن جو نالو ”مريم سکڻي واري“ پئجي ويو.

سکڻي جي موت کان پوءِ مريم پاڻ وڌيڪ دل سان ڪم ڪرڻ لڳي. هاڻ هن ٻارن کي ڪپڙا پارائڻ، اسڪول پهچائڻ ۽ واپس آڻڻ جو ڪم، پنهنجي ذمي کنيو. رئيسياڻيءَ کي تہ اصل گهٽ تان لهڻ ڪونہ ڏيندي هئي. مجال آهي جو چلم جي ٽوپي ٺڏي ٿئي يا چلم جو پاڻي سڪي. ماني پچائڻ، ڪپڙا ڌوئڻ، ٻهاري ڏيڻ، سڀ ڪم هن جي ئي ذمي هو. ڪڏهن ڪڏهن

رئيساڻي پيار مان چوندي هئس، ”مٺي، منهنجا ته ڪٽ تي وهاري سنڌ تي سڪائي ڇڏيا اٿئي“ ته هوءَ وڃي ٽنگن کي زور ڏيڻ لڳندي هئس. پوءِ سڄو ڏينهن ڪم ڪار ڪرڻ کان پوءِ رات جو واندي ٿي پنهنجي ڪمري ۾ ويندي هئي ته اندران ڪنهن ڪنهن مهل ائين آواز ايندا هئا، ڄڻ ڪنهن سان ڳالهائيندي هجي ۽ جڏهن به ڪنهن پار اوچتو جهاتي پائي اندر ٿي ڏٺو ته هوءَ چرڪ پري پنهنجي ٽين جي پيٽي بند ڪندي ٿي نظر آئي.

ڏينهن تي ڏينهن گذرندا ويا، رئيس ۽ رئيساڻيءَ سوچيو ته هن غريب جو گهر وسائجي. سو هڪ چڱو ڳڀرو ڏسي هن جا ڏينهن پڪا ڪيائون. اها خبر جڏهن مريم کي پئي ته هن روئي روئي ڪٺي حشر مچايو. چي، ”هن گهر مان منهنجو لاش ويندو.“ پر رئيساڻيءَ جي زور پرڻ تي چپ ٿي وئي ۽ ائين چپ چپات ۾ هن جو ۽ عدلوءَ جو نڪاح ٿي ويو ۽ هوءَ ڳوڙها وهائيندي، اڃندي، ٿڙڪندي پنهنجي ٽين جي پيٽي کڻي حويليءَ مان نڪتي. رئيساڻيءَ کي ائين لڳو، ڄڻ هن جي پنهنجي ڌيءَ پرڻجي پئي هنڌ هلي وئي هجي، دل ڪولي رنائين. پر نيٺ ماٺ اچي ويس.

رئيساڻي صبح جو سوير اٿي ته جيئن گهر جي ڪم ڪار جي نظرداري ڪري. مريم ته هئي ڪانه جو هوءَ آرام سان ستي پئي هجي ها. هوءَ جيئن ئي ڪٽ تان لهي ٻاهر نڪتي ته رڌڻي مان دونهون نڪرندي ڏٺائين. پڪ ٿيس ته رات ٻاهر وسائڻ وسري وئي هوندن، سو وئي پڪي رڌڻي ڏانهن. پر اتي اچي پنڊ پهڻ ٿي وئي. مريم آلين ڪاٺين کي ڦوڪون ڏئي باهه ٻاري رهي هئي، جنهنڪري ايترو ته دونهون پئي ٿيو جو اکيون به کولڻ ٿي ڪليس.

”مٺي، تون ڇو آئينءَ.“ رئيساڻيءَ کان ايترو ئي اڪلي سگهيو.

”جيجي، ٻار جو اسڪول ويندا.“ مريم رئي جي پلاند سان ڌئي کي اگهندي ائين چيو، ڄڻ ته ڪا ڳالهه ئي ڪانه هئي.

”پر... پر، مڙسهڻ ڪيئن ڇڏئيه.“ آخر رئيساڻيءَ چئي ڏنو.

”توهان وٽ اچڻ لاءِ مون کي ڪنهن جي موڪل جي گهرج ناهي جيجي.“ مريم هڪ لحظي لاءِ هن ڏانهن ڏسي چيو ۽ پوءِ مانين پچائڻ ۾ لڳي وئي.

مريم جي شاديءَ جو صرف اهو اثر ٿيو هو، جو هوءَ رات جو دير سان گهر هلي ويندي هئي، پر صبح جو سج جي ڪني ڪيڻ کان اڳ ڪم تي اچي ويندي هئي. رئيساڻيءَ هن کي ڏاڍو سمجهايو، پر هوءَ نه مڙي. اصل ڪجهه ٻڌڻ لاءِ به تيار ڪونه هئي. آخر رئيساڻيءَ به تڪجي ڪجهه چوڻ ڇڏي ڏنس.

هڪ صبح جو رئيساڻي اجا لنڊ ۾ ئي هئي ته ائين لڳس، ڄڻ ڪو سندس ڪٽ وٽ ويهي روئي رهيو هجي. هن جي اک کلي وئي، ڏٺائين ته مريم رئي پئي. هوءَ اٿي ويهي رهي.

”ڇا ٿيو مريم.“ هن پڇيو.

”جيجي...“ مريم اهي اوچنڪارن ۾ پئي.

”پر مئي، ٿيو ڇا؟“ رئيساڻيءَ وري پڇيس.

”هو ٻي ڪري آيو.“ مريم چيو.

”ڇا؟ ڇا؟... عدلوءَ ٻي شادي ڪئي... پر ڇو ڪيائين!“ رئيساڻيءَ ڪجهه سمجهه ۾ ڪونه ٿي آيو ته ڇا چوي.

”مون کي چوندو هو ته هتي نه اچان... بس مون ڪولهه ميڙيو. رات ٻي وٺي آيو ۽ هينئر مون کي ٽي طلاقون ڏنائين.“ مريم چيو.

”طلاق... پر آءٌ ٿي رئيس کي چوان.“ رئيساڻي ٻيءَ ڪٿ تي سڌل رئيس کي اٿارڻ لڳي.

”نه جيجي نه... آءٌ هاڻ هن ڏانهن ڪونه ويندس، هن مون کي طلاق ڏني آهي. آءٌ هتي رهنديس، آءٌ هتي رهنديس.“ مريم ڇڪي مٽيءَ جي پتر وانگر پري پئي.

رئيساڻيءَ هن ڏانهن ڏٺو. هن جا قتل وار، ڳوڙهن سان وهنتل ميرو منهن، هن کي رحم اچي ويو. ”نياڻي، الائي ته نصيب ۾ ڇا اٿئي، ڇگو وڃي ماني ٺاهه.“

”ها جيجي“، مريم خوش ٿي وئي ۽ ٻاهر اڱڻ ۾ پيل ٿين جي پيتي ڪٺي پنهنجي پراڻي ڪونيءَ ۾ رکڻ هلي وئي.

مريم ڪجهه ٿي ڏينهن ۾ سڀڪجهه وساري ڇڏيو، پر رات جو جڏهن پنهنجي ڪمري ۾ ويندي هئي ته ڪڏهن ڪڏهن اهڙا آواز ايندا هئا، جو لڳندو هو ته ڄڻ هوءَ ڪنهن سان ڳالهائي رهي هجي. پر جڏهن به ڪنهن ڏٺو ٿي ته هوءَ سندس ٿين جي پيتي بند ڪندي نظر ٿي آئي.

اڻين مريم جي زندگي هڪ دفعو وري پنهنجي پراڻي ڍنگ تي اچي وئي. هوءَ هڪ مشن جيان روز پنهنجو معمول جيان ڪم ڪندي صبح کي شام ڪندي هئي ۽ وري رات مان ڏينهن. رئيساڻيءَ جو هر ڪم خودبخود ٿيندو هو. هن کي ڪنهن شيءِ جي طلب ڪرڻ لاءِ صرف دل ۾ سوچڻو ئي پوندو هو. اهو ڪم خودبخود ٿي ويندو هو.

ٻار به هاڻي وڏا ٿي ويا هئا. مريم جي سيڪڙ مان به اڇن وارن جهاتيون وجهڻ شروع ڪري ڏنيون هيون. پر هن کي انهن جي پرواهه ڪانه هئي. بس پنهنجي ڪم سان ڪم هوس. سڄي گهر تان قربان پئي ٿيندي هئي. رئيساڻي چوندي هئس، ”مئي، تون ڇانئي ڇو هئين.“ ته هوءَ مرڪي زور ڏيڻ لڳندي هئس.

مريم کي اڄا به ڪڏهن ڪڏهن ڪي ٻاڙي واريون ’مريم سڪئي واري‘ ڪري سڏينديون هيون، پر هن ڪڏهن به ان تي اعتراض ڪونه ڪيو؛ بلڪ هن کي ته پنهنجو نالو ئي مريم سڪئي واري لڳندو هو. سڪئي جي ياد هن جي سيني ۾ دفن هئي، جتان ڪڏهن ڪڏهن پڙڪو ڪاٿي نڪرندي هئي ته اکين جون ڪنڊون آليون ٿي وينديون هئس ۽ سيني مان ٿڌو ساهه پڙڪو ڪاٿي نڪري ايندو هئس. ان وقت هوءَ هرو ڀرو ڪونه ڪو ڪم ڪرڻ ۾ جنبي ويندي هئي.

وقت جي گذرڻ سان مريم ۾ ڪوبہ ڦيرو ڪونہ آيو. ۽ اجا هن جي قسمت ۾ چڪر هو. بقا محمد جمعدار نئون نئون هن ڳوٺ ۾ آيو هو، هو روز شام جو ٽائي جي ٻاهران ڪرسي وجهي وهندو هو ۽ هر ايندڙ ويندڙ تي تيز نظر رکندو هو. ائين هڪ ڏينهن جيئن مريم ٻارن کي اسڪول ۾ ڇڏي موٽي تہ بقا محمد تي نظر پيس، جيڪو هن کي ڏسي مڇون مروڙڻ لڳو. ٻهرين تہ مريم کي ڏاڍو ڊپ لڳو، ڇوجو پوليس کان هن کي هميشہ ڊپ لڳندو هو، ۾ جڏهن ۾ چار دفعا ائين ٿيو ۽ بقا محمد هڪ اڌ دفعو ڏند ٽيڙي هن ڏانهن ڏٺو تہ هن جو ڊپ بہ ڍرو ٿيو. ائين ڳالهہ وڌڻ لڳي، آخر هڪ ڏينهن هن رات جو رئيساڻيءَ کي زور ڏيندي چيو، ”جيجي هڪ ڳالهہ چوان.“

”چئہ وري ڇا آهي“ رئيساڻيءَ چيو.

”هو آهي ڏاڍو چڱو“ مريم شرمائيندي چيو.

”مئي، تون شرمائين پئي“ رئيساڻي حيران ٿي وئي، ”آهي ڪير؟“

”جماندار بقا محمد“ مريم چيو.

”مئي تون پوليس واري سان ڪيئن اٽڪينءَ“ رئيساڻيءَ حيرت مان چيو.

”سڀ لکيو آهي جيجي“ مريم ٽڏو ساهہ پريندي چيو.

ائين ’مريم سڪئي واري‘ جمعدار بقا محمد سان پرڻجي شهر ۾ هلي وئي. ويندي مهل ايترو تہ رني جو رئيساڻي تہ ٺهيو ۾ پاڙي واريون بہ اڇي روئڻ ۾ پيون. هن سڀني کي پاڪرپائي موڪلايو. ٻارن کي ور ور ڪري پئي چميون ڏنائين ۽ نيٺ پنهنجي ٽين جي پيتي کڻي، ڪوٺڙيءَ جو در بند ڪري ٻاهر وڃڻ لڳي.

”هن ڪوٺڙيءَ ڏانهن ڏسي، مئي، اسان جو تہ هانو ڇڄندو“ رئيساڻيءَ چيو ۽ هوءَ ڇنبڙي ويس.

”جيجي آءٌ تنهنجي غلام آهيان“ هوءَ چئي رهي هئي.

”بس ڊون وڃ ... وڃ“ رئيساڻيءَ ائين چيس ڄڻ چوندي هجيس تہ مون کي ڇڏي نہ وڃ، مئي.

مريم هلي وئي. ڪجهہ ڏينهن تہ رئيساڻيءَ کي گهر کائڻ پيو ايندو هو. ڪم ڪاج لاءِ تہ پيون بہ ٻلي ويون، ۾ اها مريم ڪٿي جيڪا هر ماني پچائڻ مهل ان جي کائڻ واري جو نالو ڪنندي هئي. جيڪا هر ڪم ٻنا چئي ڪندي هئي. جنهن جون نگاهون سڄي گهر تي پهرا ڏينديون هيون. هن جي قدمن جا سرڪاٽ چوطرف پيا گونجندا هئا. ڪجهہ نہ ڪجهہ پيو گڙڪندو هو. ڪڏهن بہ خاموشي ڪانہ هوندي هئي. ڪڏهن ٻارن کي پئي تيار ڪندي هئي تہ ڪڏهن رڌڻي ۾ ديڳڙا پئي کڙڪائيندي هئي. ۾ هاڻ اهي آواز صرف مخصوص وقتن تي اچڻ لڳا. نہ صرف ايترو ۾ شاديءَ کان پوءِ جمعدار بقا محمد پنهنجي بدلي ڪرائي ڇڏي هئي، جتان مريم جي ٻاري ۾ ڪا خبر بہ تہ ڪونہ ٿي آئي، نہ ئي هن جو پتو ڪنهن کي معلوم هو.

مريم شاديءَ جي سال کان پوءِ هڪ ڏينهن اوچتي موٽي آئي. رئيساڻيءَ کي هن جي اچڻ جي خبر تڏهن پئي جڏهن صبح جو سوير رڌڻي ۾ کڙڪو ٻڌائين. هن سمجهيو تہ شايد

نوڪرياڻي سوير اچي وئي آهي، پر وري به ائين لڳس جڻ ڪا خاص ڳالهه ٿي هجي. تنهنڪري هوءَ اٿي رڌڻي ۾ وئي ۽ حيران ٿي وئي. ڇا ڏسي ته مريم اڇا اجرا ڪپڙا پايو ٿانوَ پئي ملي، هن کي ڏسندي ئي اٿي ۽ ڊڪ پائي چنبڙي ويس. رئيسياڻيءَ کي ائين لڳو جڻ سندس وجود جو ڪو ٽٽل ٽڪرو ساڻس اچي مليو هجي.

”مٺي تون ڪٿان آئين؟“ رئيسياڻي اکر ته اهي چيا پر لڳو ٿي ته چيو هجائين ”ڪٿي هئينءَ هيترا ڏينهن.“

”جيجي... جيجي... آءٌ هتان ڪڏهن به ڪونه وينديس.“ مريم روئندي چيو.

”ڇو، وري ڇا ٿيو؟ مڙسهين ڪٿي آهي؟“ رئيسياڻيءَ پڇيو.

”ڪجهه به ڪونه ٿيو آهي جيجي... ڪجهه به ڪونه ٿيو آهي. بس آءٌ ڪونه وينديس.“ ائين چئي هوءَ ڪم ۾ چنبي وئي. رئيسياڻي هن کي ڏسندي رهي، پار هن کي ڏسي ڏاڍو خوش ٿيا. هن وري ڪوٺڙي کولي پنهنجي ٽِين جي پيٽي ان ۾ رکي.

ڳوٺ ۾ چوٻول ٿي ويو ته مريم سڪني واري اچي وئي--واپس اچي وئي. ڪن چيو ته مٺيءَ کي ڪٿي به سک ڪونهي، ڪن چيو ته ڀڪ چال خراب هوندس جو مڙس ڪڍي ڇڏيس. مطلب ته جنهن کي جيئن آيو ٿي، تيئن ٿي چيائون. ٻئي طرف جمعدار بقا محمد به چار پنڌ ڪيا. دڙڪو داب ڪرڻ جي ڪوشش ڪيائين پر رئيس به ڪو عام ماڻهو ڪونه هو، تنهنڪري دال نه ڳري. آخر هو به ٿي طلاقون ڏئي پنهنجي راهه وٺي رمندو رهيو.

رئيسياڻي سخت حيران هئي ته آخر ڳالهه ڇا آهي. مريم جو اصلي مسئلو ڇا آهي، جو هن کي پنهنجو گهر راس نه ٿو اچي. آخر هڪ دفعي جڏهن رات جو واندي ٿي ڪري پنهنجي ڪوٺڙيءَ ۾ وئي تڏهن هوءَ به آهستي اٿي پٺيان ويس. اڄ هن مريم سان کلي ڳالهائڻ ٿي چاهيو، سمجهائڻ ٿي چاهيائين، حالانڪ هن دل سان چاهيو ٿي ته مريم وٽس ئي هجي پر ڪم به سکيو ڏسڻ ٿي چاهيائين. تنهنڪري ئي مٺي جي سمهڻ کان پوءِ هن جي ڪوٺڙي ڏانهن وئي ته جيئن اڪيلائيءَ ۾ هن کي سمجهي به سگهي ۽ سمجهائي به سگهي. هن آهستي آهستي ڪوٺڙيءَ جو دروازو ڌڪو ڏئي کوليو. هن کي ائين لڳو جڻ مريم ڪنهن سان ڳالهائي رهي هجي. پر مريم در جو کڙڪو ٻڌي ورتو. هوءَ پنهنجي ٽِين جي پيٽي کوليو ويٺي هئي، پر کڙڪو ٻڌي هڪدم ڪٿي پيٽي بند ڪيائين. 'جيجي تون' هن حيران ٿي چيو.

”ڇا آهي پيٽيءَ ۾.“ رئيسياڻيءَ جي آواز ۾ حڪم هو.

هن آهستي آهستي پيٽي کولي. پيٽيءَ ۾ ڇيٽ جي گلابي ڳاڻ وارو وڳو پيو هو ”جيجي... سڪني هي مون کي شاديءَ رات پائڻ لاءِ ڏنو هو...“ هن روئي ڏنو. ”مون هي ڪونه پاتو جيجي. مون پڻ جا ڏنل وڳا پاتا... آءٌ هاڻ ڪوبه وڳو ڪونه پائينديس. منهنجو وڳو هي آهي جيجي منهنجو وڳو هي آهي.“

هوءَ روئندي رهي ۽ رئيسياڻي ماٺ ڪري ٻاهر نڪري آئي. ”مريم هاڻي ڪيڏانهن به نه ويندي.“ هن فيصلو ڪري ڇڏيو.

لڙڪن واريون اکيون ۽ مرڪڻ وارا چهرا

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

اسان جي شاديءَ کي پورا ٻه سال گذري چڪا آهن. ايتري عرصي ۾ مندون ته ڇا، پر ماڻهو به مٽجي ويندا آهن، ليڪن هن ۾ ڪائي تبديلي ڪانه آئي. ويتر وقت گذرڻ سان گڏ هو جڻ دل لاهيندو رهيو آهي. هن شاديءَ کان اڳ مون ۾ ايتري دلچسپي نه ورتي هئي، جيترو سندس هينئر حال آهي. گهر ۾ پير پائيندو ته ائين اچي کهوريندو جڻ آءٌ ڪا وڃائجي ويئي هيس ۽ هن وڏيءَ جاکوڙ کان پوءِ مون کي ڳولهي لڌو هجي. صبح جو ناشتو ڪري، اٿجي ڪٿي اچي منهنجي اکيان ويهندو. ڄڻ آءٌ ڪا سينٽ آهيان جنهن کي پنهنجي جسم سان لائي پوءِ چانئٺ چڙهيندو. ان وقت هن جو روپ ڏسڻ وٽان ٿيندو آهي. مان هن جي اکين منجهان سندس اندر جو انسان ڏسي وٺندي آهيان؛ اهو انسان جيڪو شاديءَ کان اڳ به سندس نيڻن ۾ نظر ايندو هو: معصوم، پياسو ۽ شڪرگذار!

اڄ هو جيئن ئي سنيري اچي منهنجي اکيان موڪلائڻ لاءِ ويٺو ته آءٌ هن سان چڙي پيس. ڀلا ڇڙان ٻه ڇونه؟ هن طرف گهڙيال جي ڪانٽي ٺهي ٺڪ ڪانه ته اڃا ٿي مون کي ته گاڏي ڪٽڻ لاءِ اچي. آئون ٻه ته هن وانگر گهر کي جنت بنائڻ لاءِ ملازمت جي دوزخ کي منهن ڏيندي آهيان. مون کي پنهنجي دفتر ۾ وقت تي پهچڻو پوندو آهي. اڃا ڪالهوڪي ڳالهه آهي جو دير سان پهچڻ تي ٻه ٽيون ٻڌڻيون پيون ۽ ڏينهن جو آغاز ئي موڊ آف سان ٿيو.

ان ڪري اڄ جڏهن هو اٿجي ڪٿي اچي اکيان ويٺو ته پنهنجي ڪاوڙ روڪي نه سگهيس ۽ کيس چئي ويٺس ته: ”تو ته هارن کان به لنگهائي ڪئي آهي. مرڻو ڪانه ٿي وڃان جو سڪ ۾ هنيانءُ ٿو ڦاٽئي. ڏند ڪڍي تو کي الله واهي نه ڇير، تنهنجي نالي نه ڪاهير ۽ وارن ۾ اگريون نه ڦيرايو ته ڪهڙو آسمان ڪرندو. ڇڏ پهر ته مان پنهنجي به تياري ڪريان.“

هن جي اکين ۾ لڙڪ تري آيا. هو صوفا سيٽ تي ڍهي پيو، روئڻ لاءِ، سڏڪا ڀرڻ لاءِ! ڄڻ هن کان ڪنهن سڀڪجهه کسي ورتو هجي!! مون جيستائين پنهنجي تياري نه ڪئي، هو اتي ئي ويٺو رهيو، بنهه پٿر جي مورتي بڻيو. مون گهڙيءَ ۾ ڏٺو اڃا ويهارو منٽ باقي هئا. انهن ويهن منٽن ۾ هن رذل انسان جي ويهن صدين جا غم لهي ٿي سگهيا، ان ڪري اچي سندس پر ورتس، هن جو پرجهلو ٿيڻ لاءِ؛ هن کي آٿت ڏيڻ لاءِ، هن کي پرچائڻ لاءِ ۽ پنهنجي شڪست مڃڻ لاءِ.

هن اپاڪيون اکيون کڻي مون ڏانهن ڏٺو. منهنجي لوُن لوُن هن جي سڪ ۽ سچائيءَ جي ساک ڏيڻ لڳي. مون پنهنجو رومال ڪڍي هن جا گرم گرم لڙڪ اگهڻ شروع ڪيا ۽ آهستي آهستي هن پٿر جي مورتيءَ ۾ جان پوڻ لڳي. هو ڳالهائڻ لڳو: ”تون ئي ته مون لاءِ سڀڪجهه آهين، تون ئي ته منهنجي پناهه آهين. گهر جي چائنٽ ڇڏڻ کان اڳ چاهيندو آهيان ته تنهنجي اکين جي طلسمي تالاب مان پنهنجي وجود کي وهنجاريو وڃان، جيئن ڪنهن جو به جادو اثر نه ڪري. مان پنهنجي اکين ۾ تنهنجي وجود کي اتارڻ چاهيندو آهيان، جيئن دنيا ۾ تو کان سواءِ ڪنهن ٻئي کي ڏسي نه سگهان...“ هن جي اکين ۾ وري گرم گرم لڙڪ تري آيا.

مون هن جي ڳردن کي پنهنجي ٻانهن جو سهارو ڏيندي ڪيس دلداري ڏني: ”لڙڪن وارين اکين سان هر شيءِ ڏنڌلي نظر ايندي آهي. اکيون ڇڏ انهن لڙڪن کي، پنهنجي ڪوشش ڪر مون کي اصلي روپ ۾. تنهنجي لڙڪن کي ته مون انهيءَ ڏينهن مرڪن ۾ بدلايو هو، جڏهن تو منهنجي لڙڪن مان پنهنجي پريل وجود جي مٽي ڳوهي هئي ۽ منهنجي حوالي ڪيو هئي پاڻ ته جيئن آئون ان مان هڪ مڪمل مورتي جوڙي سگهان...“ ۽ پوءِ مرجهايل مکڙي گل جيان ٻهڪي پئي. سندس وجود جي خوشبوءِ سان هر شيءِ مهڪي پئي هئي. هو ائين خوش نظر اچڻ لڳو، ڄڻ صدين جي تلاش کان پوءِ ڪيس خزانو هٿ آيو هجي. هن پنهنجي ٻانهن ۾ پٽل گهڙيءَ ڏانهن ڏٺو: ”او! اٺ منٽ دير ٿي وئي.“ پوءِ تڪڙو تڪڙو گهر کان ٻاهر نڪري ويو. هن کي ويندو ڏسي مون کي ائين لڳو، ڄڻ هن جي لوُن لوُن ٻُري پئي هجي، ٽڙي پئي هجي. هن کي جيوت جا سچا پچا رنگ ملي چڪا هجن.

ساجن جي مهڙي هلت ڏسي ڪڏهن ڪڏهن دنيا جي سمورن مردن لاءِ دل ۾ عزت ۽ احترام جا جذبا جاڳي پوندا آهن. ڏاڙيل، لٽيرا، لڳڙ، بي ايمان ۽ دغاباز مردن جا سمورا گناهه ساجن جي مهڙي هلت صدقي ڌوپي ويندا آهن. جيڪڏهن يقين ايندو اٿم ته دنيا جا سڀ مرد ساجن جهڙا نه ٿيندا آهن، پر ان ڳالهه جي به ترديد نه ٿي سگهندي آهي ته ساجن دنيا جي مردن جهڙو نه آهي. هي ٻنهه نرالو آهي. ماڻهن ۾ موتيءَ داڻو.“

ساجن کي آئون ٽن سالن کان سڃاڻان، يعني شاديءَ کان به هڪ سال اڳ. مون کي اهو ڏينهن چڱيءَ طرح ياد ٿو اچي، جڏهن هڪ مهيني جي موڪل ڪاڻ کان پوءِ آئون پنهنجي اسڪول ڏانهن وري هيس. منهنجي سهيلين ٻڌايو هو ته اسان جي اسڪول ۾ ساجن نالي هڪ نئون استاد آيو آهي. ٻنهه چاڻ جي ڪاڻ، اخلاق جو مجسمو ۽ ذهانت جو پيندار. آئون جڏهن اسڪول پهتس ته هو ٽن ڏينهن جي موڪل تي ويل هو. اهي ٽئي ڏينهن مون پنهنجي سهيليءَ کي سڌو ڪائيندي محسوس ڪيو. هوءَ ساجن جي واڪاڻ مان ئي نه ڍاپندي هئي. ليڪن مون ساڻس ڪڏهن به اتفاق نه ڪيو. مون کي محسوس ٿيندو هو ته منهنجي سهيلي پاڻ چاتو، پنهنجي خيالن جي پنجوڙ ۾ ڦاسندي پئي وڃي. هوءَ يڪطرفو ساجن ۾ دلچسپي وٺڻ لڳي.

مون کي هن جي حال کي ڏسي رحم ايندو هو. خواهش ٿيندي هئي تہ پنهنجي سهيليءَ کي ڪنهن ڪڏهن ڪرڻ کان بچايان. هڪ ڏينهن تہ ڪيس ڪهرو ٿيندي چئي ڏنو هئم تہ: ”مرد بيدرد ٿيندا آهن. هنن کان متاثر ٿيڻ معنيٰ آهي، پنهنجي پير تي ڪهاڙو هڻڻ.“ ليڪن منهنجي سهيلي تہ پنهنجي سسئي تي بہ ڪهاڙا وهائڻ لاءِ تيار ٿي نظر آئي.

نيٺ خير جا ٽي ڏينهن گذريا، ساجن بہ آيو. اسٽاف روم کان وٺي ڪلاس روم تائين، سندس شخصيت کان وٺي ڪردار تائين، هن جي قول کان وٺي فعل تائين، مون سندس غور ۽ فڪر سان مطالعو ڪرڻ شروع ڪيو. هڙادو پنهنجائپ جي جار پر هو روزبروز پہاڻ وڪوڙائيندو ويو. هن پنهنجي وجود جي ڪتاب کي اسان اڳيان کولڻ شروع ڪيو. هن جي زندگيءَ جو هرهڪ باب عظمتن، نيڪ نامين ۽ چڱائين سان پرپل نظر آيو، سواءِ هڪ باب جي جيڪو اڌورو ۽ اڻپورو هو. سواءِ هڪ ڪهاڻيءَ جي جنهن کي هن عنوان ڏيڻ ٿي چاهيو. هو وقت گذرڻ سان پنهنجي شخصيت کي پاڻيءَ جيان اسان اڳيان پلٽڻ لڳو، تان جو اسان کي محسوس ٿيڻ لڳو تہ هن جي شخصيت جو پاڻي اسان جي پيرن کان ٿيندو دماغن جي تهن تائين پهچڻ لڳو آهي. پوءِ اسان ٽئي سهيليون ساجن جي شخصيت، مسئلن ۽ پنهنجائپ واري رويي تي بحث ڪنديون هيوسين. ساجن پنهنجي شاديءَ جي مسئلي تي حد کان وڌيڪ سنجيدو ٿي ويندو هو. هن سان همدرديءَ خاطر سائس انهيءَ موضوع تي خيالن جي ڏي وٺ بہ ٿيندي هئي. مگر فيصلي جي چيڙي منهنجي هٿ پر هوندي هئي، جنهن سان آءٌ ڪنهن بہ وهم گمان کي نہ رکو پنهنجي پر پنهنجي سهيليءَ جي ذهن تائين بہ پهچڻ ڪانہ ڏيندي هيس. ڪنهن عرصي کان پوءِ ساجن اسان لاءِ ڪا گجهارت نہ رهيو هو. مون کي ياد ٿو پوي تہ هو چوندو هو تہ: ”مان انهيءَ پناهہ جو تلاشي آهيان. اهڙي پناهہ جيڪا منهنجي گناهن کي ٻاهہ ٻنجي ساڙي ڇڏي ۽ پاڻي ٻڌجي منهنجي صلاحيتن جي سائي سلي کي سدا بهار پوٽو بڻائي. هو چوندو هو تہ اڌوري ۽ اڻپوري هئڻ جي باوجود هن سالن تائين پنهنجي ضرورتن ۽ پاڻ کي پنهنجي خول پر بند ڪري رکيو هو. انهيءَ وهم گمان ۽ شڪ جي نالي پر تہ هن کي ٻنهہ هن جهڙو اڌ نہ ملندو. هن تي ڪوبہ رحم ڪري ڪيس پناهہ نہ ڏيندو ۽ هن جي اڌوري وجود کي ڪوبہ مڪمل نہ ڪندو.

هو اسان جي اڳيان ائين پاڻ وڪيري ڇڏيندو هو، ڄڻ پنهنجي خول کان ٻاهر نڪري آيو هجي. ڄڻ ڪيس ڪٿي اميد جو ڪرڻو نظر آيو هجي. هن جي سنجيدگي انهيءَ حقيقت جي تصديق ڪندي هئي تہ واقعي هو اڌورو يا اڻپورو آهي. هو مڪمل ٿيڻ ٿو چاهي. هن کي پناهہ گهرجي اهڙي وجود جي، جيڪو هن جهڙو وجود هجي. اهو وجود، جنهن جي تلاش پر ڄڻ هن صديون گذاريون هجن. اهو وجود جنهن لاءِ هن پنهنجون سموريون محبتون، حسرتون ۽ خواهشون سالن کان امانت طور سانڍي رکيون هجن.

ڪڏهن ڪڏهن ساجن جا اهڙا سر ٻڌي ڏاڍي منيان لڳندي هئي. هن سان، هن جي سمورين خوبين ۽ صلاحيتن جي باوجود نفرت ٿيڻ لڳندي هئي. نفرت ٿيڻ لڳندي هئي هر مرد

سان ۽ مرد جي نالي سان. جڙي ايندو هو ته هن کي اهڙيون ٻه-ٽپيون ٻڌائجن جو هميشه لاءِ پنهنجي زبان تي تالو لڳائي ڇڏي. مگر اُهاتو هن کي معاف ڪرڻو پوندو هو. بي سبب زهر جو ڍڪ پرڻو پوندو هو.

مگر منهنجي اها خاموشي پنهنجي دامن ۾ هزار طوفان کڻي آئي. هو هر روز سنجيدو ٿيندو ويو. تڏهن مون محسوس ڪيو ته هو مون ۾ دلچسپي وٺي رهيو آهي. جيتوڻيڪ هن تي ڪاوڙ به ايندي هئي، مگر آءٌ سائس اڻاتي همدردي ڪرڻ کان سواءِ به رهي ڪانه سگهندي هيس. شايد ان ڪري جو هن جي سنجيدگيءَ تي يقين ٿيڻ لڳو هو ۽ وقت گذرڻ سان گڏ پنهنجي انهيءَ نه ڪيل گناهه جو احساس ٿيڻ لڳو هو ته انهيءَ انسان جو وجود شايد منهنجي ئي هٿان پور پور ٿيڻ لڳو آهي، جنهن کي منهنجي سهيلي اڏول ۽ مضبوط سمجهندي هئي. جيڪو خود پنهنجي لاءِ ڀاڻ به چوندو هو ته جبل جيان سخت هوندي به آءٌ واري وانگر وکرڻ لڳو آهيان.

ابتڙن طوفانن آئي به هرڪو پنهنجيءَ جاءِ تي اڏول رهيو، ليڪن هڪ ڏينهن واقعي ترٽلو آيو. اهڙو زلزلو آيو جو اسان سمورن جي اصولن ۽ عقيدن جي ڌرتي ڌٻي وئي. هو ٻارن جيان بي قابو ٿي ويو. هن جي دل زبان ٻڌجي وئي. هن ائين ڏک ڏني ڄڻ شڪست مڃي هن پنهنجي وکريل وجود کي سميٽڻ جو فيصلو ڪيو هجيس. ڄڻ ناآميدي جي تيز هوا هن جي اندر واري آزاد ٿيل انسان کي وري پنهنجي ذات جي خول طرف ڌوڪڻ شروع ڪيو هجي. هن جي اندر وارو انسان ڄڻ ٻارن جيان ضد ڪري نراسائي سان جان ڇڏائي ڪنهن پناهه طرف تاڻيندو هجي. ڪنهن وجود کي ائين ٽڪرا ٽڪرا ٿيندي، ڪنهن انسان کي پنهنجي ذات جي خول سان نفرت ڪندي ۽ ڪنهن انسان کي مضبوط پناهه جي تلاش ۾ ائين سرگردان ٿيندي مون پنهنجي زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڏٺو. ڪيس اهڙي حال ۾ ڏسي مون کي هن سان همدردي ٿيڻ لڳي ۽ منهنجي پٿر جهڙي دل به پاڻي ٿي پئي ۽ اهو پاڻي منهنجون اکيون به روڪي نه سگهيون.

مون لڙڪن جي اها راند ته همدرديءَ ۾ ڪئي هئي، ليڪن منهنجي هڪ هڪ لڙڪ سان هن الا پهچيو ۽ اٿ ٻڌايو پنهنجي وکريل ۽ پريل وجود کي گوهڻ شروع ڪيو، تان جو اهو وقت به آيو جو هن انهيءَ مٽيءَ سان هڪ مورتي جوڙي راس ڪئي. اها مورتي جيڪا پوءِ به اڌوري هئي، جنهن کي هڪ مڪمل روح جي ضرورت هئي ۽ جنهن کي وري ڍهلو ۽ پور پور ٿيندو ڏسڻ لاءِ ڪنهن کي به همت ڪانه هئي.

پوءِ اها بي روح ۽ منتظر مورتي ڏينهن جا ڏينهن اکين آڏو رهي. چپ چاپ ۽ خاموش. تان جو مون پاڻ اڳتي وڌي هن ۾ روح ڦوڪيو. وري وري ڍهڻ کان ڪيس بچائي ورتو. هن بي جان مورتيءَ ۾ جان پيدا ڪيم ۽ هو جيئرو جاڳندو انسان ٻڌجي پيو. مخلص، بي لوث ۽ شڪرگذار انسان.

اهو ساڳيو ئي انسان هر روز ۽ هر صبح گهر جي چائنٺ ڇڏڻ کان اڳ لڙڪن جي راند سان پٿر جي مورتي ۽ مرڪن جي راند سان ٻهڪندڙ گلاب ٻنجي ويندو آهي. هن کي ڏسي سوچيندي آهيان تہ جيڪڏهن دنيا جي هرهڪ انسان کي ساڄن جيان پناهہ جي جاء ملي وڃي. دنيا جو هرهڪ مرد ساڄن جيان مڪمل ۽ ڪامل ٿي وڃي تہ انسانيت جي چهري تان اڻ ڳڻين گناهن جا داغ ائين مٽجڻ لڳن، جيئن جبل جي چوٽيءَ تي پيل برف سج جي گرمي ۾ ڳرندي ۽ پگهربي رهندي آهي. پر لڙڪن واريون اکيون ۽ مرڪن وارا چهرا انسان ڪٿان آڻي؟

اڌوري تصوير

انيس انصاري

هو جڏهن گرانٽ وڊ جي پينٽنگ مان نڪري اتي اچي ويٺا هئا. اهائي ڪنيرتا، اهوئي تقدس. اهي ئي وقت جي ڪاڏيءَ جي ڦيٿن جون بنايل سندن چهرن تي اڻ مٽ ليڪون. مان سڙڪ جي ڪناري بيهي ڪين ڪجهه وقت ڏسندو رهيس.

آفتاب مون کي آرٽ ڪائونسل ۾ چئين پاڻ اڌ ڪلاڪ ۾ موٽي اچڻ جو وعدو ڪري ڪاڏي ڪاهي هليو ويو. اڌ ڪلاڪ جي بدران مون نمائش ۾ سندس ڪلاڪ کن انتظار ڪيو، پر هو ڪونه آيو. ان ڪري مان اڪيلو پنڌئي پنڌ گوئٽي انسٽيٽيوٽ وارو رستو ڏئي روانو ٿيس. انسٽيٽيوٽ کان ٽي چار عمارتون ڇڏي مون هڪ پراڻي عمارت جي ٻورچ ۾ ڪين ويٺل ڏٺو. خاموش، پنهنجن خيالن ۾ گم، ٻه ستر سالن کن جي پيٽي ۾ انسان، عورت ۽ مرد.

گوئٽي انسٽيٽيوٽ ۾ هڪ اپرنڊ فنڪار ثمرالزمان جي آرٽ جي نمائش هئي. هن دفعي نہ ڪنهن دوست کي هلڻ لاءِ چيم ۽ نہ وري آفتاب کي ئي ڪاڏيءَ لاءِ چيم. جيڪب لائينس مان نڪري صدر لتاڙي رکيم رخ گوئٽي انسٽيٽيوٽ ڏانهن. دراصل آرٽ جي نمائش کان وڌيڪ مون کي ان قديم گوٿڪ طرز تعمير واري شهر جي ٿهيل عمارت جي ٻورچ ۾ ان پوڙهي ۽ پوڙهيءَ کي ڏسڻ جي خواهش هئي، جن کي ڪجهه مهينا اڳ آرٽ ڪائونسل مان موٽندي اتي ويٺل ڏٺو هئم. اڄ ٻہ هو ساڳئي فريم ۾ فيٽ ٿيل نظر آيا، رکيو زوم لينس کي گهمائي ڪين فوڪس ۾ آڻي ڪِلِڪ ڪرڻي هئي. هو منهنجي ڪئميرا جي رنگين فلم ۾ هميشه لاءِ اتارجي ويا.

پوڙهن جا ٻہ آهن موڊ. ڪڏهن نظرانداز نہ ڪرڻ جهڙين ڳالهين تي ٻہ ڪلي ڏيندا آهن ۽ ڪڏهن ڪنهن معصوم حرڪت تي غضب ناڪ ٿي ويندا آهن. مون ڪين سندن قدرتي موڊ ۾ ڏسڻ پئي گهريو، پر هو هميشه ڪنيرتا جو ماسڪ منهن تي چاڙهي سامهون تڪيندا نظر ايندا هئا.

ميوزم ۾ اسلامي خطاطيءَ جي نمائش هئي. موٽندي آفتاب کي گوئٽي انسٽيٽيوٽ واري رستي تان هلڻ لاءِ چيم. انسٽيٽيوٽ وٽ پهچندي، آفتاب کي ڪاڏي ڍري ڪرڻ لاءِ چيم. ٻورچ ۾ ٻہ ڪرسيون پيل هيون. انهن مان هڪ تي پوڙهو ويٺل هو. پوڙهي ٻاهرين گيٽ وٽ ڪنهن اوسيئڙي ۾ بيٺل پئي نظر آئي. مون آفتاب کي ڪاڏي روڪڻ لاءِ چيو. لهي وٽس ويس ۽ انگريزيءَ ۾ ڳالهايم: "مان ڪا اوهان جي خدمت ڪري سگهان ٿو."

”ضرور“ هن وراڻيو.
”منهنجي لاءِ خوشيءَ جو باعث بڻبي.“
”مارٿا اڄ ڪانه آئي آهي. ڊبل روٽي، بيضا ۽ مارجرين ختم ٿي ويا آهن. فيريءَ واري جي انتظار ۾ ويٺي هيس.“
”هن وقت ته هو مشڪل ايندا هوندا؟“
”ايندا آهن، ڪڏهن ڪڏهن.“ هن وراڻيو.
مون سندن گهربل شيون آڻي ڪيس ڏنيون.
وڏي ڏينهن تي مون انهن کي سوکڙي موڪلي. ائڊريس مون سندن گيٽ واري براس پليٽ تان نقل ڪئي هئي. جواب ۾ انهن منهنجو شڪريو مڃيو ۽ ڪنهن موڪل واري ڏينهن تي اچڻ لاءِ چيائون.
مسٽر ۽ مسز ڊسوزا، گوئن هئا، پر هندستان ۽ بعد ۾ پاڪستان ۾ هو ايترو ته رهيا هئا جو هو پنهنجي اصلي وطن کي وساري چڪا هئا. گوئا ۾ هاڻي سندن هئو به ڪير؟ هو پاڪستاني هئا ۽ پاڪستان ۾ هوورجڻ پسند پئي ڪيائون. ڪين رڳو هڪ ڌيءَ هئي جا مس ڊسوزا مان بدلجي مسز رچرڊسن ٿي آمريڪا جي ڪنهن رياست ۾ پنهنجي مڙس سان گڏ رهندي هئي. پنهنجي ڌيءَ جا ننڍپڻ، جوانيءَ، شادي ۽ بعد جا فوٽو هو مون کي چاهه سان ڏيکاريندا هئا. مسز رچرڊسن هاڻي ٻن ٻارن جي ماءُ هئي. هوءَ شاديءَ بعد رڳو هڪ دفعو پنهنجي والدين سان ملڻ لاءِ پاڪستان آئي هئي. هن وقت هوءَ چاليهن جي پيٽي ۾ ته واهه جي هوندي.
مسٽر ڊسوزا نوڪريءَ جي سانگي انگريزن جي زماني ۾ ڪراچي ۾ پهتو هو، جتي کيس انتظاميه ۾ هڪ اعليٰ عهدي تي مقرر ڪيو ويو هو. نوڪريءَ جي دوران سندس واقفيت مس مارياواٽسن سان ٿي هئي، جا بعد ۾ سندس زندگيءَ جي ساٿي بڻي. پينشن تي اچڻ بعد ڊسوزا فئمليءَ، موجوده بنگلو هڪ انگريز ميجر کان خريد ڪري ورتو، جو واپس انگلنڊ وڃي رهيو هو.
ڊسوزا هائوس انهن پٿر جي بنيل عمارتن مان هڪ آهي، جي ڪراچيءَ ۾ ڪنهن وقت ته ڪافي هونديون هيون، پر اڄ خال خال نظر اچن ٿيون. مسٽر ۽ مسز ڊسوزا پنهنجي گهر ۾ اڪيلا پنهنجين پراڻين يادگيرين جي سهاري جيئندا هئا. سندن گهر جي صفائي هڪ جمعدار ڪندو هو ۽ سندن روزمره جي ضرورتن جي پورت مارٿا ڪندي هئي، جا صدر جي علائقي ۾ رهندي هئي.
ڊسوزا فئمليءَ پنهنجي جيتري ئي هڪ انڊرٽيڪر سان طئي ڪري ڇڏيو هو ته سندن مرڻ بعد کين ڪرسچن طريقي سان تدفين لاءِ ذمو قبول ڪري.
وقت ڏاڍي وٿي ئو وجهي، نفرتن ۾ به ۽ محبتن ۾ به. منهنجي بدلي سنڌ جي اندروني حصن ۾ ٿيندي رهي. ڪم جي گهڻائي ۽ گهرو جهنجهٽن ۾ ڊسوزا فئملي جي ياد مون کي

تڏهن ايندي هئي، جڏهن پنهنجا پراڻا آلبم کڻي ڪراچيءَ جون يادگيريون تازيون ڪندو هئس. ڊسوزا هائوس ۾ پڻ ڪرسين تي ويٺل جوڙي لاءِ ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو هئس ته ”جي ان جوڙي مان ڪوبه هڪ...“ ان تڪليف ڏيندڙ خيال کي ذهن مان تڙي پنهنجن خيالن جو رخ ٻئي طرف تبديل ڪري ڇڏيندو هوس.

آفتاب جي ڀاءُ نعيم جي شاديءَ جو سڏ هو. باوجود سرڪاري ڪم جي گهڻائيءَ ۽ ضروري هئڻ جي، ٽن ڏينهن جي موڪل وٺي ڪراچيءَ پهتس. پهريان ٻه ڏينهن ته آفتاب جي ٻلي هئا، البت ٽئين ڏينهن تي آفتاب جي ٿي ڪار تي ڊسوزا هائوس جو رخ ڪيم. هائوس اڄ گرانٽ ود جي اڌوري تصوير جي ڏِک ڏيئي رهيو هو، جنهن ۾ عورت ته موجود هئي، پر مرد غائب.

پورچ ۾ رکي هڪ ڪرسي پيل هئي.

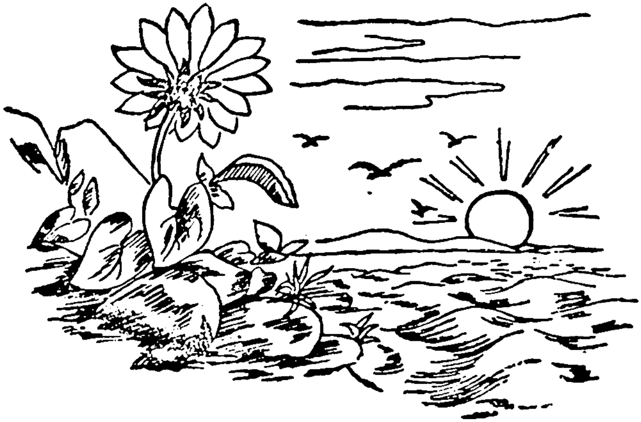

اندر جا اڌما

افروز شورو

ماضي جا تسلسل سلسلا ۽ يادون هاڻ تہ هن لاءِ دل جي دوري مثل بنجي ويا هئا. جڏهن ماضيءَ جون يادون هن جي وجود کي طوفان وانگر گهيري وينديون هيون، تڏهن پائيندي هئي جڻ ڪنهن پاڻيءَ کان جهلي تمام اونهي ۽ نہ کٽڻ واري کوهہ ۾ ڌڪو ڏنو هجيس. هرشيءِ زهر ٿي لڳندي هيس. چاهيندي هئي تہ ڪوبہ آس پاس نہ هجي، هوءَ اڪيلي هجي ۽ هوائون هجن. الائي ڇو جڏهن بہ تيز هوائون لڳنديون هيون تہ ائين محسوس ٿيندو هيس تہ اهي هوائون ان جي طرف کان آيون آهن ڪو پيغام کڻي.

هن ويچاريو ۽ ويچاري ڪاوڙ آيس پاڻ تي. ڇو ماڻهن جي خاطر پنهنجن احساسن ۽ جذبن جو خون ڪري ويٺس؟ "هي ڇا ڪيو مون. پنهنجن پيرن تي پاڻ ڪهاڙو هڻي ويٺي آهيان. پنهنجي لاءِ درد جي ڪاهي کوٽي اٿم. ڪرندي ٿي وڃان ان ۾، جنهن جو ڪو انت ناهي."

ساهيڙين ۽ سڄاڻن وارن ۾ پنهنجو مان مٿانهون ڪرڻ لاءِ پنهنجي من کي ماري ڇڏيم، تڏهن تہ پنهنجي لاءِ سزا چونڊي ويٺي پوڳيان. ڪنهن جو ڏوهہ ڪونهي. "آئون تہ سڀ ماضيءَ جون يادون وسارڻ ٿي چاهيان، پر يادون آهن، جيڪي جهور وانگر چنبڙي ويون اٿم. ڪيڏي بيوس ٿي ويٺي آهيان. گذريل وقت ڪو منهنجي لاءِ موٽي ايندو ڇا؟ ڇاڻان ٿي تہ 'هٿ جي وڍي جو ويڄ نڪو طبيب.' پوءِ ڇا ٿيندو ٿيو وڃيم. اندر ۾ سڙندي ڪڙهندي پئي وڃان. ان اجنبي شخص جي ياد، ولين جيان ويڙهي وٺي اٿم، نڪرڻ ٿي چاهيان ان چار مان. پر هٿ پير ڄڻ وڍجي ويا اٿم، بيوس بنجي ويٺي آهيان. ڪيڏي بيوس...!"

"يا خدا! هي ڇا ٿي ويو آهي، منهنجي دل کي؟ ڇو ايڏي لڄي لڄي ماندي ٿيو پوي ۽ نست بنجيو وڃي. منهنجو پورو وجود، ان ماڻهوءَ جي ياد ۾، جنهن سان واسطو بہ تہ نہ هئم، نہ ڪڏهن ان سان ڳالهايم، نہ ان جي نالي جي خبر اٿم تہ ڪير هو، ڪٿان آيو ۽ ڪيڏانهن هليو ويو؟ ... پر هي نانڪو آثارِ قديمہ جهڙو ماضي ڇو پيڇو نٿو ڇڏيم. مان ڇا ڪريان؟ سڀ ڪجهہ وسري ڇو نٿو وڃيم؟"

نسيمہ کي پنهنجي اهڙيءَ حالت تي ڏاڍي حيرت لڳي، تہ جنهن کي هوءَ سڄاڻي بہ ڪانہ، تنهن لاءِ ايڏو لڇڻ ڦٿڪڻ. هوءَ سمجهي نہ سگهي! سندس من ۾ مالڪاڻ مچي ٿي ويو. هن جي اندر ۾ يادن جو دونهون پرجي ويو، جنهن ۾ ساهہ گهٽجڻ ٿي لڳس. سندس جوڀن

لوساڻجي ويو. جيون اهڙن جي لوڏن ۾ اچي ويس، غلطين جو احساس ٿيندي پڇتاءَ جا ڳوڙها ڳڙي ٿي پيس.

هوءَ هروقت اهائي ڪوشش ڪندي رهي، تہ سڀ ڪجهہ وسري وڃيس ۽ وسري بہ ويندو هئس، ڪجهہ وقت لاءِ. پر سندس ماضي اوچتو طوفان وانگر ڪاهي مٿانس ڌهي پوندو هو. هوءَ وري بي چين ٿي ويندي هئي، وري ساڳي لوڇ پوچ ۽ آندمانڌ... تيز هوا لڳڻ شروع ٿي تڏهن نسيمہ ڪمري جون سڀ دريون کولي ڇڏيون. هوءَ دريءَ مان ٻاهر تيز هوا ۾ لڏندڙ لمندڙ وڻن کي ڏسڻ لڳي، وري يادن جي وهڪري ۾ لڙهندي ماضيءَ طرف هلي وئي.

نسيمہ ڪاليج ڇڏي جڏهن يونيورسٽي ۾ داخل ٿي، تہ اتي جو نئون ماحول، هرطرف ڪان ڇوڪرن جون تاڙيل نظرون ۽ عجيب عجيب حرڪتون ڏسي نفرت ٿيڻ لڳيس. هن کي يونيورسٽي جو ماحول بلڪل نہ وڻيو. پڙهائي جو ارادو لاهي گهر ويهي رهي، پر ڪجهہ وقت کان پوءِ پيهر يونيورسٽي وڃڻ لڳي، جو ساهيڙين ۽ گهر وارن مجبور ڪيس. نسيمہ کي ڇوڪرن جو هرپرو فري ٿيڻ، فلمي ڊائلاگس ڳالهائڻ، بي ڍنگا شعر وڏي وات پڙهڻ وغيره ڪان شديد نفرت هئي. اهڙي ماحول ۾ قدم رکيو هئائين، انهيءَ ارادي سان تہ دوستي واري ڳالهہ تہ پري ٿي، پر ڪنهن سان ڳالهائيندي بہ نہ. خبر هيس تہ اگر يونيورسٽيءَ ۾ ڪنهن ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ اخلاقاً ساهمون ايندي هڪٻئي کي سلام ڪيو تہ پيا ماڻهو هنن جي ٻن لفظن کي رومانس جو نالو ڏيئي مشهور ڪندا آهن! اهي ئي ڳالهيون هن کي نہ وڻنديون هيون. ساهيڙين سان گڏ ويندي، ڪلندي ڳالهائيندي اهڙي قسم جي موضوع تي بحث ڪندي جذباتي ٿي ويندي هئي. چوندي هئي: ”يونيورسٽي ۽ ڪاليجن واري عشق بازي بلڪل بڪواس آهي. بناوت آهي. يونيورسٽي تعليم جو ادارو آهي يا عشق جي درسگاهہ؟ سان سمجهان ٿي تہ پڙهائيءَ جي بجاءِ عشق ۽ خواريءَ جو اڏو بنجي وئي آهي!“ هن ساهيڙين ڪان سوال ڪندي پڇيو: ”ڇگو مون کي ايترو ٻڌايو، هتي جنهن کي ڏسو عشق ۾ مصروف آهي، پر ڪڏهن ڪنهن ڇوڪري هتي ڇوڪريءَ کي پنهنجي گهر جي عزت بنايو آهي؟ اگر شادي ڪئي بہ هونداٿون پر وٺن هميشہ ساٿ نڀائڻ جي گارنٽي نہ هوندي آهي. هرصبح جي ابتدا نئين شڪ، وسوسي ۽ جهيڙي سان ڪندا آهن. ڪهڙو ڪري شام ٿائين تہ عاحدگي ٿي ويندي هوندن هميشہ لاءِ.“ هو تہ ائين سمجهندا آهن تہ ڇوڪريون شايد عزت ۽ شرافت گهرن ۾ ڦٽي ڪري ٻاهر نڪرن ٿيون، تڏهن تہ هو لاهي پاهي ڇوڪرين جي پٺيان اچيو پون.

ڇوڪرين کي متاثر ڪرڻ لاءِ پهرين تہ معصوم چهرا ڻاهي پيا ڦرندا، پوءِ سلام ڪندا. اڳتي هلي هيرو بنجڻ جي ڪوشش ڪندا. فلمي ڊائلاگ ڳالهائيندا ۽ آخر ۾ هميشہ نڀائڻ لاءِ وڏا وڏا قسم کائيندا. پوءِ تہ بس هو هوندا ۽ عشق هوندو، پڙهائي ڇٽي.

”مان چوان ٿي تہ انهن محبت جي مريضن جو مٿو تہ رڳو توهان جهڙين ڦيريو آهي، نہ توهين سندن حرڪتن جو جواب ڏيئي ليلان، هير ۽ شيرين بڻجي ويهي رهو نہ ٿي هيڏا هاڃا ٿين.“ نسيمہ ساهيڙين کي ٽوڪ هڻندي چيو، جيڪي خاموش سندس ڳالهيون ٻڌي پٺي ڪن مان ڪيدي رهيون هيون.

فري ٽائيم ۾ نسيمہ ساهيڙين سان گڏ لان تي وڃي ويهندي هئي. هوءَ لان خالي ڏسي وڃي ٿي ويٺي، پر ڇوڪرن کي جيئن ئي ڇوڪريون ڪٿي ويٺل نظر آيون تہ هو ٻہ ٽي ماڪيءَ جي مکين جيان جمع ٿي ويندا هئا. ڪي سگريٽن جا وڏا ڪش هڻي دونهون ڇوڪرين جي طرف اڇلائيندا تہ ڪي وڏا بي سُرن آوازن ۾ گانا ڳائيندا تہ ڪي فقرا ڪسڻ شروع ڪندا، هر نمونو موجود هو.

نسيمہ پنهنجي اردگرد نگاهہ ڦيري ۽ ٽوڪ واري انداز ۾ ساهيڙين کي چوڻ لڳي ”وري هي پڙهاڪو ٻت ڏسو. مائٽن پئسا خرچ ڪري پڙهائيءَ لاءِ موڪليو اٿن تہ پڙهي آفيسر ٿي سندن سهارو ٿيندا، پر هنن ويچارن کي تہ پڙهائيءَ کان وڌيڪ ڇوڪرين جو فڪر لڳو پيو آهي تہ ڪهڙي طريقي سان هنن کي ڦاسايون. هنن مسڪينن جو بہ ڏوهہ ڪونهي. خبر جا اٿن تہ توهان جهڙيون بيوقوف ڇوڪريون سندن قدمن ۾ وار وڇائي ويٺيون آهن تہ پوءِ ڪيئن نہ اهڙا انگل ڪن. مائٽن کان وڌيڪ تہ توهان جا دادلا آهن.“ نسيمہ ڇوڏاري بيٺل ڇوڪرن ڏانهن اشارو ڪندي چيو هو، جيڪي مجنا بڻيا بيٺا هئا، تاڙي رهيا هئا ايندڙ ويندڙ ڇوڪرين کي، نسيمہ انهن سڀني کي ڏسي ڏاڍو کلي هئي.

” کلي وٺ سائين جيترو کلڻو اٿئي. شرافت جي ديوي، اسين بہ ڏسنداسين تہ تون عشق وغيره نٿي ڪرين. جڏهن ڪو اچي بہ ٿي يقين ۽ اعتبار جا جملا ڳالهائيندو تہ پاڻهي مڻ وانگر ڳرڻ لڳنديءَ. ان ڏينهن تنهنجا اِهي ڳالهايل شرافت جا جملا رت روئيندا رت، سمجهينءَ.“ ويٺل ساهيڙين مان هڪڙيءَ نسيمہ کي چئلينج ڪندي چيو.

نسيمہ پنهنجي ساهيڙي جي چيل ڳالهہ کي چئلينج سمجهي فيصلو ڪري ڇڏيو تہ ساهيڙين ۾ پنهنجو مان رکندي، جيڪو چيو اٿس ڪري ڏيکاريندي ۽ پنهنجو ڀرم قائم رکندي، جيئن ڪو ڏانهس آڱر نہ کڻي. پر سندس فيصلو ۽ کنيل قسم سڀ پڇتاءُ بڻجي ويا هن لاءِ!

هن واقعي ايترن سالن ۾ ڪنهن بہ ڇوڪري سان نہ ڳالهايو نہ ڪنهن ڳالهہ جو جواب ڏنو. فائنل ۾ پهچي هن لاءِ هي سال مشڪل بڻجي ويو، نہ چاهيندي بہ چاهت سندس دل جي ان حصي ۾ جنم ورتو، جنهن کي هيستائين لڪائيندي ڏڪيندي پئي آئي. پر هن پنهنجي هٺ سان سمورين امنگن ۽ پنهنجي چاهت کي گهٽو ڏيئي ڇڏيو. ماڻهن کان تہ هو ڇا ڇا چوندا هن لاءِ...... سڀڪجهہ ختم ڪرڻ سان پاڻ بہ اڌوري رهجي ويئي.

هڪ ڏينهن ڪلاس ڏانهن ويندي ڪو ڇوڪرو منهن ۾ ملي ويس. ڪهڙي پل لاءِ پنهنجي جا قدم سست ٿي ويا. حيرت جي نگاهن سان ائين ڏسڻ لڳا ڄڻ سالن کان هڪ ٻئي کي سڃاڻندا

هجن. نسيمه جي هڻن مان ڇڻ دل نڪري ويئي. سندن من ۾ چاهت جي چڻنگ دکي ويئي.
نسيمه تي الائي ڪهڙو خوف طاري ٿيڻ لڳو هوء تيز تيز قدم کڻندي ڪلاس ڏانهن وڃڻ لڳي.

ڪلاس ختم ٿيندي سڌي گهر هلي ويئي. گهر ۾ به هن کي ان ڇوڪري جا خيال ايندا رهيا. ”حيرت آهي هن ڳالهه کان اڳ ته آئون ڪڏهن به ڪنهن جي اکيان ائين نست نه بني هيس، هي مون کي اڄ ڇا ٿي ويو هو.“ هوء پنهنجي منهن سوچڻ لڳي هئي. ڇهرين نظر ڪيس اهو ڇوڪرو سٺو لڳو هئس. يونيورسٽي جي تمام ڇوڪرن کان هو مختلف لڳس جن کان هوء نفرت ڪندي هئي.

ٻئي ڏينهن به ساڳيو ڇوڪرو ڪلاس جي سامهون مليس. ڪلاس ختم ٿيندي ٻاهر نڪتي ته ڏڪڻي وٺي ويئي هيس، خوف ۾ هن جو ڳلو خشڪ ٿيڻ لڳو ۽ ڌڄي ويئي ته ڪٿي هو ڳالهائي نه ويهي. ساهيڙين سان ٻا ڪو ٻيو ڏسي وٺندو ته سوورو ڀرم ٽٽي پوندو. نه نه ائين نه ٿيندو نه ... هوء ڪنهن تيزگام وانگر هن جي ڀرسان لنگهي ويئي هلي، هو آتي ئي بيٺو نسيمه کي ويندو ڏسندو رهيو.

نسيمه هاڻ رات ڏينهن ان ڇوڪري جي خيالن ۾ گم رهڻ لڳي. پنهنجي هن اوچتي ٿيڻ واري حالت تي حيرت لڳس. سوچڻ لڳي ته جنهن ڳالهه کان ڀري ٿي ڀڳيس ۽ ڇوڪرين جي وچ ۾ ويهي ڏاڍيون وڏيون ڳالهيون ٿي ڪيم، اڄ اهو سڀ ڪجهه مون تي ڪيئن حاوي ٿي رهيو آهي!! ”نه مان سڀ وساري ڇڏينديس، ڪهڙي خبر هو ڪير آهي، ڇاٿو چاهي.“ هوء سوچڻ لڳي هئي. نسيمه ڪوشش ڪئي ان کي وسارڻ جي، پر هاڻي دل سندس وس ۾ نه رهي رهي.

رکي رکي نسيمه کي ان ڇوڪري جا خيال گهيري ٿي ويا. هوء پريشان ٿي ويئي. سمجهه ۾ نه آيس ته هي سڀ ڪيئن ٿيو؟ نسيمه هميشه ان کي اڪيلوئي ڏٺو. ڪڏهن ٻي ڪنهن ڇوڪري، ڪنهن دوست سان نه ڏٺائينس، نه ته يونيورسٽي ۾ سڀ ڇوڪرا گروپ ناهي پيا گهمندا، هڪ ٻئي جي هٿين تي ڇوڪرين کي تنگ ڪندا وتندا آهن.

نسيمه جڏهن ٻوڙهن جي طرف ڏسندي هئي، لڳندو هئس ته اُن جي چهري تي پريشاني ۽ نااتائي آهي ۽ هو شايد ڪجهه چوڻ ٿو چاهي. پر ان ڪڏهن به نسيمه کي زبردستي رستي ۾ روڪي نه ڳالهايو، نه ڪنهن جي هٿان ميسيج موڪليا، نه وري ٻرڙن ڇوڪرن وانگر ٽيليفون ڪري تنگ ڪيو. تڏهن ته نسيمه کي هن جون عادتون پسند آيون هيون ۽ ٻين ڇوڪرن کان مختلف لڳس.

هو ٻيئي هڪ ٻئي جي سامهون ايندي چوڻ چاهيندي به نه ڳالهائي سگهيا. چپن تي چپ مهروڻ لڳي ٿي وين. لفظ ٻاهر نڪرڻ کان اڳ ئي اندر ئي اندر ڀري ۽ ٻجي ٿي پيا. دل ۾ جيا چاهت جي چڻنگ دکي هين آها هاڻي شعلا بنجي ويئي. جڏهن لفظن ساٿ نه ڏنو ته خاموش هڪ ٻئي کي ڏسندا ٻيوسن وانگر آهستي آهستي قدم کڻندا هڪ ٻئي کي ڀٽ ڏيندا هئا.

نسيمه مائهن جي ڊپ کان ته 'هو ڇا چوندا؟' ... ان سان تڏي ڳالهائڻ چاهيو. ڇهري تي بناوتي ڪاوڙ ناهي تي هلي ته هو نه ڳالهائي. هو به شايد سمجهي ويو ته نسيمه هن کان نفرت ٿي ڪري، تڏي ڳالهائڻ چاهي يا ڪٿي بي عزتي نه ڪري ڇڏي، ان ڪري همت نه ٿيس ڳالهائڻ جي. اڄا ڪلهه ئي ته نسيمه کي هڪ ڇوڪري سان جهيڙو ڪندي ڏٺو هئائين. نسيمه ڇوڪرين سان گڏ وڃي رهي هئي. هڪ ڇوڪري عادت موجب نسيمه جي ڀرسان لنگهندي ڪجهه ٻول چيا:

"هي ناز ادا سان ڇا سمجهان، انڪار پڻ آ، اقرار پڻ آ."

"اڙي ڇا چيئه، مٺا مٺر! آهين ته خيرن سان، لڳي ٿو ڏاڍا مٺر تي پيا آهن، مٺر مار دوا ڇنڪائڻي پوندي." نسيمه جهٽڪو ڏيئي اڳيان ٿري اچي بيهي رهيس. "شڪل ڏٺي اٿئي پنهنجي؟" "جي بس هاڻي ڏسيو پيو اچان." ڇوڪرو به ڇگو استاد ٿي ڏٺو. "پوءِ به شرم نٿو اچيئي، هڪڙو اڳئي ٿي اِي جو مريض مٿان وري عشق جي بيماري"، نسيمه اکيون ڳاڙهيون ڪندي چيس.

ڇوڪري ڏٺو ته هيءَ ڪا بلا ٿي ڏسجي، گوڙ شروع ڪري ڏنو اٿس. وڏيڪ بيٺس ته پيا شو مارڻ وارا هٿي ڪَڙي رکندم. ويچارو هو اڳئي هڏائون پيرو، تنهن کي پنهنجي ساهه سان لڳي، ٿرڪو ڏيئي هوا جي جهونڪي وانگر گم ٿي ويو. ڏسڻ واريون سڀ ڇوڪريون کلي کلي کيريون ٿي پيون.

نسيمه جو سخت مزاج ڏسڻ کان پوءِ به هو نسيمه کي ڏسڻ لاءِ ان جي ڪلاس اڳيان اچي بيٺو هو. هن کي ڏسي نسيمه جي دل ڊپ کان ڏڪ ڏڪ ڪرڻ لڳي. "ٻاهر ٽڪران ڪٿي ڳالهائي نه." سوچڻ لڳي ته "پيون به ڇوڪريون آهن، هن کي مون ۾ ڇا نظر آيو آهي. مان هن کان ايترو پري پري ڀڄان ٿي ۽ منهنجو مونڊ آف ڏسي پڻو، پوءِ به!"...

هوءَ گهر اچي پڇتائيندي هئي ته "مان ان سان اهڙو سلوڪ ڇو ٿي ڪريان... هي ڇا تو ٿي وڃيم، ان جي سامهون. ڪهڙي مهر لڳيو وڃيم وات تي؟"

نسيمه کي لڳو ته هاڻ هوءَ به ان کان سواءِ رهي نه سگهندي. گهران روز اهو سوچي نڪرندي هئي ته اڄ ضرور ان سان ڳالهائيندس يا کيس موقعو ڏيندس ته هو ڳالهائي... ڇو مائهن جي خاطر پنهنجو ساهه سڪايان... ڇو پنهنجي من کي ماري ويهان ٻين جي ڪاڻ، پنهنجي خوشين ۽ جذبن کي گهٽي ڇڏيان، پر يونيورسٽي پهچي جڏهن ان تي نظر پوندي هيس ته سمورا حواس جواب ڏيئي ويندا هئس! مائهن جي ڳالهين ۽ ساهيڙين ۾ سرخرو ٿيڻ جو خيال ايندي، سندس ۽ ان جي وچ ۾ هڪ اوچي ديوار ڪڙي ٿي ويندي هئي. قدم اڳتي وڌڻ کان جواب ڏيئي ڇڏيندا هئس!...

سڄو سال ائين خاموش هڪٻئي کي ڏسندا رهجي ويا. ٻنهي کي سندن نالن جي به خبر نه پئجي سگهي هين. آخري ڏينهن به ان ڪجهه چوڻ چاهيو هو، پر نسيمه اڄ به ان تي ۽

پاڻ تي اھوئي جبر ڪيو جيڪو اڳئي ڪندي ٿي آئي. دل تي پٿر رکي ھميشه لاءِ يونيورسٽي مان نڪتي. ماڻھن جي ڪاڻ پنھنجي محبت کي گھٽا ڏيئي شرافت جو، سڀني کان انومان ٿيڻ جو ايوارڊ وٺي نڪتي ھئي. يونيورسٽي مان نڪرڻ وقت اکين مان لڙڪ لاڙون ڪري وھڻ لڳا ھئس. اندر ۾ ڪٿي آڌما اٿڻ لڳس... دل سيني ۾ ڦٿڪي ڦٿڪي ساڻي ٿي ويس.

يادن سندس دل ۾ دونھي دکائي ڇڏي، جنھن ۾ دکندي رھي. ان اجنبي شخص جي ياد ھڪ ڏينھن به نه وسري سگھيس. سندس شادي واري ڏينھن ھوءَ مائٽن جي وڇڙڻ کان وڌيڪ پنھنجي وڇايل محبت لاءِ دل کولي رني ھئي. ان ڏينھن کان پوءِ پنھنجي ماضيءَ کي وسارڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي، پر ان شخص جي ياد ته سندس نس نس ۾ پيوست ٿي ويئي ھئي...

سوچي ڪاوڙ ۾ آيس پاڻ تي! "ھيءُ ڪھڙو پاڳلپڻو سوار ٿي ويو آھي مون تي، ان سان ڪو واسطو به نه ھئم، نه مون سان ان ڳالھايو، نه مون ئي ساڻس ڪڇيو، پوءِ ھي ڇا ٿي ويو اٿم... يا خدا ڇا ڪريان مان ـ ڪيڏانھن وڃان. پنھنجو پاڻ ڪيئن ھاڻي ڇڏائڻ مان. ڇا ملندم... ھاڻ ته ھو ڪڏھن به نه ملي سگھندم، پوءِ ڇالاءِ ڇري بڻجندي پئي وڃان ياربّ!"

"بيگم صاحبه چانھه." "ھون..." اوچتو خيالن جي وھڪري مان ڇرڪ ڀري پٺيان ڏسي ٿي.. نوڪر چانھه ٽيبل تي رکي واپس وڃي رھيو ھو. ھوءَ اجا تائين دريءَ وٽ ويٺي ھئي. کليل درين مان تيز ھوا ڊوڪيندي ڪمري ۾ ڦھلجي وئي.

يادن ۽ من جي مونجھارن ھئي نست ۽ نابود ڪري وڌو ھئس. ھوءَ ڪمري مان نڪري ٻاھر لان تي اچي ويٺي. ھوا ۾ وڌيڪ تيزي ايندي وئي، سڄي آسمان تي ڪارن ڪڪرن جو چادر وڇائجي ويو. اتر جي ٿڌي ٿڌي ھوا گھلي رھي ھئي. سائي ڇٻر جي چوڌاري گلاب ۽ موتئي جا ٻوٽا، انھن ۾ ڳاڙھا اڇا گل ھوا ۾ جھومي رھيا ھئا. ٻتين تي چڙھيل ڳاڙھن گلن وارين وليون لُڏي لمي رھيون ھيون، اھو سڀ ڪجھه لطف اندوز ٿيڻ لاءِ ڪافي ھو. پر نسيم جي من جي مونجھه ويتر وڌڻ لڳي. ڪجھه به سٺو نٿي لڳيس.

ھوءَ پٽ ڪي ٽڪ ڏيئي آڪاش ڏانھن ڏسڻ لڳي. اڄ به ھوائن ۾ پيغام ھو سندس لاءِ... اڄ وري وڇوڙي جا وڍ پوڻ لڳس، اندر جي لوچ پوچ وڌي ويس. ھوءَ ماضيءَ جي دٻل ۾ مروٽيل ورقن جيان اٿل پٿل ۾ اچي ويئي!... آڪاش کان ايندڙ تيز مينھن جا ڦوھارا آلو ڪري ستائس وري ويا. ھوءَ ويٺي رھي بي خبر خيالن ۾ گم... اندر جو اجايل ساوڻ لڙڪ بڻجي وسڻ لڳس. ھوءَ پنھنجي ئي اندر جي ٻرندڙ باھه جي تپش ۾ سڙڻ لڳي، پوري وجود سميت!!

تبصرا

HISTORY ON TOMBSTONES: SIND & BALUCHISTAN

مصنف: علي احمد بروهي؛ صفحا ٢٦٤؛ سائيز ڊيمي؛ قيمت هڪ سؤ پنجويهه رپيا؛ ناشر سنڌي ادبي بورڊ ڄامشورو. [١٩٨٦ع].

سنڌي زبان ۽ ادب جي حوالي سان جناب علي احمد بروهي ڪنهن به تعارف جو محتاج ڪونهي. بنيادي طرح سان پاڻ هڪ مضمون نويس ۽ ڪهاڻيڪار آهي، ليڪن ان ۾ به ڪيس طنز ۽ مزاح پيدا ڪرڻ جي اهڙي قوت حاصل آهي، جهڙيءَ طرح سان سندس جوڙ جي اڳين بزرگن کي اها حيثيت حاصل هئي. بلاشبہ بروهي صاحب کي، وتايو فقير ۽ جوناڻن سنڌ واري قطار ۾ شمار ڪري سگهجي ٿو. ويجهڙائيءَ واري دؤر ۾ هن بزرگ اهل قلم جا اخباري ڪالمن تي مشتمل ٻه ڪتاب: ”ڄار، ڄاموٽ ۽ ڄامڙا“ ۽ ”وات وينديون“ ڇپجي پڙهندڙن وٽ وڏي مقبوليت حاصل ڪري چڪا آهن.

تبصري هيٺ آيل ڪتاب: ”هسٽري آن ٽامب اسٽونس: سنڌ اينڊ بلوچستان“، بروهي صاحب جي تازي اشاعت آهي. جيئن ته بروهي صاحب سڄي زندگي پنهنجي معاشري جي ٽڪين ۽ ڪڙين حقيقتن کي هضم ڪرڻ لاءِ ڪهاڻيون ۽ مضمون لکندي، انهن ۾ طنز ۽ مزاح پيدا ڪيو آهي، ان ڪري پهريائين ته اعتبار ئي نه پيو اچي ته، فاضل مصنف بي جان مقبرن ۽ بي آواز پٿرن تي سالن جا سال شاندار تحقيق ڪري، اهڙو هڪ نئون ۽ معياري تاريخي ۽ باقياتي ڪتاب تيار ڪيو هوندو. بهرحال جڏهن ڪتاب ۾ اونهو وڃبو تڏهن خاطري ٿيندي ته، اهڙي خشڪ عنوان تي ايڏو جاذب ۽ دلڪش ڪتاب لکڻ صرف ۽ صرف محترم علي احمد بروهيءَ جي قلم جوئي ڪمال تي سگهي ٿو. هونئن ته هي ڪتاب تاريخ ۽ تحقيق تي مبني آهي، ليڪن ان جي تياريءَ دوران سڌو حوالا وٺڻ بجاءِ، فاضل محقق صرف هڪ اڌ جاءِ تي مددي ڪتاب يا مصنف جو نالو ڪنيو آهي. ان ريت بروهي صاحب هڪ نئوس تاريخي ۽ باقياتي مطالعي کي وري به پنهنجي تحرير جي اصلي رنگ ۽ ڍنگ ۾ لباهڻ جي هڪ ڪامياب ڪوشش ڪئي آهي.

پيش لفظ ۾ بروهي صاحب هن ڪتاب جي مقصد بابت لکي ٿو ته: ”هن ڪتاب ۾ مختلف قبيلن جي سورمن جي مقبرن جو ذڪر ٿيندو، جيڪي سنڌ ۽ بلوچستان ۾، مختلف قسمن ۽ سائيزن ۾، ڏورانهن هنڌن تي موجود آهن.“ مجموعي طرح سان هن ڪتاب جا اٺ حصا آهن. انهن ۾: سنڌ ۾ مقبرا؛ بلوچستان ۾ مقبرا؛ علامتن جي سمجهاڻي؛ سورهيہ قبيلا؛ قبيلن جو ثقافتي پس منظر ۽ مڙدن جي تعظيم — وغيره اهم عنوان آهن. ڪتاب جا اٺ حصا وري وڏيڪ

عنوانن ۾ تقسيم ڪري بحث هيٺ آندا ويا آهن. سنڌ جي مقبرن جو ذڪر ڪندي چوکنڊي (لانڍي)، منگهو پير، ميمڻ گوٺ، درس وريو. حاجي تراب، راڄ ملڪ، پير پٺو، سونڊا، لاکو پير ڪوڙ، مڪلي ۽ بيگلارن جي مقبرن کي شامل ڪيو ويو آهي. ان ريت بلوچستان جي چند ماڳن جي مقبرن جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

مطالعو ڪندي خبر پوي ٿي ته سالن جي جستجو ۽ جاکوڙ، سوين ميلن جي سفر ۽ مشاهدي، ڪيئي ڪتابن جي مطالعي ۽ اڀياس توڙي ورهين جي صبر آزما مرحلن مان گذرندي، هي ڪتاب تيار ڪيو ويو آهي. جيئن ته بحث هيٺ آيل عنوان تي، ماضيءَ جي همعصر تذڪرن ۽ تاريخن ۾ تمام گهٽ مواد ملي ٿو، ان ڪري فاضل محقق پنهنجي مقصد ماڻڻ لاءِ سوين جتن ڪيا آهن. ڪٿي تاريخ کي ڳولڻ لاءِ روايتن جو سهارو ورتو ويو آهي ته ڪٿي وري رسمن ۽ رواجن جي اڀياس ذريعي تاريخ جو پيڇو ڪيو ويو آهي. ڪٿي سورمن ۽ سورهين جي آڙ ورتل آهي ته ڪٿي وري قبائلي ڏند ڪٿائن ۽ باقيات جي مدد ورتي وئي آهي. دور ماضيءَ ۾ گم ٿيندي بروهي صاحب مذهبن ۽ سماجي عادتن، جادو ۽ ٽوڻن ڦيڻن، جنن ۽ ديون، راڪاسن ۽ ڀوتن توڙي ڀترين ۽ ڏائڻين جي مطالعي کي اختيار ڪندي تاريخ جي گم ٿيل رازن ۽ ماسرن کي سلجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. سوين ميلن ۾ پکڙيل هنن مقبرن تي موجود علامتن ۽ اهڃاڻن: گهوڙو، اٺ، ڍڳو، هرڻ، ٻڪر، پکي، نانگ، مور، مڇي، جدا جدا قسمن جي ڳهن ڳٺن توڙي جنگ جدل کي آڌر ڪندي، تاريخ جي انهن علامتي ۽ گمنام سورمن متان اڏيل مثالي ۽ فني طور تي لاثاني ۽ لافاني مقبرن جي راز ۽ ڳجهه توڙي حقيقت کي پروڙڻ جي هڪ سنجيده ڪوشش ڪئي آهي. ان ڪوشش ۾ اسان جو هي ماڻائتو عالم گهڻي ڀاڱي ڪامياب ڏسجي ٿو. اها خاطري آهي ته جڏهن به ڪجهه پراسرار گنبذن ۽ مقبرن جو مطالعو ٿيندو، تڏهن هي ڪتاب هرڳولائو ۽ اهل قلم جي آڌر رهندو. مصنف ڪٿي ڪٿي ڪي دلچسپ نتيجا به سامهون آندا آهن. منگهي پير جي مقبرن جو مطالعو ڪندي، برفتن جي چڱي مڙس جي مزار تي لکندي، بروهي صاحب لکي ٿو ته هي سنڌي طرز تعمير ۽ اڏاوت جو شاندار مثال آهي. ان سان همعصر اڏاوت ۾ ٻئي ڪنهن مقبري جي ڀيٽ رتي نه ٿي سگهي (ص-١٤٠). عام طرح سان سنڌ ۾ هنن مقبرن کي بلوچ قبيلن ڏي منسوب ڪيو ويجي ٿو، ليڪن فاضل محقق ان جي ترديد هن ريت ڪئي آهي: "نهايت غلط طريقي سان هنن مقبرن کي بلوچن ڏي منسوب ڪيو ويجي ٿو. رندن، بگٽين، لشارين، گوسن ۽ مرين ڪڏهن به اهڙا مقبرا نه اڏيا آهن. حقيقت ۾ اهي گنبذ قديم سنڌي قبيلن برفتن، نومڙين، ڪلمتين، جکرن، جوکين، برهمائين، جتن ۽ پليجن جا آهن." (ص-١٢٣). ڪلمتي قبيلي جي پس منظر تي لکندي، هن طرح نتيجو ڪڍيو ويو آهي: "سنڌ ۾ تيرهين سن ۾ ناصرالدين قباچه جي اوج سان قرامطين جو زوال اچي ويو. شايد موجوده دور ۾ ڪلمتي يا ڪرمتي قبيلو، گذريل دور جي قرامطين جو پيو نالو هجي" (ص-١٦٦). ان ريت هي ڪتاب پڙهندي هڪ

طرف معلومات ۾ واڌارو ٿئي ٿو، ته ٻئي طرف متعدد معاملن بابت بروهي صاحب جي اخذ ڪيل نتيجن کي به سمجهڻ ۾ وڏي مدد ملي ٿي. ابتدا ۾ هرسماج تي ان جا قبائلي رسم و رواج حاوي رهيا آهن، ليڪن اڳتي هلي مذهبي قانون ۽ احڪام، معاشرتي ڍانچن تي ڇانئجي وڃن ٿا: هي اسم ڪفن دفن سان به لاڳو رهندو آيو آهي: شروع ۾ مٿينءَ سطح تي (Super terrian) ۽ بعد ۾ زير زمين (Under ground) ڪفن دفن رائج ٿيو.

انگريزي زبان ۾ سنڌ ۽ بلوچستان تي گڏيل ڪتب نويسيءَ جو بنياد، غالباً هينري پاٽنجر سال ١٨١٦ع ۾ "سنڌ ۽ بلوچستان جو سير سفر" نالي پنهنجي ڪتاب ڇاپڻ سان وڌو. ان بعد اين. ايم. بليموريا "ٻباوگرافي آف سنڌ ۽ بلوچستان" ۽ ڊاڪٽر ڊيو آرٽ "هسٽري ڪرانڪس آف سنڌ ۽ بلوچستان" نالن سان ڪتاب لکي ان سلسلي کي اڳتي وڌايو. هن سلسلي ۾ جناب علي احمد بروهي صاحب جو هي ڪتاب هڪ اهم واڌارو تصور ڪيو ويندو. بروهي صاحب جيئن ته نسلي لحاظ کان بلوچ آهي، ان ڪري به "سنڌ ۽ بلوچستان" تي سندس هيءَ گڏيل ڪوشش قابل فهم آهي. هن ڪتاب ۾ بيش بها تصويرن جو سيٽ ڏئي، ڪتاب جي مان ۽ مرتبي ۾ مٿانهون واڌارو ڪيو ويو آهي. پنجن رنگن سان جاذب ۽ دلڪش ڪور سان، هي معلوماتي، تاريخي ۽ باقياتي جاڻ تي مشتمل ڪتاب ڇاپي، سچ پچ ته سنڌي ادبي بورڊ پنهنجي مطبوعات ۾ هڪ اهم اشاعت جو اضافو ڪيو آهي.

— غلام محمد لاکو

ڪليات حاجي خانڻ چنجڻي

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو صاحب سنڌي زبان ۽ ادب جي سچن خدمتگارن مان آهي. سنديلي صاحب لوڪ ادب، لغات ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ بابت قابل قدر ڪم ڪيو آهي.

ڪليات حاجي خانڻ چنجڻي سنڌن ورهين جي پورهئي جو سهڻو ثمر آهي. قلمي نسخا هٿ ڪري، زباني روايتون گڏ ڪري، انهن جي وڏي سوچ ۽ سمجهه سان ڇنڊڇاڻ ڪرڻ کان پوءِ معياري متن تيار ڪرڻ سولو ڪم نه آهي. هڙئو ڏکيو ڪم سنديلي صاحب جهڙا سڄاڻ ئي صحيح ۽ سهڻي نموني ادبي معيار مطابق ڪري سگهن ٿا.

حاجي خانڻ چنجڻي جو ڪجهه ڪلام اڳ ۾ ڇپجي چڪو هو، پر اهو تحقيقي معيار مطابق نه هو. ڊاڪٽر سنديلي صاحب وڏي محنت ڪري هيءُ ڪتاب تيار ڪيو آهي.

"ڪليات حاجي خانڻ چنجڻي" ۾ علمي ادبي پورهئي کان علاوه سنديلي صاحب ڏکين لفظن جون معنائون ڏئي سنڌي سرائڪي لغات جي سلسلي ۾ هڪ سهڻو ڪم ڪيو آهي.

هيءُ ڪتاب پڙهڻ کان پوءِ اهو معلوم ٿئي ٿو ته حاجي خانڻ پنهنجي دور جو سٺو شاعر هو. سنڌي ۽ سرائڪي ٻنهين ٻولين جو ماهر هو. سندس ڪلام ۾ سلاست ۽ رواني

جابجا نظر اچي ٿي. نه فقط سنو شاعر هو، پر موسيقيءَ جي فن جي ڪيس وڏي ڄاڻ هئي ۽ راڳ سندس رڳ رڳ ۾ رچيل هو.

چنجڻي جي شاعريءَ ۾ مدح، مولود، لوليون، ڪافيون ۽ منظوم قصا شامل آهن. هر صنف تي سهڻو اڪيو اٿائين، خاص طور سندس ڪافيون ڏاڍيون پياريون آهن. مثلاً؛ ص ٢١١ ۽ ٢١٢ تي جيڪي ڪافيون (نمبر٣٠، ٣١ ۽ ٣٢) ڏنل آهن تن ۾ ڪافي جي سچي سونهن نظر اچي ٿي. اهو رنگ سچل، بيدل، خوش خيرمحمد، شاهه نصير ۽ ٻين ڪيترن ئي شاعرن جي ڪلام ۾ نظر اچي ٿو. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته هو سنڌي ۽ سرائڪي زبانن جي متقدمين کان گهڻو متاثر هو.

چنجڻي مختلف سُرن ۾ ڪافيون چيون آهن، جن ۾ مارئي، سسئي ۽ ٻيا داستان اچي وڃن ٿا. هن ڪليات ۾ منڊ واريون ١٥ ڪافيون سانگيڙن جي سڪ ۾ چيل آهن. ص-٢٣٣ تي ڏنل ڪافي نمبر ٦٤ اسان جي سماجي زندگيءَ جي چٽي تصوير آهي. اهڙيءَ ريت ڪافي نمبر ١٥ کان ٦٨ تائين ڪافيون خاص صنفن ۾ چيل معلوم ٿين ٿيون. ان مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته چنجڻي ڪافي جي فن جو وڏو ڄاڻو هو.

٢٤٨ صفحن جي هن سهڻي ڪتاب جي ٣٥ رپيا قيمت مناسب آهي. سنڌي ادبي بورڊ هيءُ ڪتاب شايع ڪري ادب ۾ سهڻو اضافو ڪيو آهي.

- ڊاڪٽر نواز علي شوق

THE ALCHEMY OF HAPPINESS

ترجمو: مرزا قليچ بيگ؛ ص ١٥٦؛ سائيز ڊيمي؛ قيمت ويهه رپيا؛ سال ١٩٨٦ع، ناشر سنڌي ادبي بورڊ ڄام شورو.

تبصري هيٺ آيل هي ڪتاب اسلامي دنيا جي مشهور فلسفي ۽ مذهبي اسڪالر امام محمد غزالي (١١١١ع) جي "ڪيميائي سعادت" جو انگريزي ترجمو آهي. هي ترجمو سنڌي ادب جي ابي مرحوم مرزا قليچ بيگ جو ڪيل آهي. مرزا صاحب جي شخصيت ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي. اصلي ۽ ترجمي جي شڪل ۾، متعدد ٻولين ۾ مرزا صاحب سوين ننڍا وڏا ڪتاب ڇڏيا آهن. انهن مان اڄ سوڏو ڪيئي تصنيفون طباعت هيٺ نه آيون آهن. جيسين سنڌي زبان ۽ ادب جي دنيا قائم آهي، تيسين مرزا صاحب جو نالو زنده جاويد رهندو.

مرزا قليچ بيگ روينيو عملدار جي حيثيت ۾، سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سروس ڪندو رهيو، ليڪن جتي به ويو اتي ڪتاب، قلم ۽ پنو ساڻ رهيو. "ڪيميائي سعادت" جو هي انگريزي ترجمو، فاضل مترجم سال ١٨٩٤ع ۾، عمرڪوٽ ۾ ملازمت واري عرصي ۾ پورو ڪيو ڏسجي ٿو. اهڙو اظهار مرزا صاحب جي خود نوشته سوانح ڏ ريعي ٿئي ٿو. ست سال پوءِ وري به مرزا صاحب، اسلامي دنيا جي هن اهم تصنيف جو سنڌي زبان ۾ مفصل ترجمو ڪيو، جيڪو پڻ هاڻي سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي. مرزا صاحب جو "ڪيميائي سعادت" جو انگريزي ترجمو

چئن ڪتابن تي مشتمل آهي. ٻهريون ڪتاب ' انسان جي معرفت' (Knowledge of Man's self) بابت آهي. هي حصو اٺويهن بابن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ماڻهوءَ جا جُزا، دل جي حقيقت جو اصل بنياد، دل جي حقيقت، جسم جي ضرورت ۽ ان جا ظاهري ۽ باطني عضوا، دل جا چار اخلاق، دل جا عجيب اسرار، روحاني معرفت، نبوت جي حقيقت ۽ جسم جا عجائب و غرائب جهڙا عنوان بحث هيٺ آيا آهن. ٻيو ڪتاب 'حق تعالیٰ جي معرفت' متعلق آهي ۽ اٺن بابن تي مدار رکي ٿو. هن ۾ حق تعالیٰ جي پاڪائي، نفس جي پاڪائيءَ مان ثابت آهي؛ خدا جي بادشاهيءَ جو مقابلو، ماڻهوءَ جي بادشاهيءَ سان؛ خدا تعالیٰ جي بادشاهيءَ جو دستور؛ خدا جي وڏائي وغيره جهڙا اهم موضوع بحث هيٺ آيا آهن. ٽيون ڪتاب 'هن دنيا جي معرفت' بابت آهي، جنهن ۾ ڪل پنج باب ڏسجن ٿا. هن حصي ۾ دنيا جي معرفت ۽ حقيقت توڙي دنياوي حياتيءَ جي حيثيت تي بحث ڪيو ويو آهي. آخري ڪتاب 'آخرت' متعلق آهي، جيڪو پندرهن بابن تي مدار رکي ٿو. هن ۾ موت جي معنیٰ؛ حيواني ۽ انساني روح جي وچ ۾ فرق؛ حشر جي معنیٰ؛ قبر جو عذاب ۽ ان جا درجا، روحاني دوزخ ۽ ڪجهه شڪي مزاج انسانن جي ڪم عقليءَ تي لکيو ويو آهي. هن ڪتاب جي آخر ۾ مترجم انگريزي توڙي فارسي ڪتابن مان 'ٿياسافي' متعلق اقتباس ڏنا، مذهبن جي تقابلي اڀياس لاءِ آساني پيدا ڪئي آهي. هي اقتباس گهڻي ڀاڱي ٿياسافيڪل سوسائٽي پاران، دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ مان ڇاپيل ڪتابن مان اخذ ڪيا ويا آهن. ان طرح اسان کي مرزا صاحب جي ذوق ۽ ڪتابي دسترس جي به چڱيءَ ريت ڄاڻ ٿئي ٿي. حسب دستور هي ترجمو به، فاضل مترجم عام فهم ۽ آسان انگريزي زبان ۾ ڪيو آهي. سنڌي ادبي بورڊ هن ڪتاب جو نئون ايڊيشن آڻي، پنهنجي انگريزي ڪتابن ۾ هڪ بهترين اشاعت جو واڌارو ڪيو آهي.

— غلام محمد لاکو

سيرت خاتم الانبياءِ

دنيا ۾ جيڪي به ٻوليون لکڻ پڙهڻ ۾ اچن ٿيون، تن سڀني ۾ سيرت پاڪ تي هزارها ڪتاب لکيا ۽ ڇپيا ويا آهن، لکجن ۽ ڇپجن پيا ۽ تا قيامت لکيا ۽ ڇپبا رهبا. سنڌي ٻوليءَ ۾ به سيرت پاڪ تي ڪافي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن ۽ روز بروز انهن ۾ اضافو ٿيندو رهي ٿو.

الحاج رحيم بخش قمر هڪ عالم ۽ شهرت يافته شاعر هجڻ سان گڏ سچو ۽ صادق عاشق رسول صلعم به آهي. قمر صاحب جيڪي به ڪتاب نثر خواهه نظم ۾ لکيا آهن تن ۾ ڪنهن نه ڪنهن طرح حضور پاڪ صلعم جن جو مبارڪ ذڪر ڪيو اٿس. ڪجهه وقت اڳ "سچو آيو سهڻو ٿيا" بيتن ۾ ۽ "روضي پاڪ رسول جي" نعتيه نظم سنڌس به ڪتاب شايع ٿيا هئا. پوئين ڪتاب تي کيس پنج هزار رپيا انعام به مليو اٿس.

هاڻي وري سيرت خاتم الانبياءِ سندس لکيل ڪتاب، وڏي تاب ۽ تجلي سان جلوه نما ٿي، عاشقانِ رسول جي اکين جو نور، روحن جي راحت ۽ دلين جو سُرور ثابت ٿي رهيو آهي.

فهرست کان وٺي رسول پاڪ جن جي حياتي مبارڪ تائين ڊيمي سائيز جا ۲۳۰ صفحا واري ٿو. مڙيئي مضامين ڇهن بابن ۾ هرهڪ باب کي جدا جدا عنوانن ۾ ورهايو ويو آهي.

مهاڳ ۾ ساري ڪتاب جو تت ڏيندي الحاج قمر صاحب، لفظن جا موتي ميڙي عبارت کي تجنيس حرفي سان سينگاري پنهنجي علم ۽ قلم جو ڀرپور زور ڏيکاريو آهي. هونءَ به سڄي ڪتاب جي عبارت تجنيس حرفي سان سينگاريل آهي. ڇهندي ٿي چار ۾ ڏهن نبين جو احوال، جدالانبياء حضرت ابراهيم خليل الله، حضرت ابراهيم ذبيح الله جي عشق الاهي ۽ قرباني جي ڪردار کي واضح ڪيو اٿس. مزيد حضرت هاجره ۽ حضرت ساران جو احوال آڻي پوئون باب پورو ڪيو اٿس. ٻئي باب ۾ حضور جن جي ولادت باسعادت جو دلپسند احوال آيل آهي. ٽئين باب ۾ پاڻ سڳورن جي مڪي زندگيءَ جو مختصر مگر هر پهلوءَ کان پورو بيان ڏنو ويو آهي. چوٿين باب ۾ سندن مدني زندگي ۽ آخر ۾ وجي مولا پاڪ سان ملڻ تائين بيان ڪيل آهي.

موجوده دؤر جي قاعدن موجب لکندڙ هر صفحي تي انگ عدد ۽ حاشين ۾ حوالا ڏيندي پڙهندڙن کي ٻن حصن ۾ ورهائي ڇڏيندا آهن. مولانا قمر صاحب به ڪتاب کي مستند بنائڻ لاءِ قرآن پاڪ جون آيتون، حديثون، رومي ۽ شاهه جا بيت اردو شاعرن جا شعر ۽ پنهنجا وڻندڙ اشعار، قرآني تفسيرن ۽ ڪيترن ئي ڪتابن جا نالا حوالي طور ڪم آندا آهن.

ڪتاب جي ڇپائي بلاڪن ذريعي عمدي آفسيٽ ڪاغذ تي ٽن جاذب النظر رنگن ۾ رچي وئي آهي، تنهنڪري ڪتاب ڏسڻ سان ئي پڙهڻ لاءِ ساهه کي ستت ۽ روح کي رغبت ٿئي ٿي. ڪتاب جي قيمت ۳۵ رپيا موزون لڳي ٿي.

ڪتاب جو نالو "سيرت خاتم الانبياء آهي." سيرت ۽ خاتم جي وچ ۾ زير اضافت ڪم آندل آهي، جا پارسي وارن جي ايجاد آهي. عربي ۾ ال ڪم آڻبو آهي، تنهنڪري سيرت لخاتم الانبياء وڌيڪ موزون بيهي ها. هن ڪتاب جو انتساب قبله سيد قمرالزمان شاهه جي الد ماجد، مرحوم سيد قاسم علي شاهه جي اسم گرامي سان ڪيل آهي.

—احمد خان "آصف" مصراڻي

ڀنڀور ۽ ديبل

سنڌ جي پراڻن ڏڙن ۽ شهرن جي لاءِ تحقيق ۽ کوجنا جو سلسلو صدين کان جاري آهي ۽ جاري رهندو. هي ڪيڏي نه بدقسمتيءَ جي ڳالهه آهي، جو اسان اڃا تائين پنهنجي وڏن، پنهنجي اسباب متعلق پوري معلومات نٿا رکون. جيڪا به ڄاڻ ملي ٿي، سا ٻين محققن ۽ پارکن جي هٿان. اسان اڃا ئي هٿين خالي، ٻين جي جهولين ۾ نڪلهون وجهي ويٺا هوندا آهيون. موهن جو دڙو هجي يا ٽنڪسال، هڙاپا هجي يا ڪاهوءَ جو دڙو، برهمڻ آباد هجي يا اگهم ڪوٽ، اڪهاماٽي وارا پيا هجن يا ڪان ٻاپڻ جا ڏڙا، اسان انهن متعلق صرف ڏند ڪٿائن ۽ زباني روايتن تي زور ڏنو آهي. ديبل ۽ ڀنڀور هڪ شهر جا ٻه نالا، ۾ تاريخ جي ورقن تي

وقت جي مٽي جي ايتري تہ گهري تهہ جمي وئي آهي جو سالن جا سال مسلسل ڪوشش جي باوجود اڃا تائين اها لهي نہ سگهي آهي. ١٩٨٣ع ۾ ، ڀنڀور جي ماڳ تي، سنڌ جي تاريخ ۾ پهريون ڀيرو منعقد ٿيل هڪ باوقار ۽ تاريخي ڪانفرنس (ڀنڀور نئشنل سيمينار) جي موقعي تي پڙهيل عالمانہ مقالن کي سليقي سان ترتيب ڏيئي، محترم عبدالقادر منگي (اسسٽنٽ ڪمشنر سجاول) شايع ڪيو آهي. دراصل ڪانفرنس ئي محترم عبدالقادر منگي جي جدوجهد جا ڪوڙ ۽ نيڪ ڪوشش سان منعقد ٿي هئي، جڏهن پاڻ ميرپور ساڪري ۾ ملازمت ڪندا هئا.

هن ڪتاب ۾ جن عالمن جا جواهر پارا درج آهن، تن جا نيڪ نالا هي آهن: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، علي احمد بروهي، مظهر يوسف، محمد حسين پنهور، مئڊم مهتاب اڪبر راشدي، مئڊم اميئہ خميساڻي، ڊاڪٽر محمد رفيق مغل، شيخ خورشيد حسن، ڊاڪٽر ايف- اي- خان، حڪيم محمد سعيد، ڊاڪٽر لوئيس فلير، عبدالله ورياه، ڪريم بخش خالد، عزيزه چنا، مسرت مرزا، هدايت پريم، مئڊم ممتاز راشدي، ولي محمد طاهرزادو، ڊاڪٽر حميده کهڙو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، معمور يوسفاڻي، تاج صحرائي، مريم منجيدي، حافظ ارشد انڊڙ، احسن جوکيو، مير محمد بخش ٽالپر، ڪمتر نقوي. ڪجهہ مضمون فضل احمد بچاڻي ترجمو ڪيا آهن.

سنڌ جي وڏي وزير سيد غوث علي شاهہ صاحب پنهنجي مهاڳ ۾ راءِ ڏيندي لکيو آهي تہ "سنڌ جي قديم تهذيبي مرڪزن ۽ شهرن مان ڪيترن هنڌن تي زندگيءَ جا ٿورا ڪي ڪُٿا اهڃاڻ نظر ايندا آهن؛ رڳو ڀنڀورئي آهي، جتي شهر خموشان واري ويراني نظر اچي ٿي ۽ ڀنڀور جي پاڻن تي صدين کان مٽي ۽ واري وسندي رهي ٿي." اها حقيقت آهي تہ اها واري ۽ مٽي ڀنڀور ۾ نہ، پر سنڌ جي تاريخ تي پڙهيل آهي، جنهن کي لاهڻ لاءِ گڏ رڻل ڏهاڪو کن سالن کان وئي، مجموعي طرح سان جيڪي ڪوششون ورتيون ويون آهن، سي نيڪ فال آهن.

ڀنڀور ۽ ديبل ڪتاب ۾ ڇپيل علمي مقالا اسان کي فڪر جي دعوت ڏين ٿا ۽ اهو احساس ڏيارين ٿا تہ اسان وٽ پنهنجو عظيم الشان تاريخي ۽ ثقافتي ورثو آهي، ان کي اجاگر ڪرڻ لاءِ اسان کي وڏي جاکوڙ ڪرڻي پوندي. بهرحال هن ڪتاب کي شايع ڪرڻ لاءِ مسٽر عبدالقادر منگي کي جس ڏيڻ کان سواءِ رهي نٿو سگهجي، چوتہ هُن صاحب پنهنجي گوناگون منصبي مصروفيتن جي باوجود نہ صرف مقالن کي ڪتابي شڪل ڏيئي، ڀنڀور جهڙي نظرانداز ٿيل ماڳ جي دلچسپ ۽ اهم موضوعن کي هميشہ لاءِ محفوظ ڪري عالمن لاءِ هڪ بنيادي ماخذ فراهم ڪيو آهي، پر ان سان گڏ ڪتاب کي هر لحاظ کان هڪ 'باوقار' ڪتاب بنائي پيش ڪيو آهي.:

"جهڙو پنهون پاڻ، تهڙي سناءُ سات جي."

هن ڪتاب جي قيمت، ان جي مواد ۽ پيشڪش جي لحاظ سان ٣٠ رپيا موزون ٿي لڳي ۽ منگي صاحب وٽان دستياب آهي.

"پروانو" پلي

سي. ايس. ايس. رهنما

مشاورتي بيورو سنڌ يونيورسٽيءَ سان فيڊرل گورنمينٽ جي چٽاڀيٽيءَ وارن امتحانن لاءِ امام بخش ملاڻي ۽ الماس خواجه هڪ چڱو معلوماتي رهبر لکي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ مان ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي.

دراصل هن قسم جي رهبريءَ جي ضرورت تمام گهڻي وقت کان محسوس ٿي رهي هئي، جنهن کي پوري ڪرڻ لاءِ ملاڻي صاحب ۽ الماس خواجه چڱي خاصي محنت ڪئي آهي، جنهن لاءِ ڪين جس هجي.

سي. ايس. ايس. جي اميدوارن لاءِ هن رهنما ڪتاب ۾ امتحان جي فارم ڀرڻ کان وٺي آخري تربيتي ڪورس تائين تمام ضروري معلومات ڏني وئي آهي، جهڙوڪ: فيڊرل گورنمينٽ جي جوڙجڪ، سروس گروپ، امتحان جا قاعدا ۽ قانون، اميدوار جو تعليمي معيار، اميدوار جي عمر جي حد، اميدوار جي قوميت، امتحان جي فارم ڀرڻ جا قاعدا قانون، لازمي ۽ اختياري مضمونن جو نصاب، خالي جاين ڀرڻ جي پاليسي، اميدوارن جي تربيت وغيره- انهن مان هرهڪ عنوان کي سٺي طريقي سان نڀايو ويو آهي، جنهن ڪري ڪافي معلومات حاصل ٿئي ٿي.

اسين اميد ڪريون ٿا ته سنڌ يونيورسٽيءَ جو هي مشاورتي بيورو لائق ۽ فائق وائس چانسيلر جي سربراهيءَ ۾ ٻيا به اهڙي قسم جا رهنما ڪتابڙا، جن مان خبر پئجي سگهي ته مرڪزي حڪومت ۽ صوبائي حڪومت ۾ ڪهڙا ڪهڙا کاتا آهن، جن جا سربراهه ۽ ٻيو عملو ڪهڙو آهي، انهن جون ذميواريون ڪهڙيون آهن ۽ انهن کاتن ۾ نوڪري حاصل لاءِ ڪهڙين تعليمي لياقتن ۽ ڪيتري تجربي جي ضرورت آهي، جلد ئي ڇپرائي منظرعام تي آڻي اسان جي نئين نسل جي صحيح طريقي سان رهنمائي ڪندو جنهن جي اڄ ڪلهه سخت ضروت آهي.

عبدالغفار صديقي

مشاهير اسلام

زيرنظر ڪتاب "مشاهير اسلام" تازو انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي شايع ڪيو آهي، ڪتاب جو مصنف مولانا عبدالرحيم منگسي صاحب آهي. ڪتاب جي ضخامت ٤٩ صفحا آهي ۽ مشاهير اسلام جن جي سلسلي ۾ لکيو ويو آهي، انهن جو تعداد ٥٤ آهي، جنهن ۾ هر مشاهير انهيءَ پايي جو آهي جو ان لاءِ هڪ هڪ ڪتاب جي ضرورت آهي. ليڪن مولانا صاحب نهايت اختصار کان ڪم وٺي درياءَ کي ڪوزي ۾ بند ڪرڻ جو فرض سرانجام ڏنو آهي. عام معلومات جيڪا ڪتبن تمام اڻ ڄاڻائيءَ واري طبقي لاءِ هجي، ان جي پيش نظر ڪتاب لکيل ٿو ڏسجي. مشاهير جو هر اسم اهڙو آهي، جيڪو هن دور ۾ روشناسيءَ جي خيال کان ڪافي توجه لهڻي، مشاهيرن جي سلسلي ۾ صرف انهن جي حياتيءَ جي احوال کي مختصر صورت ۾ قلمبند ڪرڻ

جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جيڪا پنهنجيءَ جاءِ تي قابلِ قدر آهي ۽ پڙهندڙن لاءِ ان جو مطالعو فائدي جو باعث آهي. انهن مشاهيرن ۾ صحابہ بہ آهن تہ ائمہ حديث بہ آهن، ائمہ فقہ بہ آهن تہ صاحبِ تصوف بہ آهن. اختصار جي صورت ۾ هر مشاهير جي سلسلي ۾ جيڪو عام تصور علمي حلقن ۾ آهي، اهو پڙهڻ بعد تشنہ رهجي وڃي ٿو. هي ڪتاب جنهن وقت جو لکيل آهي، ان وقت جي لحاظ کان اهو صحيح هو، ليڪن جنهن وقت ۾ ان جي اشاعت هڪ اهم سنڌي اداري طرفان ٿي آهي، ان صورت ۾ اداري تي ڪي فرض بہ عائد ٿين ٿا.

الف: ڪتاب ۾ بيان ڪيل هر مشاهير جي ڏنل احوال ڪي مولانا موصوف جي لفظن ۾ پيش ڪيو وڃي ها.

ب: ان سلسلي ۾ فوٽ نوٽ ۽ تشريحات جو طريقو اختيار ڪري هر مشاهير جي سلسلي جي مڪمل معلومات ڏني وڃي ها. اسان وٽ اهڙو هڪ مثال نہ پر ڪيترائي مثال آهن. مرحوم پير حسام الدين راشدي "مڪلي نامہ" جي مختصر ڪتاب ڪي تشريح ۽ توضيح جي سلسلي ۾ جيڪا اوجر ڏني ان اصل مصنف جي ڪتاب کان بہ وڌيڪ ان کي چارچنڊ لڳائي ڇڏيا.

ج: اهم ادارن جو فرض صرف ڪتاب شايع ڪرڻ نہ آهي، پر ان سلسلي ۾ ان کي جامع ۽ بهتر صورت ۾ پيش ڪرڻ بہ ضروري آهي. جيڪڏهن انهيءَ حيثيت سان "مشاهيرِ اسلام" کي شايع ڪيو وڃي ها تہ اڄ پاڻيان ٿو تہ ڪتاب جي اهميت ۽ افاديت ۾ نهايت واڌارو ٿئي ها ۽ ڪتاب موجوده دؤر جي علمي تقاضائن کي پورو ڪري سگهي ها. باوجود انهن اوڻاين جي ڪتاب پولي ۽ سٺاءُ توڙي بيان ڪيل معلومات جي روشنيءَ ۾ سنڌي ادب توڙي ٻولي ۾ هڪ انگ جي واڌاري جي حيثيت رکي ٿو ۽ پنهنجي معيار جي خيال کان پڙهندڙن جي معلومات ۾ ضرور اضافو آڻيندو.

- محمد حسين ڪاشف

سينگاپور ويندي ويندي

سنڌي ٻوليءَ ۾ سفرنامن جي صنف کي ترقيءَ جون منزلون طئہ ڪرائي عروج تي رسائڻ وارن ۾ الطاف شيخ سڀ کان اڳيرو آهي. سفرناما اڳ بہ لکيا ويا آهن، پر سفرنامن کي دلچسپ ۽ با مقصد بنائڻ ۾ الطاف شيخ جو وڏو هٿ آهي. سفر ڪرڻ وارا بہ ڪيترائي آهن. سفر جي روئداد کي قلمبند ڪرڻ جو ڏانءُ الطاف وٽ آهي. شروع کان ئي الطاف پنهنجن سفرنامن ۾ ڳالهين سان ڳالهہ ڪندو، ڪيترائي مزيدار واقعا ۽ ٽوٽڪا ٻڌائيندو رهيو آهي، جن مان ڪيترن واقعن جو تعلق سندس ذات سان پڻ آهي.

الطاف شيخ جو تازو سفرنامو "سينگاپور ويندي ويندي" پڻ سندس سفرنامن جي سلسلي جي هڪ ڪڙي آهي، حالانڪ هو صاحب ساموندي ۽ سيلاني زندگيءَ کي وقتي طور ترڪ ڪري ملائيشيا جي شهر ملاڪا ۾ ٽن سالن جي عرصي لاءِ زميني زندگي گهاري رهيو آهي.

مذڪوره ڪتاب سينگاپور جي فقط ٻن ڏينهن جي سفر جي احوال تي مشتمل آهي. حسب معمول سينگاپور ويندي ويندي حال احوال ڪندي ماضي ۽ حال جا ڪيترائي واقعا ۽ دلچسپ ڳالهيون ٻڌائڻ لڳي ٿو.

الطاف شيخ پنهنجن سفرنامن ۾ پنهنجي وطن سنڌ کي ڪڏهن به وساريو نه آهي. ڏيهه پرڏيهه جي قديم توڙي جديد شهرن، ڳوٺن، واهڻن، رستن، گهٽين جي هميشه پيٽ سنڌ جي شهرن سان ڪندو آهي، اهڙي طرح وطن جي سڪ سيني ۾ سمائي پيو گهمندو آهي. دنيا جي ترقي يافته ملڪن ۾ جديد زماني جي ٽيڪنالاجي، فلڪ بوس عمارتون، ۽ رنگين روشنيون ڏسي به هميشه سنڌ جي اجوڪين حالتن ۽ اسان جي پوئتي پيل علائقن جي حالت ياد ايندي اٿس ۽ ان جو ذڪر دکدائڪ نموني ۾ ڪندو آهي. پڙهندڙ کي احساس ڏيارڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته اسان جي پوئتي پوڻ جا ڪهڙا ڪارڻ آهن ۽ دنيا جون ڪي قومون ڇو اڳتي وڌي ويون آهن. سينگاپور به سچ پچ اهڙو ئي هڪ ٻيٽ، شهر ۽ ملڪ آهي، جنهن گذريل ڏهن ٻارهن سالن ۾ جيڪا ترقي ڪئي آهي، تنهن ڪيس اوسي پاسي جي مڙني ملڪن کان سکيو ستابو ۽ الڳ ٿلڳ بنائي رکيو آهي.

الطاف شيخ جي سفرنامن جي هڪ وڏي خوبي هيءَ آهي ته ڪتاب ۾ تمام جهجهي، سني ۽ تازه ترين معلومات هوندي آهي. ”سينگاپور ويندي ويندي“ ڪتاب ۾ نه صرف سينگاپور جي باري ۾ اهم معلومات مهيا ڪري ٿو پر ملائيشيا ملڪ جي باري ۾ پڻ ڪافي ڪجهه ٻڌائي ٿو. اتي جي ماڻهن جي باري ۾، سندن اٿڻي ويهڻي ۽ رهڻي ڪرڻي، سندن ٻولي، مذهب، ويندي شادي مرادي لاءِ پڻ مختلف ماڻهن سان ٿيل گفتگو قلمبند ڪئي اٿس.

ڪتاب ۾ نقشا، تصويرون ۽ اسڪيچ پڻ ڏنا ويا آهن. خوبصورت ٽائٽل واري هن ڪتاب کي نيو فيلڊس پبليڪيشنس حيدرآباد سنڌ ڇاپيو آهي. قيمت ۲۵-۰۰ رپيه مناسب نظر اچي ٿي. الطاف شيخ جو هيءُ سفرنامو پڻ معلومات سان ڀرپور ۽ دلچسپ ڳالهين سان مزين آهي، جنهن کي ننڍا توڙي وڏا، پوڙها توڙي جوان، مرد توڙي زالون پڙهندي نه صرف مزو ماڻي سگهن ٿا، پر گهڻو ڪجهه پرائي به سگهن ٿا.

— هدايت ”پريم“

سنڌيءَ جو عروض

هيءَ هڪ حقيقت آهي ته سنڌي زبان ۾ وقت بوقت معياري ڪتاب ڇپجندا رهن ٿا. پر هن ڳالهه جي سخت ضرورت آهي ته سنڌي زبان کي هر لحاظ سان مالامال ڪيو وڃي. اهي علم ۽ فن، جن جي سنڌي زبان ۾ کوٽ هجي، تن جي پورائيءَ لاءِ وس آهر ڪوشش ڪرڻ اسان سڀني جو فرض آهي.

هن ڳالھہ کان ڪوبہ انڪار ڪري نہ ٿو سگھي تہ سنڌي زبان ۾ گرامر جي ڪتابن جي کوٽ آهي. علم عروض تي مرحوم حاجي محمود خادم ۽ ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل مرحوم سٺي ڪوشش ڪئي هئي، انهن جي ڪتابن شاعريءَ جي شوقينن کي گھڻو فائدو پهچايو؛ پر اهي ڪتاب ڪافي عرصي کان اڻلڀ ٿي چڪا هئا، تنهنڪري اهو ضروري هو، تہ انهن علمن تي ڪو معياري ڪتاب لکيو وڃي.

نهايت خوشيءَ جي ڳالھہ آهي تہ محترم مرزا سڪندر علي بيگ "سنڌيءَ جو عروض" ڪتاب لکي، هن کوٽ کي پوري ڪرڻ جي سٺي ڪوشش ڪئي آهي. ڪتاب ۾ ڪُل اٺ باب آهن. پهرين باب ۾ شعر جي سمجھاڻيءَ کان علاوه وزن ۽ قافيي وغيره جي سمجھاڻي ڏنل آهي. ٻئي باب ۾ اصول ۽ ارڪان سمجھايا ويا آهن. ٽئين باب ۾ بحر جي تعريف، ان جا مختلف نالا ۽ وزن سمجھايل آهن. باب چوٿون زحافن سان تعلق رکي ٿو. هرهڪ زحاف جي سهڻي نموني سمجھاڻي ڏني وئي آهي. پنجين باب ۾ تقطيع جي تعريف ۽ ان جا اصول سمجھايا ويا آهن. باب ڇهين ۾ بحرن بابت سمجھاڻيون ڏنل آهن. ستين باب ۾ شعر جي مختلف قسمن تي روشني وڌي وئي آهي. اٺين باب ۾ ضروري اصطلاحن جي تعريف، ان کان علاوه علم عروض جي لفظن ۽ اصطلاحن جي انگريزي ۽ فارسيءَ ۾ فرهنگ ڏني وئي آهي. مطلب تہ هن ڪتاب کي ڪارائتو بنائڻ لاءِ فاضل مصنف ڀرپور ڪوشش ڪئي آهي.

هيءُ ڪتاب سيکڙاٽ شاعرن لاءِ نهايت ئي ڪارآمد ثابت ٿيندو، ان کان علاوه ايم-اي (سنڌيءَ) جا شاگرد ۽ شعراءِ ڪرام هن ڪتاب مان گھڻو فائدو حاصل ڪندا. جيئن تہ علم عروض اسان کي ٻاهران مليو، تنهنڪري هن ۾ ڪيترائي اوپرا ۽ ڏکيا لفظ اچڻ ثابت موجود آهن. فاضل مصنف انهن جي فرهنگ ڏئي، چڱي ڳالھہ ڪئي آهي. پر اچا بہ ڪئي ڪئي ڏکي ٻولي هئڻ سبب مونجھارو پيدا ٿئي ٿو. اميد تہ فاضل مصنف ٻئي ڇاپي ۾ ان کي سولي کان سولو بنائڻ جي ڪوشش ڪندو تہ جيئن هرهڪ ان کي سولائيءَ سان سمجھي سگھي.

انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجي هيءُ ڪتاب تمام سهڻي نموني ڇپرايو آهي. ٢٨٨ صفحن جي ڪتاب جي قيمت -/٤٥ رپيا مناسب آهي.

—ڊاڪٽر نواز علي شوق

"PEARLS FROM THE INDUS" جي تقريب رونمائي

سنڌي ادبي بورڊ، جڳ مشهور مستشرقه ڊاڪٽر اينميري شمل جو انگريزي ڪتاب "Pearls from the Indus" تازو شايع ڪيو آهي، جنهن جي رونمائيءَ جي تقريب ڪراچي ۾ هوٽل آواري ٽاورس ۾ ۱۰- نومبر ۱۹۸۶ع تي شايان شان طريقي سان ٿي گذري. ان پروقار تقريب ۾ ڪراچي، حيدرآباد ۽ ٻين شهرن مان اديبن ۽ شاعرن، دانشورن ۽ اهل علم وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي. ڪراچيءَ جي اعليٰ سرڪاري عملدارن ۽ معزز شهرين جو جهجهو تعداد جلسي ۾ شريڪ هو ۽ جلسي جو انتظام حڪومت سنڌ جي تعليم ۽ ثقافت کاتي پاران ڪيو ويو هو.

تقريب جي صدارت جناب اخترعلي قاضي، صوبائي وزير تعليم، ثقافت ۽ قانون ڪرڻ فرمائي، جنهن صاحب ڪتاب جي پڌرائي ڪئي.

جلسي جي شروعات تلاوت ڪلام پاڪ سان ٿي، مسٽر عنايت الله زنگيجي قرآن حڪيم مان تلاوت ڪئي.

سنڌ ثقافت کاتي جي ڊائريڪٽر جناب عبدالحميد آخوند پنهنجي ابتدائيه ۾ مجلس کي ٻڌايو ته هن ڪتاب جي پڌرائي سنڌ جي گورنر صاحب ليفٽيننٽ جنرل (رٽائرڊ) جهانداد خان ڪرڻي هئي، پر موصوف ڪن اڻ ٽر مصروفيتن جي ڪري اچي نه سگهيا آهن.

محترم آخوند صاحب ڪتاب جو مختصر تعارف ڏيندي مجلس کي ٻڌايو ته هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ خاص اهتمام ۽ اهميت سان شايع ڪيو آهي، جيڪو سنڌ جي ادب ۽ ثقافت جي شائق محترمه ڊاڪٽر شمل جي ورهين جي اڀياس جو نتيجو آهي.

سنڌ جي چيف سيڪريٽري جناب مسعود نبي نور پنهنجي استقباليه تقرير ۾ ڊاڪٽر شمل کي سنڌ جي تهذيب، ثقافت، زبان ۽ ادب سان دلي لڳاءُ رکڻ تي خراج تحسين پيش ڪيو. هن صاحب چيو ته اسين جرمني ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ثقافتي رشتن کي وڌيڪ مضبوط ۽ مستحڪم بنائڻ تي ڊاڪٽر شمل جا شڪرگذار آهيون. هن صاحب پنهنجي طويل تقرير ۾ اهو به چيو ته پاڪستان جي سڀني عظيم صوفي شاعرن محبت ۽ اتحاد جو سبق ڏنو آهي ۽ اخوت ۽ ڀائپيءَ جو پرچار ڪيو آهي. هن صاحب ڪراچيءَ جي ڏکوئيندڙ واقعن جو حوالو ڏيندي، چيو ته هن ڳالهه جي ضرورت آهي ته محبت، اخوت ۽ ڀائپي جي جذبي کي جاڳايو وڃي. هن صاحب سنڌ جي ڊائريڪٽر ڪلچر جناب حميد آخوند جي ڪارڪردگيءَ کي ساراهيو ۽

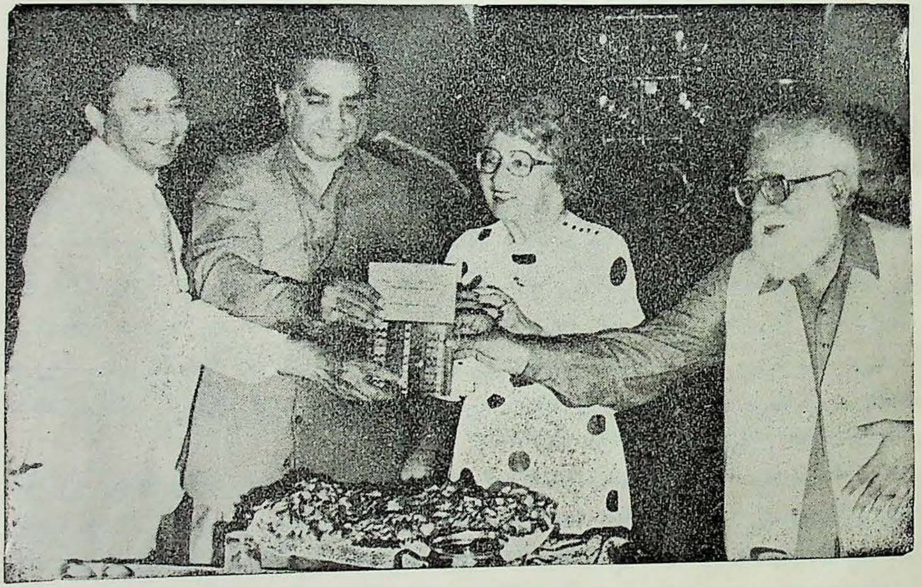

سنڌي ادبي بورڊ طرفان شايع ڪيل جڳ مشهور مستشرقہ پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل جي انگريزي ڪتاب "Pearls from the Indus" جي رونمائي جي تقريب جي موقعي تي ورتل تصوير. (ڪراچي، ١٠- نومبر ١٩٨٦ع) ساڄي کان علامه غلام مصطفيٰ قاسمي، چيئرمن سنڌي ادبي بورڊ، پروفيسر ڊاڪٽر انيمري شمل، جناب اختر علي جي. قاضي، صوبائي وزير تعليم، ثقافت، قانون، پارليماني معاملا ۽ رانديون، ۽ جناب مسعود نبي نور، چيف سيڪريٽري سنڌ.

تعريف ڪئي. هن صاحب چيو تہ حڪومت، تحقيقي ڪمن کي فروغ ڏين لاءِ سنڌي ادبي بورڊ ۽ پٽ شاهہ ڪلچرل سينٽر کي وڏيڪ امداد ڏني.

تقريب جي صدر، جناب اخترعلي قاضي صاحب پنهنجي خطاب ۾ فرمايو تہ سنڌ جي هر شيءِ پنهنجيءَ جاءِ تي هڪ يادگار جي حيثيت رکي ٿي. موهن جي دڙي، ٺٽي جي قديم حيثيت ۽ سنڌ جي وسين واهڻن جو ذڪر ڪندي، وزير موصوف چيو تہ سنڌ جي اها زندگي يادگار ڪردار رکي ٿي، ۽ انهن مان ماضيءَ جي شاندار تهذيب ۽ روايت جهلڪي ٿي. وزير موصوف فرمايو تہ سنڌ جي نوادرات جي حفاظت لاءِ گهڻو ڪجهہ چيو ۽ لکيو ويو آهي ۽ ان سلسلي ۾ جرمنيءَ جي دانشورن جون ڪوششون تحسين جي قابل آهن. ڊاڪٽر ارليسٽ ٽرمپ جرمني جو اهو پهريون دانشور هو، جنهن عظيم صوفي شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام کان دنيا کي واقف ڪرايو. صاحب موصوف، ڊاڪٽر انيمري شمل کي، سنڌي ادب جي خدمت لاءِ زبردست خراج تحسين پيش ڪيو. وزير موصوف وڌيڪ فرمايو تہ اسان کي حضرت شاهہ عبداللطيف، سچل سرمست، مير علي شير قانع، حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، مولوي احمد ملاح ۽ مرزا قليچ بيگ جي تعليمات تي عمل ڪرڻ کپي، جنهن وسيلي ڀائپي ۽ هڪ ٻئي سان محبت جو جذبو پيدا ٿيندو.

ڊاڪٽر شمل جي ڪتاب جو تذڪرو ڪندي، وزير موصوف فرمايو تہ اهو ڪتاب سنڌ جي ثقافتي انسائيڪلوپيڊيا ثابت ٿيندو، ڇوتہ ان ۾ سنڌ جي ثقافتي، تاريخي ۽ ادبي لاڙن جا سمورا احوال آيل آهن. هن صاحب چيو تہ دنيا جي هر ادب وانگر سنڌ جو ادب بہ شاعري ۽ موسيقيءَ سان شروع ٿيو. سنڌو ماٿريءَ جي رهندڙن تي صوفين جو گهڻو اثر رهيو آهي ۽ ڊاڪٽر شمل انهيءَ پهلوءَ کي اجاگر ڪيو آهي. وزير موصوف اعلان ڪيو تہ سنڌ جو ثقافت کاتو سنڌ بابت قديم تحقيقي ڪتاب ڇپرائيندو.

ڪتاب جي مصنف، پروفيسر اينمري شمل پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ وفاقي جرمني جي شهر آچن ۾ موهن جي دڙي مان لڌل شين جي نمائش جو انتظام ڪيو ويو هو، جنهن وسيلي سنڌ جي ٥ هزار سال شاندار قديم تهذيب کان يورپ وارا واقف ٿي سگهندا. هن چيو تہ پاڪستان جي ثقافت، خاص طرح سنڌ جي ثقافت تمام شاهوڪار آهي. موصوف چيو تہ سنڌي ادب ۾ عالمي ڪلاسيڪي ادب جي جهلڪ موجود آهي. هن شاهہ لطيف، سچل سرمست، شاهہ عنايت شهيد، قاضي قادن ۽ شاهہ عبدالڪريم بلڙي شريف واري جي عظيم ڪلام ۽ پيغام تي عقيدت جو خراج پيش ڪيو. ڊاڪٽر شمل چيو تہ محبت نفرت کان وڌيڪ سگهاري آهي، ۽ سنڌ جا صوفي، محبت، يڪانگت ۽ اخوت جا بهترين مبلغ آهن، جن جي پيغام ۾ آفاقيت شامل آهي.

آخر ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، پنهنجي اختتامي خطاب ۾ آيل مهمانن جو شڪريو ادا ڪندي، ڊاڪٽر شمل جي خدمتن کي ساراهيو.

ان موقعي تي سنڌ جي وڏي وزير، جناب سيد غوث علي شاهہ پاران، ڊاڪٽر اينمري شمل کي سنڌي ٽوپي تحفي طور پيش ڪيو ويو.

خصوصي رپورٽ
از:
نفيس احمد شيخ

ميلو حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح
- ادبي ڪانفرنس ۽ ٻيون تقريبات -

سنڌ جي سدا حيات شاعر ۽ سنڌي ٻولي ۽ ادب جي سرتاج حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رح جي ٢٤٢ عرس شريف جي موقعي تي، هن سال ١٩-٢٠-٢١ آڪٽوبر ١٩٨٦ع تي ادبي ڪانفرنس ۽ ٻيون تقريبون ڀٽ شاهه تي وڏي وقار سان منعقد ٿيون، جنهن ۾ حضرت شاهه صاحب جي عقيدتمندن، اديبن ۽ شاعرن، لوڪ فنڪارن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪري پنهنجي عقيدت جو نذرانو پيش ڪيو. تقريبن جو اهتمام شاهه عبداللطيف ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز ڪميٽي طرفان ڪيو ويو هو، جنهن ۾ سنڌ جي گورنر، وڏي وزير، اعليٰ سرڪاري عملدارن، اسيمبلي ميمبرن، عالمن ۽ محققن، شاگردن ۽ صحافين ۽ لطيف سائينءَ جي پانڌيئڙن شرڪت ڪئي ۽ سنڌ جي مقبول عوامي فنڪارن، راڳ جون محفلون مچائي پنهنجي عقيدت جو اظهار ڪيو.

افتتاحي اجلاس

١٤- صفر (١٩- آڪٽوبر) صبح جو سنڌ جي گورنر ليفٽيننٽ جنرل (رٽائرڊ) جهانداد خان، شاهه صاحب جي مزار تي چادر چاڙهي عرس شريف جي تقريبات جو افتتاح ڪيو. بعد ۾ ثقافتي مرڪز جي سهڻي سينگاريل آڊيٽوريم ۾ منعقد ٿيل افتتاحي تقريب جي شروعات تلاوت ڪلام پاڪ سان شروع ٿي. ثقافتي مرڪز جي چيئرمن (ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن) جناب علي محمد شيخ خطبئه استقباليه ۾ ٻڌايو ته سنڌ سرڪار سينٽر جي ترقيءَ لاءِ ١٢ لک رپين جي امداد ڪري، ان جي وڏي حوصلا افزائي ڪئي آهي. شيخ صاحب، ان لاءِ سنڌ جي ماڻهن طرفان سنڌ سرڪار جي شڪرادائي ڪئي. هن صاحب تفصيل ڏيندي ٻڌايو ته ان امداد مان شاهه جو باغ، اسٽوڊيو ۽ ٣ ڊايوراما تيار ڪيا ويا آهن ۽ ڪراڙ ڍنڍ بابت مليل ڊزائنن تي ڪم جاري آهي.
ڪمشنر صاحب ٻڌايو ته اڳي شاهه صاحب تي اشاعتي ڪم ڪو خاص ڪونه ٿيندو هو، پر گذريل ٿورن سالن کان وٺي گهڻا تحقيقي ڪتاب شايع ٿي رهيا آهن. هن صاحب، گذريل سال بزرگ عالم آغا محمد يعقوب جي شايع ٿيل انگريزي رسالي (جلد ١) جو مثال ڏنو. هن صاحب چيو ته رسالي جي جامع ۽ مستند متن جي ڇپائيءَ جو ڪم هلي رهيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي تحقيق جو نتيجو آهي.

ڪمشنر صاحب ٻڌايو ته سينٽر جون موجوده عمارتون ١٩٦١ع ۾ ٺهي راس ٿيون هيون، جيڪي هن وقت جي ضرورتن جي لحاظ کان ناڪافي آهن. هن صاحب آڊيٽوريم جي ديوارن تعمير ڪرڻ جي ضرورت بيان ڪندي گهر ڪئي ته ڀٽ شاهه ۾ جديد طرز جو هڪ وسيع آڊيٽوريم تعمير ڪرڻ لاءِ سنڌ سرڪار مالي امداد ڏئي. ڪمشنر صاحب آخر ۾ گورنر صاحب ۽ مهمانن جو شڪريو ادا ڪيو.

سينٽر جي اعزازي سيڪريٽري ۽ ڊائريڪٽر ڪلچر سنڌ جناب عبدالحميد آخوند، محفل موسيقيءَ جي آغاز جو اعلان ڪندي ٻڌايو ته اڄ اسان جا ٻه عظيم فنڪار، ٻه دوست، هن جهان ۾ موجود ناهن، جن جي ڪمي سدائين محسوس ٿيندي رهندي. آخوند صاحب چيو ته فقير عبدالغفور ۽ مائي ڀاڳي هن سال گذر ڪري ويا آهن، جن جون موسيقيءَ ۾ ڪيل خدمتون اهلِ سنڌ کي هميشه ياد رهنديون.

بعد ۾ موسيقيءَ جي هڪ شاندار محفل منعقد ٿي، جنهن ۾ علڻ فقير، غوث بخش بروهي، حسين بخش خادم، مهتاب بلوچ ۽ پارٽي، عبدالواحد جمالي ۽ پارٽي، الهه بچايو کوسو ۽ عابده پروين حصو ورتو.

ان کان پوءِ گورنر سنڌ، شاهه صاحب جي رسالي جي انگريزي ترجمي جي پڌرائي ڪئي، جيڪو ڀٽ شاهه سينٽر شايع ڪيو آهي. ياد رهي ته آغا محمد يعقوب صاحب جي ڪيل ترجمي جو اهو ٢ ۽ ٣ ڀاڱو آهي. ان جو پهريون ڀاڱو، سينٽر طرفان گذريل سال عرس جي موقعي تي پڌرو ڪيو ويو هو. گورنر سنڌ، هن نئين اشاعت جي دلپذير انداز سان پڌرائي ڪئي.

گورنر سنڌ، ليفٽيننٽ جنرل (رٽائرڊ) جهانداد خان پنهنجي صدارتي تقرير ۾ ٻڌايو ته حضرت شاهه صاحب جو ڪلام پيار، امن، محبت ۽ ڀائيچاري جو سبق ڏئي ٿو، جيڪي ڳالهيون اسلام جو روح آهن ۽ پاڪستان جي ڪلچر، تصور ۽ نظريي جو محور آهن. هن صاحب نوجوانن کي تلقين ڪئي ته لطيف سائينءَ جو عرس، "تجديد جي ڏينهن" جي معنيٰ ۾ ملهائين.

گورنر صاحب ٻڌايو ته سينٽر لاءِ ماضيءَ ۾ سنڌ سرڪار جيڪا امداد پئي ڏني آهي، سا اڃا "شروعات" آهي ۽ اسان سينٽر کي اڃا تمام گهڻو مستحڪم ڪنداسين. ثقافت محڪمي جي اهميت تي زور ڏيندي گورنر صاحب چيو ته "اهو سنڌ سرڪار جو هڪ تمام اهم ڊپارٽمينٽ آهي." هن صاحب سنڌي ادبي بورڊ جو ذڪر ڪندي چيو ته قاسمي صاحب جي سربراهيءَ ۾ ان جي نئين تشڪيل ڪئي ويئي آهي.

گورنر سنڌ، ورندڙ سال ١٩٨٧ع لاءِ تجويز ڏني ته ان کي "لطيف سال" قرار ڏنو وڃي، جيئن حضرت شاهه صاحب تي تحقيق ۽ اشاعت ۽ ان جي پيغام کي عام ڪرڻ لاءِ خاص موقعو ميسر ٿي سگهي. هن صاحب چيو ته سنڌ سرڪار، سينٽر کي بنا ڪنهن رڪاوٽ جي امداد جاري رکندي ۽ آڊيٽوريم جي قيام لاءِ پڻ مدد ڪندي.

گورنر سنڌ، فقير عبدالغفور ۽ مائي ڀاڳي جي جدائيءَ تي افسوس جو اظهار ڪندي اعلان ڪيو ته سنڌن فنڪارن کي هر ماهه هڪ هڪ هزار رپيا وظيفو ڏنو ويندو

ادبي ڪانفرنس

ٻئي ڏينهن، ٢٠- آڪٽوبر ١٩٨٦ع، صبح جو آڊيٽوريم ۾ ادبي ڪانفرنس منعقد ڪئي وئي، جنهن جي صدارت جڳ مشهور عالم ۽ محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪئي ۽ ان جي ڪارروائي، ڪانفرنس جي ڪنوينر حميد سنڌي هلائي.

لطيف سائينءَ تي ادبي ڪانفرنس جي روايت ته تمام پراڻي آهي، پر گذريل ڪجهه سالن کان ان کي زور وٺائڻ جي ضرورت سيني ادبي حلقن ۾ محسوس ڪئي، لهذا گذريل ٻن سالن کان وٺي سنڌ جي هردلعزيز ۽ ممتاز اديب جناب حميد سنڌي جي خاص ڪوشش جي نتيجي ۾ ڪانفرنس ۾ حقيقي جان پيدا ٿي چڪي آهي. عرس جي موقعي تي اها ٽين ڪانفرنس هئي، جنهن پنهنجي ادبي تقاضائن کي احسن طريقي سان پورو ڪندي، سنڌ جي علمي حلقن جي ديرينه آرزو جي تڪميل ڪئي.

ڪانفرنس جي ابتدا ۾ حاجي عنايت الله زلڪيجي قرآن شريف مان تلاوت ڪئي.

جناب حميد سنڌي پنهنجي ابتدائيه ۾ چيو ته هن ڪانفرنس جي انعقاد لاءِ مان سائين جي انهن جذبن کي سلام چوان ٿو، جن جي نتيجي ۾ اڄ ايترا دوست هيت ڪٺا ٿيا آهن. هن صاحب چيو ته ڪلهه به سٺو ٿيو هو ۽ اڄ شل سٺو ٿئي ۽ آئنده لاءِ دعا ڪري سگهجي ٿي. هن صاحب سنڌ جي اديبن طرفان مايل سهٽي مرث ۽ سهڪار جو ذڪر ڪيو ۽ ڊاڪٽر بلوچ جي خاص شڪرادائي ڪئي، جيڪي اسلام آباد مان سفر ڪري آيا هئا. هن صاحب، سائين قاسمي صاحب ۽ ايچ. ايم خوجه صاحب جي تعاون ۽ دعائن جي به شڪرادائي ڪئي.

ڪانفرنس جي باضابطه شروعات کان اڳ شاهه جي راڳ جي ڄاڻو ۽ عالم بزرگ محترم سيد علي مير شاهه صاحب کي گذارش ڪئي وئي ته ٽنبائيءَ جي راڳ جي خصوصي محفل جي شروعات ڪن.

محترم علي مير شاهه، لطيف سائينءَ جي راڳ جي سلسلي جي تفصيلي اظهار ڪندي سير حاصل گفتگو ڪئي ۽ راڳين جي سوانح ۽ سندن خدمتن تي ڀرپور روشني وڌي. هن صاحب، ٽنبائي کهوٽ جي ايجاد ڪيل تنبوري ۽ وائيءَ جي مخصوص انداز ۾ ڳائڻ جي طرز تي قيمتي معلومات ڏني. ان کان پوءِ ٽنبائيءَ جي راڳين — علي بخش مکسي فقير، خان محمد فقير، قربان ابن ميرو فقير لنجوائي ۽ فقير قادر بخش سهتو، مارئي، سورٺ ۽ ٻروو مان شاهه جو راڳ، مخصوص انداز ۾ ڳائي، محفل کي رونق بخشي.

سائين علي مير شاهه، محفل جي اختتام تي، ان ضرورت تي زور ڏنو ته ٽنبائي کهوٽ جي هن روايتي راڳ کي محفوظ ڪرڻ لاءِ جتن ڪيا وڃن، انهن راڳين جي حوصله افزائي ڪئي وڃي ۽ راڳ جو ڪو اسڪول قائم ڪيو وڃي، جيئن اهو تاريخي ۽ منفرد سلسلو قائم رهي سگهي.

بعد ۾ ادبي ڪانفرنس جي ڪارروائي شروع ٿي. جناب ڊاڪٽر بلوچ (صدر مجلس) سان گڏ تقريب جي ادبي ڪميٽي جو چيئرمين علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ ممتاز شاعر جناب تنوير عباسي اسٽيج تي رونق افروز ٿيا ۽ ڪارروائي جناب حميد سنڌي دلنشين پيرابي ۾ هلائي. "سُر گهاتو" سان گڏ "دنيا ۽ آخرت لاءِ شاهه لطيف جي جامعيت" ۽ "موجوده دور ۾ شاهه لطيف جي اهميت" جي موضوعن تي، جن مقالا نگارن ۽ مقررين حصو ورتو، تن ۾ سيد يار محمد شاهه لڪياري، جناب نصرت حسين ابڙو، ڊاڪٽر غلام رسول بلوچ، جناب رشيد ڀٽي، جناب نعيم تقوي، محترمه ڊاڪٽر قمر واحد، جناب معمور يوسفاڻي، جناب مير محمد ڀيو، جناب شيخ محمد اسماعيل، جناب محمد حسين ڪاشف، محترمه نذير ناز، سرائي امداد علي، ڊاڪٽر نواز علي شوق، جناب زيب ڀٽي، جناب عنايت الله زنگيجو، سيد اسدالله شاهه بخاري، مولانا غلام مصطفيٰ دادوي، مولانا عبدالرحيم سڪندري، جناب مير محمد سومرو، ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو، حافظ غلام قادر چنا، جناب جوهر بروهي، جناب الهڏنو سومرو ۽ جناب ڊاڪٽر تنوير عباسي جا نالا اچي وڃن ٿا. جناب ميوو خان موج لغاري، الحاج رحيم بخش قمر ۽ محمد خان مجيدي منظوم خراج عقيدت پيش ڪيو.

آخر ۾ صدر مجلس جناب ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي خطاب ۾ سينٽر جي ادبي ڪميٽيءَ کي ڪانفرنس جي ڪاميابيءَ تي مبارڪباد ڏني ۽ چيو ته هن مجلس ۾ ٢٩ دوستن حصو ورتو ۽ نهايت پرنور محفل ٿي آهي ۽ صحيح معنيٰ ۾ "منڊل مچي ويا آهن." ڊاڪٽر صاحب چيو ته محترمه قمر واحد ۽ محترمه نذير ناز سٺا مقالا پڙهيا، ٻين دوستن به سهڻا نقطا نروار ڪيا ۽ نعيم تقوي صاحب به سٺيون ڳالهيون ٻڌايون آهن.

ڊاڪٽر صاحب چيو ته اڄ سر گهاتو جي مختلف نقطن جون عالمانه وضاحتون ڪيون ويون آهن. اسان جو فرض آهي ته وڏيءَ محنت سان ۽ وڏيءَ سوچ سان لطيف جي فڪر، شاعري ۽ راڳ جي خدمت ڪريون. هن صاحب مشورو ڏنو ته اسان کي تمام حقيقت نگاري کان ڪم وٺڻ گهرجي، ڇو ته جذباتيت سان مثبت ڪم ڪونه ٿيندو آهي.

ڊاڪٽر صاحب واضح ڪيو ته لطيف سائين دنيا جي وڏن شاعرن مان آهي ۽ اسان تي اهو فرض عائد ٿئي ٿو ته سنڌس فڪر کي اجاگر ڪريون، نهايت اعليٰ معيار ۽ پيماني تي نروار ڪريون. علامه قاضي صاحب کان پوءِ انگريزيءَ ۾ عالمي سطح تي ان معيار جو مثال پيدا ڪري نه سگهيا آهيون.

ڊاڪٽر صاحب ڏيان ڇڪايو ته لطيف جي ٻولي اسان جو قيمتي سرمايو آهي، ان جو غور سان مطالعو ڪريون ۽ ان جي حفاظت ڪريون، ورنه پنجاهه سالن کان پوءِ ان کي ڪوبه سمجهي نه سگهندو. هن صاحب نئين نسل ۾ سنڌي ٻوليءَ جي صحيح صورت کان غفلت جو هڪ مثال 'ڪتابون نئيون ملن' ڏيندي چيو ته شڪايت جو داستان ڏکو آهي، ان ڪري

خاص طرح سنڌي استادن تي فرض عائد ٿئي ٿو ته ٻوليءَ جي درستيءَ طرف ڀورو ڌيان ڏين، جيئن موجوده نسل ٻوليءَ جي لحاظ کان گمراهه نه ٿئي. هن صاحب ريڊيو، ٽي-وي، رسالن، ڪتابن ۽ مقالن ۾ درست ٻولي آڻڻ جي ضرورت تي گهڻو زور ڏنو. هن صاحب اهو پڻ مشورو ڏنو ته نقصانده ڳالهين کان اسان کي پرهيز ڪرڻ کپي. "پٺاڻي هڪ آهي ۽ ٻيا ڪين ٿيندا، اسان جو اهو عقيدو ۽ ايمان هئڻ گهرجي." ڊاڪٽر صاحب چيو ته سنڌ جي سڀني بزرگن جو پنهنجو پنهنجو مقام آهي. شاهه صاحب جو پنهنجو، سچل جو پنهنجو ۽ قلندر جو پنهنجو، ان ڪري اسان ڇڪتاڻ کان پاسو ڪريون.

ڊاڪٽر صاحب خوشيءَ جو اظهار ڪيو ته "اڄ ادبي ڪانفرنس ۾ شاهه جي روايتي راڳ کي شامل ڪيو ويو آهي. اڄ سائين علي مير شاهه صاحب جهڙي چار فقير آندا آهن، منهنجي خيال ۾ هن وقت اهڙو روح پرور راڳ ٻيو ڪو به ڳائي نٿو سگهي. شاهه صاحب چونڊي چونڊي فقير آندا آهن، انهن جو ڪو مَٽ آهي ئي ڪونه." ڊاڪٽر صاحب چيو ته لطيف جي راڳ جي انهن محافظ فقيرن کي ماهانه وظيفو مقرر ڪري ڏيڻ گهرجي، جيئن انهن جي مالي آسودگيءَ جو انتظار ٿئي.

ڊاڪٽر صاحب چئن نون ڪتابن جي "پڌرائي" ڪئي ۽ انهن جي مصنفن کي ساراهيو ۱- "ماڻڪ موتي" از الحاج رحيم بخش قمر، ۲- "سنگت" (بروهي زبان) جو "پٺاڻي نمبر"، از جوهر بروهي، ۳- "ليلا چنيسر" از حميد سنڌي، ۴- "جهرڻا" از نذير ناز.

آخري اجلاس

ٽئين ڏينهن، ۱۲-آڪٽوبر، عرس تقريبات جي آخري اجلاس جي صدارت وزير اعليٰ سنڌ جناب سيد غوث علي شاهه ڪئي. وڏي وزير ڀٽ شاهه پهچڻ تي اول، درگاهه عبداللطيف تي حاضري ڏيئي مزار تي چادر چاڙهي ۽ لئبرريءَ جو سنگ بنياد رکيو.

آڊيٽوريم ۾ آخري اجلاس جي ابتدا تلاوت ڪلام پاڪ سان ٿي.

جناب علي محمد شيخ، ڪمشنر حيدرآباد، خطبه استقباليه ۾ فرمايو ته وزير اعليٰ سنڌ، حضرت شاهه عبداللطيف جي جيڪا خدمت ڪئي آهي، سا ڪڏهن به وسارڻ جي نه آهي. اهو سندن لطيف ۽ سنڌ سان محبت جو ثبوت آهي، جو مختلف منصبن دوران پاڻ سينٽر جي ترقيءَ لاءِ خاص دلچسپي رکندا پئي رهيا آهن ۽ سندن اهو توجهه جاري آهي.

ڪمشنر صاحب ٻڌايو ته وزير اعليٰ سنڌ، سنڌ جي ثقافت جي خدمت ڪندي هڪ اهڙو ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي، جنهن کي سنڌ هميشه ياد رکندي، اهو آهي جناح ڪورٽس عمارت کي ثقافت کاتي جي حوالي ڪرڻ. هن صاحب اميد ڏيکاري ته وزير اعليٰ سنڌ جي اها خاص دلچسپي ۽ وڏي رهنمائي سينٽر کي هميشه حاصل رهندي. ان موقعي تي ڪمشنر صاحب، سينٽر جي ترقيءَ وارين رٿائن جو تفصيلي ذڪر ڪيو، ۽ اشاعتي ڪم ڪار تي روشني

وڌي ۽ ان عزم جو اظهار ڪيو ته سنڌ سرڪار جي مالي معاونت سان اڄ قائم ڪيل لئبرريءَ کي مثالي ڪتب خانو بڻايو ويندو.

تقريب جي ڪارروائي هلائيندي، جناب عبدالحميد آخوند، وزير اعليٰ سان مخاطب ٿيندي چيو ته لطيف سائينءَ جي عرس جي موقعي تي صوبائي ليول تي هن سال عام موڪل ڪري توهان پنهنجو واعدو وفا ڪيو آهي، ان لاءِ اسان توهان جا ٿورائتا آهيون.

آخوند صاحب ان موقعي تي فقير عبدالغفور ۽ مائي ڀاڳي جي رحلت تي افسوس جو اظهار ڪندي چيو ته اها ڪمي سنڌ وارن کي سدائين ڏکوئيندي رهندي.

ان کان پوءِ محفل موسيقي مچائي وئي، جنهن ۾ غوث بخش بروهي (بانسري مان تلنگ)، ذوالفقار، مظهر ۽ اظهر (شاهه جي وائي)، خادم حسين ديوانو، گلزار علي سومرو، (سچل جي ڪافي) حسين بخش خادم (سچل جي ڪافي)، عبدالواحد جمالي ۽ ساٿي (لطيف سائينءَ جي حضور ۾ سنگ)، مهتاب بلوچ، آسيه ۽ فوزيه (نئون گروپ، مائي ڀاڳي جي انداز ۾ 'پٽ جا پنائي') فقير غلام حيدر ۽ ساٿي (درگاهه رڪيل شاهه جا فقير)، جلال چانڊيو، علڻ فقير، محمد يوسف ۽ عابده پروين بهرو ورتو ۽ سامعين کان داد حاصل ڪيو.

فقير غلام حيدر باوجود پيرسني ۽ معذوريءَ جي، روايتي جوش ۽ جذبي سان پنهنجي فن جو مظاهرو ڪيو. پينائيءَ کان محروم هجڻ ڪري، ڳائڻ دوران، آخوند صاحب ۽ ممتاز مرزا مائيڪ سنڀالي، سندس مدد ڪئي.

ڪتابن جي پڌرائي

ان موقعي تي وزير اعليٰ سنڌ جناب سيد غوث علي شاهه ۵ نون ڪتابن جي پڌرائي ڪئي.

۱- لطائف لطيفي (شاهه صاحب جي سوانح تي پنائيءَ جي عاشق صادق ۽ سنڌي زبان جي ممتاز عالم ۽ شاعر مير عبدالحسين خان سانگي جي مشهور فارسي ڪتاب جو سنڌي ترجمو، مترجم: عبدالرسول قادري بلوچ).

۲- سُر مومل راڻو (اردو منظوم ترجمو از آغا سليم).

۳- سُر ڪلياڻ، يمن ۽ کنڀات (اردو منظوم ترجمو از: آغا سليم).

۴- ليلا- چنيسر (۲۴۰ عرس جي مقالن جو مجموعو، مرتب حميد سنڌي).

۵- شاهه جو رسالو (مرتب: علامه آءِ. آءِ. قاضي).

شاهه صاحب جو اهو رسالو، سنڌي ادبي بورڊ ۱۹۶۱ع ۾ شايع ڪيو هو، جيڪو ڪافي ورهين کان عدم دستياب هو. بورڊ تازو ان جو سيڪنڊ ايڊيشن شايع ڪري لطيف جي شائقين جي پُراڻي گهُر کي پورو ڪيو آهي. "رسالي جو هي متن سنڌ جي هاڪاري عالم ۽ روشن ضمير فلسفي علامه آءِ. آءِ. قاضي جي گهري غور ۽ فڪر جو نتيجو آهي، جنهن ۾ شاهه جي ڪلام جو، نفس مضمون توڙي معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ سان گهرو مطالعو ڪيو

ويو آهي ۽ ان کي انهيءَ فطري ترتيب موجب پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي، جنهن جو شاهه جي زندگيءَ جي جدا جدا منزلن سان مناسبت ۽ مطابقت جو امڪان آهي."

لطيف ايوارڊ

هن سال لطيف ايوارڊ لاءِ مشهور فنڪار محمد يوسف جو انتخاب ٿيل هو. مجلس کي ٻڌايو ويو ته هن ڀيري عابده پروين چيو آهي ته ايوارڊ لاءِ سندس نالو ويچار هيٺ نه آندو وڃي، چو ته کيس تقريباً سڀئي ايوارڊ ملي چڪا آهن ۽ هوءَ چاهي ٿي ته ڪنهن ٻئي فنڪار لاءِ موقعو پيدا ڪيو وڃي. عابده پروين جي ان پرخلوص پيشڪش کي سامعين تمام گهڻو ساراهيو.

بعد ۾ وزيراعليٰ سنڌ، محمد يوسف کي لطيف ايوارڊ ڏنو.

وزيراعليٰ سنڌ جو خطاب

جناب سيد غوث علي شاهه، وزيراعليٰ سنڌ، پنهنجي خطاب ۾ فرمايو ته اصل بادشاهي خدا جي انهن برگزيده درويشن ۽ صوفين جي آهي، جن پنهنجي واسطيداري رب ڪريم سان رکي ۽ جنهن جي عشق ۾ سڄيون راتيون عبادت ڪندي گذاريون. "ساري رات سبحان، جاڳي جني ياد ڪيو."

شاهه صاحب، عابده پروين جي جذبي کي ساراهيندي چيو ته فراخدلي انسان کي عظمت بخشيندي آهي ۽ مائي عابده، لطيف ايوارڊ جي سلسلي ۾ وسيع القلبي جو مظاهرو ڪري هڪ نيڪ قدم کنيو آهي، جنهن جي جيتري به تعريف ڪجي، اها گهٽ آهي.

شاهه صاحب چيو ته لطيف جي عرس جي موقعي تي سنڌ ۾ عام موڪل ڪرڻ جو مطالبو نهايت معقول هو، ان ڪري سنڌ سرڪار جي ذميداري هئي ته اها عام ماڻهن جي مطالبي جو قدر ڪري. "هن سال کان ڪيل عام موڪل، فقط هڪ سال لاءِ نه آهي، اها هميشه لاءِ آهي." شاهه صاحب جي ان اظهار تي، سامعين تاڙيون وڄائي، والهانه انداز سان مسرت جو اظهار ڪيو.

وزيراعليٰ سنڌ فرمايو ته سنڌ جو ماضي نهايت شاندار رهيو آهي. اسلام جي آمد به سڀ کان اول هن سڀاڳي سرزمين ۾ ٿي. سنڌ سرڪار عهد ڪيو آهي ته سنڌ جي سونهن، سنڌ جي سمجهه، سنڌ جي سڃاڻ، سنڌ جي جان ۽ سنڌ جي سرهاڻ کي وڌيڪ اجاگر ڪيو ويندو.

شاهه صاحب، پنهنجي گهوٽ کي خراج عقيدت پيش ڪندي چيو ته درگاهه لطيفي سڪون ۽ جمال جي جاءِ آهي، ان جي خدمت ۾ ڪڏهن به سنڌ سرڪار پوئتي نه هوندي.

شاهه صاحب چيو ته اوقاف کاتي کي هدايت ڪئي ويئي آهي ته لئبرريءَ لاءِ فنڊس مان ڏهه لک رپيا ڏين ۽ حڪومت جي جنرل فنڊ مان ڏهه لک رپيا ڏيڻ جو اعلان ڪريان ٿو.

هن صاحب عهد ڪيو ته سنڌ جي موسيقيءَ جي فن کي زنده رکڻ وارن فنڪارن جي سرپرستي ۽ حوصله افزائيءَ لاءِ سنڌ سرڪار ڪڏهن به غافل نه رهندي، جيڪي اسان جي ثقافت جا محافظ ۽ امين آهن.

وزير اعليٰ سنڌ، فنڪارن جي فلاح ۽ بهبود لاءِ انعامن ۽ وظيفن جو هن ريت اعلان ڪيو.

(١) فقير عبدالغفور جي اولاد لاءِ ڏهه هزار رپيا.

(٢) گهوڙي وارو فنڪار— چار سئو رپيا.

(٣) ٻاهران آيل فنڪار— ڏهه هزار رپيا.

(٤) حسين بخش خادم— ڏهه هزار رپيا.

(٥) شاهه جا راڳي فقير— درماهه پنجاهه رپيا (هرهڪ).

(٦) فقير غلام حيدر ۽ خادم حسين ديوانو ماهانه پنج پنج سئو رپيا.

(٧) مائي ڀاڳي جي اولاد لاءِ ڏهه هزار رپيا.

وزير اعليٰ سنڌ، سينٽر جي مثالي خدمت جي اعتراف ۾ جناب عبدالحميد آخوند، جناب ممتاز مرزا ۽ جناب ظفر ڪاظمي لاءِ پنجن پنجن هزارن رپين جي خاص انعامن جو اعلان ڪيو.

فنڪارن لاءِ عوامي انعام

لطيف سائينءَ جي ميلي جي موقعي تي، سٺي ڪارڪردگي ڏيکارڻ وارن عوامي فنڪارن کي، ملڪ جي سرنديءَ وارن ۽ خانگي تنظيمن طرفان به انعامن ڏيڻ جو سلسلو جاري آهي. هن سال جا اعلان هن ريت آهن:

(١) ڊان گروپ آف نيوز پيپرس طرفان ڏهن هزارن جو پٽائي ايوارڊ محمد يوسف کي.

(٢) دادا ڀائي فائونڊيشن ايوارڊ، ڏهه هزار رپيا، فقير عبدالغفور جي اولاد کي.

(٣) انگلش بسڪيٽ طرفان ڏهن هزارن رپين جو ايوارڊ فقير عبدالواحد جماليءَ کي.

(٤) هاشوائي ايوارڊ، ڏهه هزار رپيا علڻ فقير ۽ اقبال جوکي کي.

(٥) رئيس الهه بخش منگسي ايوارڊ، ڏهه هزار رپيا، وحيد علي ۽ ڊول فقير کي.

(٦) سلمي ٽيڪسٽائل مل لاهور جو رائو ايوارڊ، ٥٠٠٠ رپيا، انور حسين وسطڙي ۽ لياز حسين کي.

(٧) خان محمد صديقي پاران پنجن هزارن رپين جو ايوارڊ خادم حسين ديواني کي.

(٨) مرحوم حسن علي عبدالرحمان جي ڪٽنب طرفان ٥٠٠٠ رپين جو انعام نابين انڪار فقير غلام حيدر (درگاهه رڪيل شاهه) کي.

سنڌي ادبي بورڊ
جا شايع ڪيل چند نوان ڪتاب

۱- شاهه جو رسالو	علامه آءِ. آءِ. قاضي	(سيڪنڊ ايڊيشن، سؤ رپيا)
۲- Pearls from the Indus. (Studies in Sindhi Culture)	ڊاڪٽر اليمري شمل	(۱۲۵-۰۰ رپيا)
۳- سنڌي سينگار شاعري	ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ	سفيد ڪاغذ ۴۵-۰۰ رپيا سادو ڪاغذ ۴۰-۰۰ رپيا
۴- تذڪره مشاهير سنڌ	مولانا دين محمد وفائي	سفيد ڪاغذ ۴۵-۰۰ رپيا سادو ڪاغذ ۴۰-۰۰ رپيا
۵- SIND - A General Introduction. (ٻيون ڇاپو)	ايڇ. ٽي. لئمبرڪ	ڊيلڪس ايڊيشن ۹۰-۰۰ رپيا شاگرد ايڊيشن ۷۰-۰۰ رپيا